ତିଥିରେ ରଥରେ ରାମ ଓ ଭଦ୍ରାଙ୍କ ସହ ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କୁ ସ୍ଥାପନ କରି ଯାତ୍ରୋତ୍ସବ କରିବା ବିଧି ଅଛି । କିନ୍ତୁ ବାର ନକ୍ଷତ୍ରର ବିଚାର ନ କରି ଶୁଭକାର୍ଯ୍ୟର ଅନୁଷ୍ଠାନ କୌଣସିଠାରେ ବିହିତ ହୋଇ ନାହିଁ । ଏହି ହେତୁ ସ୍ମୃତିଶାସ୍ତ୍ର ଏହାକୁ କଲ୍ୟାଣକ ଦିବସ ରୂପେ ଗ୍ରହଣ କରି ନଥିବା ଜଣାଯାଏ । ଯାହା ସ୍ମୃତି ସମ୍ମତ ନ ହୋଇ ମଧ୍ୟ ଦେଶରେ ଚଳୁଛି ତାହା ନିଶ୍ଚୟ ସମାଜ ବା ଲୋକ-ବ୍ୟବହାର-ମୂଳକ । ଏହି ଲୋକ ବ୍ୟବହାରର ମୂଳ ଅନ୍ୱେଷଣ କରିଗଲେ ଆମ୍ଭେମାନେ ଜୈନପୁରାଣରେ ଏହାକୁ ଦେଖୁଁ । ଜୈନମାନଙ୍କ ମତରେ ଆଷାଢ଼ ଶୁକ୍ଳ ଦ୍ୱିତୀୟା ପ୍ରଥମ ତୀର୍ଥଙ୍କର ଋଷଭଙ୍କର ଗର୍ଭକଲ୍ୟାଣକ ଦିବସ, ଅର୍ଥାତ୍ ଏହି ତିଥିରେ ଋଷଭ ଦେବ ଗର୍ଭଗତ ହୋଇଥିଲେ । ପ୍ରତି କଲ୍ୟାଣକ ଦିବସରେ ଚୈତ୍ୟଯାତ୍ରା ବା ରଥ ଯାତ୍ରାର ବିଧାନ ଅଛି । ଜଗନ୍ନାଥ ଋଷଭଙ୍କର ପ୍ରତୀକ ବୋଲି ଅନେକ ମନେ କରନ୍ତି । ତେଣୁ ସେହିଦିନ ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କର ରଥଯାତ୍ରା ଉତ୍ସବ ଅନୁଷ୍ଠିତ ହେଉଥିବା ଅନୁମିତ ହେଉଛି ।

କେତେକ ଜୈନ ପୁରାଣରେ ଋଷଭଙ୍କ ଗର୍ଭ ଦିବସ ଆଷାଢ଼ ଶୁକ୍ଳ ୪ର୍ଥୀ ବୋଲି ଲେଖାଅଛି । ଜୈନ ପୁରାଣ ମତରେ ଋଷଭ ନ'ମାସ ନ' ଦିନ ଗର୍ଭସ୍ଥ ହୋଇଥିଲେ । ତାଙ୍କର ଜନ୍ମ ଚୈତ୍ର ଶୁକ୍ଳ ଅଷ୍ଟମୀ ତିଥିରେ ହେବ । ସେହିଦିନ ଜନ୍ମକଲ୍ୟାଣକ ଦିବସ ଓ ସେହି ତିଥିରେ ଭୁବନେଶ୍ୱରଠାରେ ରଥ ଯାତ୍ରା ହୁଏ । ସଂସ୍କୃତ ଶାସ୍ତ୍ରରେ ଅଶୋକାଷ୍ଟମୀରେ ରଥଯାତ୍ରା କରିବାର ଉଲ୍ଲେଖ ନାହିଁ । କେବଳ ଶୋକ ରହିତ ହେବା ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟରେ ସେଦିନ ପୁନର୍ବସୁ ନକ୍ଷତ୍ରରେ ଆଠଗୋଟି ଅଶୋକ କଢ଼ୀ ଜଳସହ ପାନ କରିବାର ବିଧି ଅଛି । ତେଣୁ ଏହାକୁ ଋଷଭଙ୍କ ଜନ୍ମଦିନ ରୂପେ ଗ୍ରହଣ କଲେ ଜୈନ ସମ୍ମତ ରଥ ଯାତ୍ରାରେ ସଂଗତି ଜଣାପଡ଼େ ।(୭)

ଶ୍ରୀଜଗନ୍ନାଥଙ୍କର ସ୍ନାନଯାତ୍ରା ପରି ଜୈନପ୍ରତିମାମାନଙ୍କର ଅଭିଷେକ, ସ୍ନାତ୍ର ବା ସ୍ନାନ ଯାତ୍ରା ଅନୁଷ୍ଠିତ ହୁଏ । ଛତ୍ର, ଚାମର, କାହାଳୀ ଓ ବାଦ୍ୟ ସହକାରେ

---

(୭) ଭୁବନେଶ୍ୱରରେ ଲିଙ୍ଗରାଜ ମହାପ୍ରଭୁଙ୍କ ଚଳନ୍ତି ପ୍ରତିମା ଚନ୍ଦ୍ରଶେଖରଙ୍କୁ ଅଶୋକାଷ୍ଟମୀ ଦିନ ଗୋଟିଏ ରଥରେ ବସାଇ ଏକ ମାଇଲ ଦୂରବର୍ତ୍ତୀ ରାମେଶ୍ୱର ମନ୍ଦିରକୁ ନିଆଯାଇ କିଛିଦିନ ସେଠାରେ ଅବସ୍ଥାପିତ କରି ପୁଣି ବଡ଼ଦେଉଳକୁ ବାହୁଡ଼ାଇ ଅଣାଯାଏ । ଏହି ରଥ ଏକ ଚକବିଶିଷ୍ଟ । ତାର ନାମ ରୁକ୍ମିଣୀ ବା ରୁକୁଣା ରଥ । ଏହା ଯେଉଁ ଆଡକୁ ମୁହଁ କରି ଥାଏ ସେହି ଆଡ଼ରୁ ଆଉ ମୁହଁ ଫେରାଏ ନାହିଁ । ବାହୁଡ଼ା ଦିନ ରଥରେ ଆର ପାଖର ସାଜସଜ୍ଜାକୁ ଆଣି ପଛପଟେ ଲଗାଇ ରଥର ପଛ ପଟକୁ ସମ୍ମୁଖ କରି ଠାକୁରଙ୍କୁ ବାହୁଡ଼ାଇ ଅଣାଯାଏ ।

ଅଷ୍ଟକୁମ୍ଭଦ୍ୱାରା ଜିନ ପ୍ରତିମାମାନଙ୍କର ଅଭିଷେକ କରାଯାଏ । ବିଶେଷତଃ ଜିନପ୍ରତିମାର ଚକ୍ଷୁକୁ ତୂଳିଦ୍ୱାରା ଆଉ ଥରେ ରଙ୍ଗାଇବାର ଯେଉଁ ବିଧି ଜୈନଶାସ୍ତ୍ରରେ ପରିଦୃଷ୍ଟ ହୁଏ ତାହା ଜଗନ୍ନାଥାଦି ମୂର୍ତ୍ତିତ୍ରୟର ସ୍ନାନଯାତ୍ରା ପରେ ବନକ ଲାଗି ଓ ନବ ଯୌବନ ପ୍ରଭୃତିକୁ ସ୍ମରଣ କରାଇ ଦିଏ । ବିଶେଷତଃ ଚକ୍ଷୁର ନବୀକରଣ ଅନୁଧ୍ୟାନଯୋଗ୍ୟ । ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କର ଚକାଡୋଳା ବ୍ୟତୀତ ଅପର କିଛି ରଂଗ କରିବାର ନାହିଁ । ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କର ମୂର୍ତ୍ତି ଚକ୍ଷୁ ପ୍ରଧାନ । ଜଗନ୍ନାଥ ଶବ୍ଦ ମୂଳତଃ ଜୈନ ଏବଂ ଏହା ଜିନେଶ୍ୱର ଅର୍ଥାତ୍ ଆଦିନାଥ ଋଷଭଙ୍କର ନାମାନ୍ତର ବୋଲି ଜୈନ ଅଭିଧାନ ରାଜେନ୍ଦ୍ରରୁ ସୂଚିତ ହୁଏ । (୮) ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କର ରଥଯାତ୍ରା ଯେ ଋଷଭ ଦେବଙ୍କର ରଥୋତ୍ସବର ପରିଣତି ଏହାର ଆଲୋଚନା ଇତି ପୂର୍ବେ ଦିଆଯାଇଛି । ଏଠାରେ ଉଲ୍ଲେଖଯୋଗ୍ୟ ଯେ ଏହି ରଥଯାତ୍ରା ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣଙ୍କର ଘୋଷଯାତ୍ରା ନୁହେଁ; କାରଣ ଘୋଷଯାତ୍ରାରେ ବାହୁଡ଼ା ବିଜେ ନାହିଁ । ପୁଣି ଋଷଭଙ୍କର କେବଳ ବୃକ୍ଷ ହେଉଛି କଳ୍ପବଟ । ଜଗନ୍ନାଥ ଧାମର କଳ୍ପବଟ ଋଷଭ ଦେବଙ୍କର କେବଳ ବୃକ୍ଷର ପ୍ରତୀକ ପରି ମନେହୁଏ । ଏହି କଳ୍ପବଟ ବିଷୟ ମଧ୍ୟ ପୂର୍ବରୁ ଆଲୋଚିତ ହୋଇଛି । ଆଉ ମଧ୍ୟ ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କର ନୀଳଚକ୍ର ଋଷଭଙ୍କର ଲାଞ୍ଛନ, ଧର୍ମଚକ୍ରର ସଂକେତ ରୂପେ ଗ୍ରହଣ କରାଯାଇ ପାରେ । ଋଷଭଙ୍କର ପୂଜା ଭାରତର ଯେଉଁଠାରେ ହୁଏ ତାହା ଚକ୍ରକ୍ଷେତ୍ର ରୂପେ ବିଦିତ । ଆବୁ ପାହାଡ଼ ଅଞ୍ଚଳକୁ ସେଥିପାଇଁ କୁହାଯାଏ ଚକ୍ରକ୍ଷେତ୍ର । ଏପରି କି କେନ୍ଦୁଝର ଜିଲ୍ଲାର ଆନନ୍ଦପୁର ସବ୍‌ଡିଭିଜନ୍‌ର ଯେଉଁଠି ଆଗେ ଋଷଭଙ୍କର ପୂଜାପୀଠ ଥିଲା ତାକୁ କୁହାଯାଏ ଚକ୍ରକ୍ଷେତ୍ର । ତେଣୁ ପୁରୀକୁ ଚକ୍ରକ୍ଷେତ୍ର ରୂପେ ନାମିତ କରିବାରେ ବୈଷ୍ଣବଧର୍ମ ପ୍ରଭାବର ପରିସର ଯାହା ହେଉନା କାହିଁକି, ତାହା ଯେ ଜୈନ ଋଷଭଙ୍କର ପୂଜାପୀଠ ହେତୁ ସେହି ନାମରେ ନାମିତ ଏହା ସର୍ବାଗ୍ରେ ସ୍ୱୀକାର୍ଯ୍ୟ । ଏସବୁ ବିଚାର କଲେ ଜଗନ୍ନାଥ ଯେ ଆନୁଷ୍ଠାନିକ ରୂପେ ଜୈନ ଏହା ବେଶ ଉପଲବ୍ଧ ହୁଏ ।(୯)

□□

(୮) *Abhidhan Rajendra* Vol IV P. 1385

(୯) ଏ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ନବଭାରତ, ମାର୍ଚ୍ଚ ୧୯୫୧ ଦ୍ରଷ୍ଟବ୍ୟ ।

୧୧. ଓଡ଼ିଶାରେ ଜୈନକଳା

"Of the early caves along the East coast, the only ones that merit attention here are the two neighbouring and intimately connected groups of the hills of Udaigiri and Khandagiri in Orissa."

SIR JOHN MARSHALL

ଭୁବନେଶ୍ୱର ଦକ୍ଷିଣ ପଶ୍ଚିମ ଦିଗରେ ଖଣ୍ଡଗିରି ଓ ଉଦୟଗିରି ନାମକ ଦୁଇଟି ଛୋଟ ଛୋଟ ପାହାଡ଼ ଅଛି । ସେମାନଙ୍କର ଉଚ୍ଚତା ଯଥାକ୍ରମେ ୧୨୩ ଫୁଟ ଓ ୧୧୦ ଫୁଟ । ଉଦୟଗିରିର ପାଦ ଦେଶରେ ଏକ ବୈଷ୍ଣବ ମଠ ଅଛି । ଏହି ପାହାଡ଼ଗୁଡ଼ିକ କ୍ଷୁଦ୍ର କ୍ଷୁଦ୍ର ଗୁମ୍ଫା ଦ୍ୱାରା ପରିପୂର୍ଣ୍ଣ । ଉଦୟଗିରିରେ ୪୪, ଖଣ୍ଡଗିରିରେ ୧୯ ଏବଂ ନିକଟବର୍ତ୍ତୀ ନୀଳଗିରି ନାମକ ପାହାଡ଼ରେ ୩ଟି ଗୁମ୍ଫା ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ । ବିଂଶ ଶତାବ୍ଦୀର ପ୍ରାୟ ୧୯ ଶହ ବର୍ଷ ପୂର୍ବରୁ ଅଧିକାଂଶ ଗୁମ୍ଫା ଜୈନସମ୍ରାଟ୍ ଖାରବେଳ ଓ ତାଙ୍କର ପରିବାରବର୍ଗଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ନିର୍ମିତ ହୋଇଥିଲା । ଶୈବଧର୍ମର କେନ୍ଦ୍ରସ୍ଥଳୀ ଭୁବନେଶ୍ୱରର ଏଡ଼େ ସନ୍ନିକଟରେ ଜୈନଧର୍ମ ଯେ କିପରି ନିଜର ଆସ୍ଥାନ ଜମାଇ ପାରିଲା ଏହି ପ୍ରଶ୍ନ ସମସ୍ତଙ୍କ ମନରେ ଉଦୟ ହେବା ଖୁବ୍ ସ୍ୱାଭାବିକ । ଖ୍ରୀଷ୍ଟପୂର୍ବର ଶେଷ ଶତାବ୍ଦୀମାନଙ୍କରେ ଖୁବ୍ ସମ୍ଭବ ଶୈବଧର୍ମ କଳିଙ୍ଗକୁ ପ୍ରବେଶ କରି ନଥିଲା ଏବଂ ବୋଧହୁଏ ଜୈନଧର୍ମର ଅଭିବୃଦ୍ଧିରେ ପୂର୍ଣ୍ଣଚ୍ଛେଦ ପକାଇବା ପାଇଁ ବ୍ରାହ୍ମଣ୍ୟଧର୍ମର ପରିପୋଷକମାନେ ଭୁବନେଶ୍ୱରକୁ ପରେ ପ୍ରଚାରର ଉପଯୁକ୍ତ ସ୍ଥାନରୂପେ ଗ୍ରହଣ କରି ନେଇଥିଲେ ।

ଖଣ୍ଡଗିରି ଏବଂ ଉଦୟଗିରି ଆଦିର ଗୁମ୍ଫାମାନଙ୍କର ସ୍ଥାପତ୍ୟ, ପୂର୍ବ ଭାରତରେ ବାସ୍ତବିକ ଏକ ପ୍ରଧାନ ଦର୍ଶନୀୟ ବସ୍ତୁ । ଏହି ସ୍ଥାପତ୍ୟ ପ୍ରତିବର୍ଷ ଭାରତର ଶତଶତ ଐତିହାସିକ ଓ ପରିବ୍ରାଜକମାନଙ୍କୁ ଆକର୍ଷଣ କରିଥାଏ ।

ଉଦୟଗିରିର ଗୁମ୍ଫାମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ରାଣୀହଂସପୁର ହିଁ ସବୁଠାରୁ ବୃହତ୍ । ଏହାର ଭାସ୍କର୍ଯ୍ୟ ମଧ୍ୟ ଅତି ସୁନ୍ଦର । ଏହାକୁ ରାଣୀଗୁମ୍ଫା ମଧ୍ୟ କୁହାଯାଏ । ଏହାର ପ୍ରକୋଷ୍ଠଗୁଡ଼ିକ ଦୁଇଟି ପଂକ୍ତିରେ ସଜ୍ଜିତ ହୋଇଛି । ଗୁମ୍ଫାର ଦକ୍ଷିଣ ପୂର୍ବପାର୍ଶ୍ୱ ଉନ୍ମୁକ୍ତ । ନିମ୍ନପଂକ୍ତିରେ ୮ଟି ଏବଂ ଉପର ପଂକ୍ତିରେ ୩ଟି ପ୍ରକୋଷ୍ଠ ଅଛି । ଏହାର ଉପର

ମହଲାରେ ଥିବା ବିସ୍ତୀର୍ଣ୍ଣ ବାରଣ୍ଡା ବାସ୍ତବିକ ରାଣୀଗୁମ୍ଫାର ଏକ ପ୍ରଧାନ ବିଶେଷତ୍ୱ । ଏହା କୋଡ଼ିଏ ଫୁଟ ଲମ୍ବ ଏବଂ ତଳମହଲାର ବାରଣ୍ଡା ୪୩ ଫୁଟ ଲମ୍ବ । ଏହି ବାରଣ୍ଡାର ଉଭୟ ପ୍ରାନ୍ତରେ ପ୍ରହରୀମାନଙ୍କର ପ୍ରତିମୂର୍ତ୍ତି ଅତି ସୂକ୍ଷ୍ମ ଭାବରେ ଖୋଦିତ ହୋଇଛି । ତଳମହଲାରେ ଥିବା ପ୍ରହରୀ ଏକ ସୁସଜ୍ଜିତ ସୈନିକ ପରି ଦେଖାଯାଏ । ବାରଣ୍ଡାର ଏକ ବିଶେଷତ୍ୱ ହେଉଛି ଯେ ସେଠାରେ ବସିବା ପାଇଁ ଅନେକ ଛୋଟ ଛୋଟ ଉଚ୍ଚାସନ ନିର୍ମିତ ହୋଇଛି । ପଶ୍ଚିମ ଭାରତର ପ୍ରାଚୀନ ଗୁମ୍ଫାମାନଙ୍କରେ ମଧ୍ୟ ଏହିପରି ଆସନ ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ହୋଇଥିବାର ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ । ବାରଣ୍ଡାର ଉପର ଛାତକୁ ଧରି ରଖିବା ପାଇଁ ପ୍ରସ୍ତରର ସ୍ତମ୍ଭ ବହୁ ସଂଖ୍ୟାରେ ତିଆରି ହୋଇଥିଲା । କିନ୍ତୁ ଦୁର୍ଭାଗ୍ୟବଶତଃ ସେଥିରୁ ଅଧିକାଂଶ ସ୍ତମ୍ଭ ଭାଙ୍ଗିଯାଇଛି । ରାଣୀଗୁମ୍ଫାର ତିନୋଟି ମାତ୍ର ପ୍ରାଚୀନ ସ୍ତମ୍ଭ ସମୟର ଗତିଚକ୍ର ବିରୁଦ୍ଧରେ ସଂଗ୍ରାମ କରି ଯଥେଷ୍ଟ କ୍ଷତବିକ୍ଷତ ହୋଇ ଏବେ ସୁଦ୍ଧା ତିଷ୍ଠିପାରିଛି ।

ପ୍ରକୋଷ୍ଠ ମଧ୍ୟକୁ ପ୍ରବେଶ କରିବା ନିମନ୍ତେ ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ଦ୍ୱାରମାନ ଅଛି । ବଡ଼ବଡ଼ ପ୍ରକୋଷ୍ଠ ସକାଶେ ଏକାଧିକ ଦ୍ୱାର ନିର୍ମିତ ହୋଇଥିବାର ଆମେ ଦେଖିବାକୁ ପାଉଁ । ଏହି ଦ୍ୱାରମାନଙ୍କର ଉପର ଭାଗରେ ଜୈନଧର୍ମର ନାନା ପ୍ରକାର ଉପାଖ୍ୟାନମାନ ଖୋଦିତ ହୋଇଛି । ପ୍ରସ୍ତର ଖୋଦିତ ଏହି ଉପାଖ୍ୟାନମାନ ଅତି ପ୍ରାଞ୍ଜଳ ଭାବେ ବର୍ଣ୍ଣିତ ହୋଇଥିଲେ ହେଁ ସେ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଗବେଷଣା କରି ପ୍ରତ୍ୟେକର ତଥ୍ୟ ସଂଗ୍ରହ ସହଜସାଧ୍ୟ ନୁହେଁ । ମୂର୍ତ୍ତିଗୁଡ଼ିକ ଅତି ସାଧାରଣ ଭାବେ ଖୋଦିତ ହୋଇଥିବା ଯୋଗୁଁ ପ୍ରତ୍ୟେକ ଦୃଶ୍ୟ ମଧ୍ୟରେ ଏକ ସାମଞ୍ଜସ୍ୟ ଥିଲା ପରି ମନେହୁଏ । କିନ୍ତୁ ଉପର ମହଲାରେ ଶିଳ୍ପୀ ଯେଉଁ ଭାବରେ, ଯେଉଁ ରୀତିରେ ଦୃଶ୍ୟଗୁଡ଼ିକ ବର୍ଣ୍ଣନା କରିଛି, ତଳ ମହଲାରେ ସେହି ରୀତି ଅନୁସୃତ ହୋଇନାହିଁ । ଉଭୟ ମହଲାର ଚିତ୍ରକୌଶଳ ମଧ୍ୟରେ ଏକ ବିରାଟ ପାର୍ଥକ୍ୟ ଥିଲା ପରି ସ୍ପଷ୍ଟ ଜଣାପଡ଼େ । ଉପର ମହଲାର ଦୃଶ୍ୟମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ଏକତ୍ୱ ଅଛି । ଖୋଦିତ ମୂର୍ତ୍ତିମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ଥିବା ପରସ୍ପର ସମ୍ବନ୍ଧ ମଧ୍ୟ ଅତି ପ୍ରଚ୍ଛନ୍ନ । ମୂର୍ତ୍ତିଗୁଡ଼ିକ ଅତି ଜୀବନ୍ତ ଏବଂ ଅତି ପ୍ରାକୃତିକ ଦେଖାଯାଆନ୍ତି ।

ତଳ ମହଲାର ମୂର୍ତ୍ତିମାନ ଏତେ ଉନ୍ନତ ଧରଣର ନୁହେଁ । ସେଥିରେ ଅପ୍ରାକୃତିକତା ଓ ଅପରିପକ୍ୱତା ପୂର୍ଣ୍ଣମାତ୍ରାରେ ଥିବାର ଉପଲବ୍ଧି କରାଯାଏ । ରାଣୀଗୁମ୍ଫାର ସ୍ଥାପତ୍ୟମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ସେଗୁଡ଼ିକ ନିଶ୍ଚୟ ପ୍ରାଚୀନ । କିନ୍ତୁ

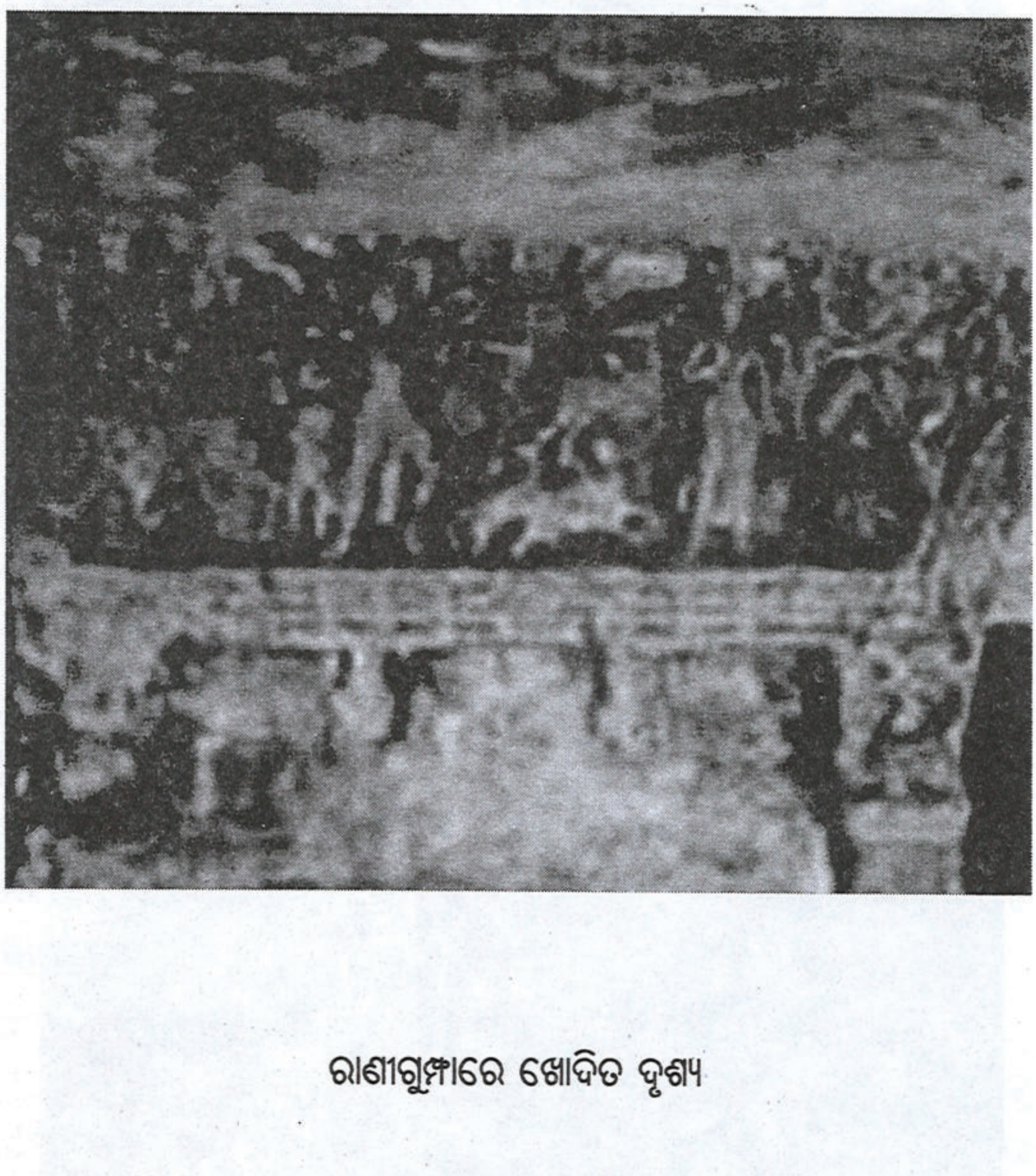

ରାଣୀଗୁମ୍ଫାରେ ଖୋଦିତ ଦୃଶ୍ୟ

ରାଣୀଗୁମ୍ଫାରେ ଖୋଦିତ ଦୃଶ୍ୟ

ସ୍ଥାନବିଶେଷରେ ଆମେ ଖୁବ ଉଚ୍ଚକୋଟିର ସ୍ଥାପତ୍ୟ ମଧ୍ୟ ଦେଖିବାକୁ ପାଉଁ । ତେଣୁ ତଳ ମହଲାର କଳାକୁ ଉପର ମହଲାର ପୂର୍ବବର୍ତ୍ତୀ ବୋଲି କହିବା ସମୀଚୀନ ନୁହେଁ । ରାଣୀଗୁମ୍ଫାର ଦୁଇ ମହଲାରେ ଥିବା କଳା ମଧ୍ୟରେ ଆମେ ଯେଉଁ ପାର୍ଥକ୍ୟ ଦେଖୁଁ ସେ ପାର୍ଥକ୍ୟ ସମୟର ଦୂରତା ପାଇଁ ନୁହେଁ । ବୋଧହୁଏ ଭିନ୍ନଭିନ୍ନ ଶିଳ୍ପୀଙ୍କୁ ନିଯୁକ୍ତ କରିବା ଦ୍ୱାରା ଏହି ପାର୍ଥକ୍ୟ ସୃଷ୍ଟି ହୋଇଛି । ତଳ ମହଲା ପାଇଁ ଯେଉଁ ଶିଳ୍ପୀ ନିଯୁକ୍ତ ହୋଇଥିଲେ ସେ ବୋଧହୁଏ ନିକୃଷ୍ଟ ଧରଣର । ଏ ବିଷୟରେ ଅବଶ୍ୟ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ ପ୍ରମାଣ କେଉଁଠାରୁ ପାଇବା ସମ୍ଭବ ନୁହେଁ ।

ଏ ସମ୍ପର୍କରେ ସାର୍ ଜନ୍ ମାର୍ସାଲ ମତ ପ୍ରକାଶ କରିଛନ୍ତି ଯେ ଠିକ୍ ମଞ୍ଚପୁରୀ ଗୁମ୍ଫା ପରି ଏଠାରେ ମଧ୍ୟ ଉପର ମହଲାଟି ପ୍ରଥମେ ନିର୍ମିତ ହୋଇଥିଲା, କିନ୍ତୁ ତଳ ମହଲା ଓ ଉପର ମହଲା ନିର୍ମାଣ କରିବାରେ ସମୟର ବ୍ୟବଧାନ ଖୁବ୍ ଅଳ୍ପ ଥିଲାପରି ଜଣାଯାଏ । ଗୁମ୍ଫାର କଳା ଓ ସ୍ଥାପତ୍ୟ ଉପରେ ମଧ୍ୟ-ଭାରତୀୟ ଏବଂ ପଶ୍ଚିମ ଭାରତୀୟ ପ୍ରଭାବ ପଡିଥିବା ସମ୍ଭବ ଓ ସ୍ୱାଭାବିକ । ଏହି ପ୍ରଭାବର ଆମେ ଦୁଇଟି ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ ପ୍ରମାଣ ପାଉଁ । ଉପର ମହଲାରେ ଥିବା ଏକ ଦ୍ୱାରରକ୍ଷକ ଗ୍ରୀକ୍ ବା ଯବନ ପରିଚ୍ଛଦରେ ଭୂଷିତ ହୋଇଛି । ନିକଟବର୍ତ୍ତୀ ଗୋଟିଏ ସିଂହ ଏବଂ ତାର ଆରୋହୀ ଗଠନରେ ମଧ୍ୟ ପଶ୍ଚିମ ଏସିଆ ସୁଲଭ କେତୋଟି ଚିହ୍ନ ଦୃଷ୍ଟି ଗୋଚର ହୁଏ । କିନ୍ତୁ ତଳ ମହଲାରେ ଥିବା ପ୍ରହରୀର ରୂପ ପରିପାଟୀ ଅବିକଳ ଭାରତୀୟ ଢଙ୍ଗରେ ହୋଇଛି; କାରଣ ଏଠାରେ ଶିଳ୍ପୀର ଶିଳ୍ପନୈପୁଣ୍ୟ ଅପରିପକ୍ୱ । ତାହା ଭାରତୀୟ ନିୟମାନୁସାରେ ସୀମାବଦ୍ଧ ।

ମଥୁରା ଓ ଗାନ୍ଧାର କଳାର ପ୍ରଭାବ ରାଣୀଗୁମ୍ଫାରେ ଖୁବ୍ ନଗଣ୍ୟ ।

ଉଦୟଗିରିର ପାଦଦେଶରେ ଥିବା ବୈଷ୍ଣବ ମଠ ପାଖରୁ ଜୟବିଜୟ ଗୁମ୍ଫାକୁ ଯିବା ପଥରେ କେତୋଟି ଛୋଟ ଛୋଟ ଗୁମ୍ଫା ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ । ଏମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ବାଜାଦାର ଗୁମ୍ଫା ଅନ୍ୟତମ, ବାଜାଦାର ଗୁମ୍ଫାରେ ଦୁଇଟି ଅତି କ୍ଷୁଦ୍ର ପ୍ରକୋଷ୍ଠ ଅଛି । ପ୍ରକୋଷ୍ଠ ସମ୍ମୁଖରେ ବାରଣ୍ଡା ମଧ୍ୟ ଅଛି । ଛୋଟ ହାତୀଗୁମ୍ଫା ଓ ଅଳକାପୁରୀ ନାମରେ ଆଉ ଦୁଇଟି ଗୁମ୍ଫା ଖୁବ୍ ନିକଟରେ ଦେଖାଯାଏ । ଛୋଟ ହାତୀଗୁମ୍ଫାରେ ଗୋଟିଏ ପ୍ରକୋଷ୍ଠ ଅଛି ଏବଂ ଏହାର ଦ୍ୱାରଦେଶରେ ଦୁଇଟି ହାତୀର ଚିତ୍ର ଖୋଦିତ ହୋଇଛି ।

ଅଳକାପୁରୀକୁ ୰ରାଜେନ୍ଦ୍ରଲାଲ ମିତ୍ର ଏବଂ ଫର୍ଗୁସନ ସ୍ୱର୍ଗପୁରୀ ବୋଲି ନାମ

ଜୟ ବିଜୟ ଗୁମ୍ଫାର ସ୍ତ୍ରୀ ପ୍ରହରୀ

ଦେଇଛନ୍ତି । ଏହି ଗୁମ୍ଫାର ଉପର ମହଲାରେ ଦୁଇଟି କୋଠରୀ ଏବଂ ତଳ ମହଲାରେ ଗୋଟିଏ ବଡ଼ କୋଠରୀ ଅଛି । ଏମାନଙ୍କର ଛାତ ଓ ବାରଣ୍ଡା ଖୁବ୍ ସୁନ୍ଦର ଭାବେ ନିର୍ମିତ । ସ୍ତମ୍ଭମାନଙ୍କର ମସ୍ତକରେ ପକ୍ଷ-ଯୁକ୍ତ ସିଂହ ମୂର୍ତ୍ତି ଓ ନବଗୁଞ୍ଜର ମୂର୍ତ୍ତି ଆଦି ଖୋଦିତ ହୋଇଛି ।

ଜୟବିଜୟ ଗୁମ୍ଫାର ଦୁଇଟି ପ୍ରକୋଷ୍ଠ ଏବଂ ସମ୍ମୁଖରେ ଗୋଟିଏ ବାରଣ୍ଡା ମଧ୍ୟ ଅଛି । ବାରଣ୍ଡାର ଦକ୍ଷିଣ ପାର୍ଶ୍ୱରେ ଏକ ସ୍ତ୍ରୀ ପ୍ରହରୀ ଏବଂ ବାମ ପାର୍ଶ୍ୱରେ ଏକ ପୁରୁଷ ପ୍ରହରୀର ମୂର୍ତ୍ତି ଅଛି । ଦୁଇ ଦ୍ୱାରଦେଶର ଉପର ଭାଗରେ ଯକ୍ଷ ମୂର୍ତ୍ତିମାନ ଖୋଦିତ ହୋଇଛି । ଦୁଇ ଯକ୍ଷଙ୍କ ମଧ୍ୟ ଭାଗରେ ପବିତ୍ର ପିପ୍ପଳୀ ବୃକ୍ଷକୁ ଦୁଇଟି ପୁରୁଷ ଏବଂ ଦୁଇଟି ସ୍ତ୍ରୀ ପୂଜା କରୁଥିବାର ଦେଖାଯାଏ । ସ୍ତ୍ରୀମାନେ ସମସ୍ତେ ପୂଜା ସାମଗ୍ରୀମାନ ଗୋଟିଏ ଗୋଟିଏ ପାତ୍ରରେ ଧରିଛନ୍ତି । ପୁରୁଷମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରୁ ଜଣେ ଯୋଡ଼ହସ୍ତ ହୋଇ ଛିଡ଼ା ହୋଇଛନ୍ତି ଏବଂ ଅନ୍ୟ ଜଣେ ପିପ୍ପଳୀ ବୃକ୍ଷର ଏକ ଶାଖାରେ ପୁଷ୍ପମାଳା ଅର୍ପଣ କରୁଛନ୍ତି ।

ଜୟବିଜୟ ଏବଂ ମଞ୍ଚପୁରୀ ମଧ୍ୟରେ ଏକ ଅର୍ଦ୍ଧବୃତ୍ତାକାରରେ ଠାକୁରାଣୀ ଗୁମ୍ଫା, ପଣସଗୁମ୍ଫା ଏବଂ ପାତାଳପୁରୀ ଗୁମ୍ଫା ଅବସ୍ଥିତ । ପଣସଗୁମ୍ଫାକୁ ୰ରାଜେନ୍ଦ୍ରଲାଲ ମିତ୍ର ଗୋପାଳପୁର ବୋଲି ନାମ ଦେଇଛନ୍ତି । ଏହାର ସମ୍ମୁଖସ୍ଥ ବାରଣ୍ଡାରେ ଥିବା ସ୍ତମ୍ଭଗୁଡ଼ିକର ଉପର ଭାଗରେ ପଶୁମାନଙ୍କର ମୂର୍ତ୍ତି ଖୋଦିତ ହୋଇଛି । ପାତାଳପୁରୀକୁ ମିତ୍ର ମଞ୍ଚପୁର ବୋଲି ନାମ ଦେଇଛନ୍ତି । ଅର୍ଦ୍ଧବୃତ୍ତରେ ଶେଷ ପ୍ରାନ୍ତରେ ମଞ୍ଚପୁରୀ ଏବଂ ସ୍ୱର୍ଗପୁରୀ ବା ବୈକୁଣ୍ଠପୁରୀ ନାମରେ ଦୁଇଟି ଗୁମ୍ଫା ଅଛି । ଏହି ଗୁମ୍ଫାମାନଙ୍କରେ ଯେଉଁ ଶିଳାଲିପି ଅଛି, ତାହାର ଐତିହାସିକ ମୂଲ୍ୟ ଅପରିମେୟ, କାରଣ ଚକ୍ରବର୍ତ୍ତୀ ସମ୍ରାଟ୍ ଖାରବେଳଙ୍କର ହାତୀଗୁମ୍ଫା ଶିଳାଲିପି ସହିତ ସେମାନଙ୍କର ସଂପର୍କ ଅଛି ।

ମଞ୍ଚପୁରୀ ଗୁମ୍ଫା ସମ୍ମୁଖରେ ଏକ ପ୍ରଶସ୍ତ ପ୍ରାଙ୍ଗଣ ଅଛି । ସମ୍ମୁଖସ୍ଥ ବାରଣ୍ଡା ଏବଂ ଦକ୍ଷିଣ ପାର୍ଶ୍ୱସ୍ଥ ବାରଣ୍ଡାରେ ଦୁଇଟି ଲେଖାଏଁ ପ୍ରହରୀ ମୂର୍ତ୍ତି ଅଛି । ପ୍ରଧାନ ବାରଣ୍ଡାର ଛାତର ସମ୍ମୁଖ ଭାଗରେ ନାନା ପ୍ରକାର ମୂର୍ତ୍ତି ଖୋଦିତ ହୋଇଛି । ସେ ଗୁଡ଼ିକ ବର୍ତ୍ତମାନ ଅସ୍ପଷ୍ଟ ହୋଇ ଗଲାଣି । ପ୍ରକୋଷ୍ଠ ମଧ୍ୟକୁ ପ୍ରବେଶ କରିବା ପାଇଁ ଯେଉଁ ୫ଟି ଦ୍ୱାର ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ଅଛି, ସେହି ଦ୍ୱାର ଏବଂ ପାର୍ଶ୍ୱସ୍ତମ୍ଭମାନଙ୍କରେ ପଶୁ, ବୃକ୍ଷ, ଲତା ଏବଂ ପୁଷ୍ପାଦିର ଚିତ୍ର ଅତି ସୁନ୍ଦର ଭାବେ ଅଙ୍କିତ ହୋଇଛି ।

ଏଠାରେ ଥିବା ଶିଳାଲେଖରୁ ଜଣାଯାଏ ଯେ ଏହି ଗୁମ୍ଫାଗୁଡ଼ିକ ଐର ମହାରାଜ ମହାମେଘବାହନ କଦପ ବା କୁଡେପଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ନିର୍ମିତ ହୋଇଥିଲା (୧)। ସେ ନିଶ୍ଚୟ ଖାରବେଳଙ୍କ ବଂଶଧର ଥିଲେ।

ଫର୍ଗୁସନ ମଧ୍ୟ ଏହି ଗୁମ୍ଫାକୁ ପାତାଳପୁରୀ ନାମ ଦେଇଛନ୍ତି। ମଂଚପୁରୀ ବା ପାତାଳପୁରୀର ପଶ୍ଚାତ୍‌ଦେଶରେ ଥିବା ପାହାଡରେ ସ୍ୱର୍ଗପୁରୀ ଗୁମ୍ଫା ନିର୍ମିତ ହୋଇଛି। ମିତ୍ର ଏବଂ ଫର୍ଗୁସନଙ୍କ ଅନୁଯାୟୀ ଏହାକୁ ବୈକୁଣ୍ଠପୁରୀ ମଧ୍ୟ କୁହାଯାଇ ପାରେ। ଏହାର ବିରାଟ୍ ପ୍ରକୋଷ୍ଠ(୨) ସମ୍ମୁଖରେ ଏକ ବାରଣ୍ଡା ଅଛି। ଦକ୍ଷିଣ ପାର୍ଶ୍ୱରେ ଗୋଟିଏ ଛୋଟ ପ୍ରକୋଷ୍ଠ ମଧ୍ୟ ରହିଛି। ବାରଣ୍ଡାର ଉପର ଛାତ ଅନେକାଂଶରେ ଭାଙ୍ଗି ନଷ୍ଟ ହୋଇ ଗଲାଣି। ତେଣୁ ସ୍ତମ୍ଭ ବା ପ୍ରହରୀର ମୂର୍ତ୍ତି ଆଦି ଯାହା କିଛି ଥିଲା ତାହା ମଧ୍ୟ ନଷ୍ଟ ହୋଇ ଯାଇଅଛି। ବଡ଼ ପ୍ରକୋଷ୍ଠକୁ ପ୍ରବେଶ କରିବା ପାଇଁ ୩ଟି ଦ୍ୱାର ଅଛି। ସେଥିରେ ଥିବା ଶିଳାଲିପିରୁ ଜଣାଯାଏ ଯେ ତାହା କଳିଙ୍ଗର ଜୈନସନ୍ନ୍ୟାସୀ ଏବଂ ଅର୍ହତମାନଙ୍କ ପାଇଁ ରାଜା ଲଲାକଙ୍କ ଦୁହିତା ହାଥିସାହସଙ୍କ ପୌତ୍ରୀଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ନିର୍ମିତ ହୋଇଥିଲା। ସେ ଥିଲେ ଖାରବେଳଙ୍କ ଅଗ୍ରମହିଷୀ।

ଗଣେଶ ଗୁମ୍ଫାର ଭିତର ପାଖ କାନ୍ଥରେ ଗଣେଶଙ୍କର ପ୍ରତିମୂର୍ତ୍ତି ଖୋଦିତ ହୋଇଅଛି। ଏହି ଗୁମ୍ଫାର ଦୁଇଟି ପ୍ରକୋଷ୍ଠ ଏବଂ ଏକ ବାରଣ୍ଡା ଅଛି। ଗୁମ୍ଫାକୁ ପ୍ରବେଶ କରିବା ପଥର ଉଭୟ ପାର୍ଶ୍ୱରେ ଦୁଇଟି ହସ୍ତୀ ମୂର୍ତ୍ତି ନିର୍ମିତ ହୋଇଛି। ହସ୍ତୀଗୁଡ଼ିକ ପଦ୍ମ ମୃଣାଳ ଧରି ପ୍ରସ୍ଫୁଟିତ ପଦ୍ମ ଉପରେ ଛିଡ଼ା ହୋଇଛନ୍ତି। ବାରଣ୍ଡା ଛାତକୁ ଟେକି ଧରିବା ପାଇଁ ଯେଉଁ ସ୍ତମ୍ଭଗୁଡ଼ିକ ଥିଲା ସେଥିରୁ ଅନେକ ଭାଙ୍ଗି ଯାଇଛି। ବାମ ପାର୍ଶ୍ୱର ସ୍ତମ୍ଭରେ ୪ $^{୧}/_{୨}$ ଫୁଟ ଉଚ୍ଚ ଏକ ପ୍ରହରୀର ମୂର୍ତ୍ତି ଖୋଦିତ ହୋଇଅଛି। ପ୍ରହରୀ ପାଦଦେଶ ବସ୍ତ୍ରାଚ୍ଛାଦିତ ନୁହେଁ। ଦକ୍ଷିଣ ହସ୍ତରେ ପ୍ରହରୀ ଗୋଟିଏ ବର୍ଚ୍ଛା ଧରି ଛିଡ଼ା ହୋଇଛି। ତାର ମସ୍ତକ ଉପରେ ଗୋଟିଏ ବୃଷଭ ମୂର୍ତ୍ତି ଅଛି। ଗୁମ୍ଫାର ଦୁଇ ପ୍ରକୋଷ୍ଠକୁ ବିଭକ୍ତ କରିବା ପାଇଁ ମଧ୍ୟ ଭାଗରେ ପ୍ରାଚୀର ଅଛି। ପ୍ରତ୍ୟେକ ପ୍ରକୋଷ୍ଠର ଦୁଇଟି ଲେଖାଏଁ ପ୍ରବେଶ ଦ୍ୱାର। ଦ୍ୱାରମାନଙ୍କର ଉପର ଭାଗରେ ରେଲିଂମାନ ଅଛି। ରାଣୀଗୁମ୍ଫାରେ ଯେପରି ଚିତ୍ରମାନ ଖୋଦିତ ହୋଇଛି, ଏଠାରେ ମଧ୍ୟ ଏହି ରେଲିଂମାନଙ୍କରେ ଅତି ସୁନ୍ଦର ଦୃଶ୍ୟ ଓ ଚିତ୍ର ଅଙ୍କନ କରାଯାଇଛି।

---

(୧) ଏରସ ମହାରାଜସ କଳିଙ୍ଗାଧିପତିନା ମହାମେଘବାହନସ କଦଂପ ସିରିନୋଲେଣମ୍।

(୨) ୨୨ $^{୧}/_{୨}$ ଲମ୍ବ ୬ $^{୧}/_{୨}$ ଫୁଟ ଓସାର ଏବଂ ୪ $^{୧}/_{୨}$ ଉଚ୍ଚ।

ପ୍ରଥମ ଦୃଶ୍ୟରେ ଆମେ ଗୋଟିଏ ବୃକ୍ଷ ଏବଂ ଜଣେ ପୁରୁଷ ଶଯ୍ୟା ଉପରେ ଶୋଇଥିବାର ଦେଖୁଁ । ନିକଟରେ ଜଣେ ସ୍ତ୍ରୀ ପୁରୁଷର ପାଦମର୍ଦ୍ଦନ କରୁଥିବା ଅବସ୍ଥାରେ ପ୍ରଦର୍ଶିତ ହୋଇଛି । ଦ୍ୱିତୀୟ ଦୃଶ୍ୟ କିନ୍ତୁ ଭିନ୍ନ ପ୍ରକାରର ।

ସେଠାରେ ଯୁଦ୍ଧର ବର୍ଣ୍ଣନା ହୋଇଛି । ଶେଷ ଦୃଶ୍ୟରେ ପୁଣି ଜଣେ ପୁରୁଷ, ଜଣେ ସ୍ତ୍ରୀ ସହିତ କଥାବାର୍ତ୍ତା କରୁଥିବାର ଦେଖୁଁ । ଏହି ଉପାଖ୍ୟାନ ରାଣୀଗୁମ୍ଫାର ଉପରଦୃଶ୍ୟ ସହିତ ପ୍ରାୟ ସମାନ । ଏଠାରେ ବୋଧହୁଏ କୌଣସି ଅପହୃତା ନାରୀକୁ ଉଦ୍ଧାର କରିବା ବିଷୟ ପ୍ରଦର୍ଶିତ ହୋଇଛି । ସୈନିକମାନେ ବୈଦେଶିକ ପରି ଦେଖାଯାନ୍ତି । ଭବଦେବ ସୂରିଙ୍କର ପାର୍ଶ୍ୱନାଥ ଚରିତରେ ବର୍ଣ୍ଣିତ ହୋଇଛି ଯେ ତୀର୍ଥଙ୍କର ପାର୍ଶ୍ୱନାଥ କୌଣସି ରାଜକନ୍ୟାକୁ କଳିଙ୍ଗର ଯବନରାଜା ହସ୍ତରୁ ଉଦ୍ଧାର କରିଥିଲେ । ଏହି ଗଳ୍ପର ଯଦି କିଛି ଐତିହାସିକ ସତ୍ୟତା ଥାଏ ତେବେ ତାହା ନିଶ୍ଚୟ ଗଣେଶ ଗୁମ୍ଫାର କଠିନ ପ୍ରସ୍ତର ଉପରେ ରୂପରେଖ ପାଇଥିବ; କାରଣ ଗଣେଶ ଗୁମ୍ଫା ଜୈନମାନଙ୍କର କୀର୍ତ୍ତି ହୋଇଥିବା ଯୋଗୁଁ ଜୈନଧର୍ମର ଯେ କୌଣସି ତୀର୍ଥଙ୍କରଙ୍କ ଜୀବନୀ ସେଠାରେ ଚିତ୍ର ଆକାରରେ ଉପାସକମାନଙ୍କୁ ପ୍ରଦର୍ଶିତ ହେବା ଅତି ସ୍ୱାଭାବିକ ।

ଉଦୟଗିରିର ମଧ୍ୟଭାଗରେ, ଧାନଘର ଗୁମ୍ଫା, ହାତୀଗୁମ୍ଫା, ବ୍ୟାଘ୍ର ଗୁମ୍ଫା ଓ ଜମ୍ଭେଶ୍ୱର ଗୁମ୍ଫା ବିଦ୍ୟମାନ । ପାହାଡ଼ର ପୃଷ୍ଠଭାଗକୁ କାଟି ସମତଳ କରାଯାଇଛି । ସମତଳ ସ୍ଥାନର କେନ୍ଦ୍ର ସ୍ଥଳରେ ଗୋଟିଏ କ୍ଷୁଦ୍ର ମଣ୍ଡପ ଅଛି । ଏହି ମଣ୍ଡପଟି ଅନେକ ସମୟରେ ଛୋଟ ମନ୍ଦିରର ଭଗ୍ନାବଶେଷ ପରି ମନେହୁଏ । ଧାନଘର ଗୁମ୍ଫା ୧୪ ୧/୨ ଫୁଟ ଲମ୍ବ ଏବଂ ସେଥିପାଇଁ ତିନୋଟି ପ୍ରବେଶ ଦ୍ୱାର ଅଛି । ବାରଣ୍ଡାରେ ବସିବା ପାଇଁ ବନ୍ଦୋବସ୍ତ କରାଯାଇଛି । ବାମ ପାର୍ଶ୍ୱରେ ଥିବା ସ୍ତମ୍ଭ ଦେହରେ ସୈନିକର ମୂର୍ତ୍ତି ଖୋଦିତ ହୋଇଛି । ସୈନିକର ମସ୍ତକର ଉପରେ ଏକ ହସ୍ତୀରମୂର୍ତ୍ତି ମଧ୍ୟ ଦେଖାଯାଏ ।

ହାତୀଗୁମ୍ଫାର ଗଠନ ଅତି ଅସାଧାରଣ । ଏହାର କୌଣସି ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ଆକାର ନାହିଁ । ସମ୍ମୁଖ ଭାଗ ସଂପୂର୍ଣ୍ଣ ଉନ୍ମୁକ୍ତ । ପ୍ରଥମେ ବୋଧ ହୁଏ ହାତୀ ଗୁମ୍ଫାର ଚାରୋଟି ପ୍ରକୋଷ୍ଠ ଏବଂ ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ବାରଣ୍ଡା ମଧ୍ୟ ଥିଲା । ଗୁମ୍ଫାର ଅନ୍ତର୍ଦେଶ ୫୭ଫୁଟ ଲମ୍ବ ଏବଂ ୨୮ ଫୁଟ ଓସାର । ଦ୍ୱାରଦେଶର ଉଚ୍ଚତା ୧୧/୨ ଫୁଟ । ଏଥିରେ ଖାରବେଳଙ୍କର ବିଶ୍ୱବିଖ୍ୟାତ ଶିଳାଲିପି ଅଛି । ଏହି ଶିଳାଲିପିରେ ତାଙ୍କର ଜୀବନ ଚରିତ ଲିପିବଦ୍ଧ ହୋଇଛି । ସମୟ ସମୟରେ ଏହି ଶିଳାଲିପି ଅସଂପୂର୍ଣ୍ଣ ପରି ମନେ ହୁଏ ।

ହାତୀଗୁମ୍ଫାର ପଶ୍ଚିମ ଦିଗକୁ ୮ଟି ଗୁମ୍ଫା ଅଛି । ଏହାର ଠିକ୍ ଅପରପାର୍ଶ୍ୱରେ ସର୍ପଗୁମ୍ଫା ଅବସ୍ଥିତ । ଏହି ଗୁମ୍ଫା ସର୍ପର ଫଣା ପରି ଦେଖାଯାଏ । ସର୍ପଫଣା ଜୈନ ତୀର୍ଥଙ୍କର ପାର୍ଶ୍ୱନାଥଙ୍କର ପ୍ରତୀକ । ଗୁମ୍ଫାଟି ଅତି କ୍ଷୁଦ୍ର; ଏହାର ଉଚ୍ଚତା କେବଳ ୩ ଫୁଟ । ସେଠାରେ ଦୁଇଟି ଶିଳାଲେଖ ଅଛି । ସେ ଗୁଡ଼ିକ ନିର୍ଭୁଲ ପାଠକରିବା ସମ୍ଭବ ନୁହେଁ । କାରଣ ଅନେକ ଅକ୍ଷର ନଷ୍ଟ ହୋଇଯାଇଛି । ସର୍ପଗୁମ୍ଫାର ଉତ୍ତର ପଶ୍ଚିମ ଦିଗକୁ ବ୍ୟାଘ୍ର ଗୁମ୍ଫା ଅବସ୍ଥିତ । ଏହାର ଅଗ୍ରଭାଗ ଶାର୍ଦ୍ଦୁଳର ମୁଖାକୃତି ପରି ଦେଖାଯାଏ । ବ୍ୟାଘ୍ର ଗୁମ୍ଫା ମାତ୍ର ୩$^{୧}/_{୨}$ ଫୁଟ ଉଚ୍ଚ ଏବଂ ଦ୍ୱାରଦେଶରେ ଥିବା ଶିଳାଲିପିରୁ ଜଣାଯାଏ ଯେ ତାହା ଜନୈକ ଋଷି ସୁଭୂତିଙ୍କର ଗୁମ୍ଫା ଥିଲା ।

ଜମ୍ୱେଶ୍ୱର ଗୁମ୍ଫାର ଉଚ୍ଚତା ୩ ଫୁଟ ୮ ଇଞ୍ଚ । ଏହି ଗୁମ୍ଫା ପାଇଁ ଦୁଇଟି ଦ୍ୱାର ଅଛି । ଦ୍ୱାର ଉପରେ ବ୍ରାହ୍ମୀଲିପିର ଶିଳାଲେଖ ଅଛି । ସେଥିରୁ ଜଣାଯାଏ ଯେ ଏହା ମହାମଦରନାକୀୟ ଓ ତାଙ୍କ ସ୍ତ୍ରୀଙ୍କ ପାଇଁ ନିର୍ମିତ ହୋଇଥିଲା ।

ବ୍ୟାଘ୍ରଗୁମ୍ଫାର କିଛି ଦୂରରେ ଏବଂ ଉଦୟଗିରିର ୫୦ ଫୁଟ ଉଚ୍ଚରେ ଯେଉଁ ୩ଟି ଗୁମ୍ଫା ଅଛି ସେଗୁଡ଼ିକ ହରିଦାସଗୁମ୍ଫା, ଜଗନ୍ନାଥ ଗୁମ୍ଫା ଓ ରୋଷେଇଗୁମ୍ଫା ନାମରେ ପରିଚିତ । ହରିଦାସ ଗୁମ୍ଫାର ଏକମାତ୍ର ପ୍ରକୋଷ୍ଠ ପ୍ରାୟ ୨୦ ଫୁଟ ଲମ୍ୱ । କିନ୍ତୁ ଏଥିପାଇଁ ତିନୋଟି ପ୍ରବେଶ ଦ୍ୱାର ଅଛି । ଏଥିରେ ଥିବା ଶିଳାଲିପିରୁ ଜଣାଯାଏ ଯେ ଏହା କୋଠାଜୟର କ୍ଷୁଦ୍ରକର୍ମଙ୍କ ପାଇଁ ନିର୍ମିତ ହୋଇଥିଲା । ଜଗନ୍ନାଥଗୁମ୍ଫାର ଅନ୍ତଭାଗରେ ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କ ଚିତ୍ର ଉତ୍‌କୀର୍ଣ୍ଣ ହୋଇଥିବା ଯୋଗୁଁ ତାଙ୍କରି ନାମାନୁସାରେ ଗୁମ୍ଫାର ନାମକରଣ ହୋଇଅଛି । ଏହାର ବିସ୍ତୀର୍ଣ୍ଣ ପ୍ରକୋଷ୍ଠ ସମ୍ମୁଖରେ ବାରଣ୍ଡା ଓ ତିନୋଟି ଦ୍ୱାର ଅଛି । ଦ୍ୱାରଗୁଡ଼ିକ କୌଣସି ଚିତ୍ର ଦ୍ୱାରା ଅଳଂକୃତ ନୁହେଁ । ଏହା ଅତି ସରଳ ଏବଂ ଅନାଡମ୍ୱର । ଏହା ପାର୍ଶ୍ୱରେ ଥିବା ଗୁମ୍ଫାକୁ ରୋଷେଇ ଗୁମ୍ଫା କୁହାଯାଏ । ଏହାର କେବଳ ଗୋଟିଏ ମାତ୍ର ପ୍ରବେଶ ଦ୍ୱାର ଅଛି । ଖଣ୍ଡଗିରିର ଗୁମ୍ଫାଗୁଡିକ ଉତ୍ତର ଦିଗରୁ ଆରମ୍ଭ ହୋଇଛି ।

ଉତ୍ତରରେ ତାତ୍ୱାଗୁଂଫା ଅବସ୍ଥିତ । ଗୁଂଫାର ଗୋଟିଏ ସ୍ଥାନରେ ତାତ୍ୱା ପକ୍ଷୀର ଚିତ୍ର ଖୋଦିତ ହୋଇ ଥିବା ଯୋଗୁଁ ଏହାର ନାମ ହୋଇଛି ତାତ୍ୱାଗୁଂଫା । ଏହାର ପ୍ରକୋଷ୍ଠ ୧୬ ଫୁଟ ୪ ଇଞ୍ଚ ଲମ୍ୱ ଏବଂ ୫ ଫୁଟ ୯ ଇଞ୍ଚ ଉଚ୍ଚ । ପ୍ରବେଶ କରିବା ପାଇଁ ତିନୋଟି ଦ୍ୱାର ଅଛି । କାନ୍ଥ ଦେହରେ ଏକ ଶିଳାଲିପି ଲିଖିତ ହୋଇଛି । ଏହାର

ନିମ୍ନ ଦେଶରେ ଆଉ ଏକ ଲିପି ୫ ଧାଡ଼ିରେ ଲେଖା ଯାଇଛି । ତାତ୍ୱା (୧)ର ୬ ଫୁଟ ତଳେ ଯେଉଁ ଗୁଂଫା ଅଛି ସେଥିରେ ମଧ୍ୟ 'ତାତ୍ୱା' ପକ୍ଷୀର ଚିତ୍ର ଅଛି । ତେଣୁ ଏହାକୁ ମଧ୍ୟ ତାତ୍ୱାଗୁଂଫା କୁହାଯାଏ । ବାରଣ୍ଡାର ଦୁଇ ପ୍ରାନ୍ତରେ ସୈନିକର ପ୍ରତିମୂର୍ତ୍ତି ଅଛି । ପ୍ରକୋଷ୍ଟଟି ୧୦ ଫୁଟ ୮ ଇଞ୍ଚ ଲମ୍ବ ଏବଂ ୪ ଫୁଟ ୪ ଇଞ୍ଚ ଚଉଡ଼ା । ଏଥିପାଇଁ ଦୁଇଟି ପ୍ରବେଶ ଦ୍ୱାର ଅଛି । ଏହି ଦ୍ୱାରମାନଙ୍କର ମଧ୍ୟ ଭାଗରେ ଯେଉଁ ଶିଳାଲେଖ ଅଛି ସେଥିରୁ ଜଣାଯାଏ ଯେ ପ୍ରୋକ୍ତ ଗୁଂଫାରେ କୁସୁମ ନାମକ ଜଣେ ସେବକ ବାସ କରୁଥିଲେ ।

ତାତ୍ୱା (୧)ର ପୂର୍ବ ଦିଗରେ ଖଣ୍ଡଗିରି ଗୁଂଫା ଅବସ୍ଥିତ । ଖଣ୍ଡିଗିରିର ପାଦଦେଶରୁ ଉପରକୁ ଉଠିଲେ ପ୍ରଥମେ ଖଣ୍ଡଗିରି ଗୁଂଫାରେ ଉପନୀତି ହେବାକୁ ପଡେ । ଗୁଂଫାର ତଳ ମହଲାର ପ୍ରକୋଷ୍ଟର ଉଚ୍ଚତା ୬ ଫୁଟ ୨ ଇଞ୍ଚ ଏବଂ ଉପର ମହଲାର ପ୍ରକୋଷ୍ଟର ଉଚ୍ଚତା ୪ ଫୁଟ ୮ ଇଞ୍ଚ ମାତ୍ର । ଏହା ବ୍ୟତୀତ ତଳ ମହଲାରେ ଗୋଟିଏ ଛୋଟ ଭଙ୍ଗା ଗୁଂଫା ଅଛି । ଉପର ମହଲାର ପ୍ରକୋଷ୍ଟ ନିକଟରେ ଅତି ଛୋଟ କୋଠରୀ ଗୋଟିଏ ଥିବାର ଦେଖାଯାଏ । ଏହି କ୍ଷୁଦ୍ର କୋଠରୀରେ ପତିତପାବନଙ୍କର ମୂର୍ତ୍ତି ମଧ୍ୟ ଉତ୍‌କୀର୍ଣ୍ଣ ହୋଇଛି । ଖଣ୍ଡଗିରି ଗୁଂଫାର ଦକ୍ଷିଣରେ ଧାନଗଡ଼ ନାମରେ ଅନ୍ୟ ଏକ ଗୁଂଫା ଅଛି । ଏହି ଗୁଂଫାରେ ଥିବା ଶିଳାଲିପି ଆଜି ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ପଠିତ ହୋଇ ପାରି ନାହିଁ । ତାହା ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦ ୮ମ କିମ୍ବା ୯ମ ଶତାବ୍ଦୀର ବୋଲି ଅନୁମାନ କରାଯାଏ ।

ଏହାର ଦକ୍ଷିଣ ଦିଗରୁ ନବମୁନି ଗୁଂଫା, ବାରଭୂଜା ଗୁଂଫା, ତ୍ରିଶୂଳ ଗୁଂଫାମାନ ଅବସ୍ଥିତ ।

ନବମୁନି ଗୁଂଫାର ଦୁଇଟି ମାତ୍ର ପ୍ରକୋଷ୍ଟ ଅଛି । ଏହି ଗୁଂଫାରେ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦ ୧୦ମ ଶତାବ୍ଦୀର ଏକ ଶିଳାଲେଖ ଅଛି । ଏଥିରେ ଜୈନମୁନି ଶୁଭଚନ୍ଦ୍ରଙ୍କର ନାମୋଲ୍ଲେଖ ଅଛି । ଗୁଂଫାର ଦକ୍ଷିଣ ପାର୍ଶ୍ୱସ୍ଥ ପ୍ରକୋଷ୍ଟରେ ଚତୁର୍ବିଂଶ ଜୈନ ତୀର୍ଥଙ୍କରଙ୍କର ପ୍ରତିମୂର୍ତ୍ତି ଖୋଦିତ ହୋଇଛି । ଏହାହିଁ ନବମୁନି ଗୁଂଫାର ସର୍ବପ୍ରଧାନ ବିଶେଷତ୍ୱ ।

ଜୈନଧର୍ମରେ ଆମେ ସାଧାରଣତଃ ଯେଉଁ ଚତୁର୍ବିଂଶ ତୀର୍ଥଙ୍କରଙ୍କର ସନ୍ଧାନ ପାଉଁ ସେମାନଙ୍କୁ ନବମୁନି ଗୁମ୍ଫାରେ ରୂପଦାନ କରାଯାଇଛି । ସମସ୍ତଙ୍କର ଐତିହାସିକ ସ୍ଥିତି ପ୍ରମାଣ କରିବା ସମ୍ଭବପର ନୁହେଁ । ସେମାନଙ୍କର ଜୀବନୀ ଅନେକ ସମୟରେ

କାଳ୍ପନିକ ଓ ରହସ୍ୟଜନକ ବୋଲି ଜୈନଶାସ୍ତ୍ରମାନଙ୍କରୁ ପ୍ରତୀତ ହୁଏ । ବହୁ ଯୁଗ ଧରି ଏହି ତୀର୍ଥଙ୍କରମାନେ ସଂସାରରେ ବଞ୍ଚି ରହି ଜୈନଧର୍ମର ଅହିଂସା ବାଣୀ ପ୍ରଚାର କରୁଥିଲେ । ଏହି ୨୪ ଜଣଙ୍କର ଜୀବନ କାଳ ଏକତ୍ର ମିଶ୍ରିତ ହେଲେ ତାହା ଭାରତର ପ୍ରାଗ୍ ଐତିହାସିକ ଓ ଐତିହାସିକ ଯୁଗଠାରୁ ମଧ୍ୟ ବଳିଯିବ । ତେଣୁ କେତେକ ତୀର୍ଥଙ୍କର ପରସ୍ପର ସମସାମୟିକ ଥିଲେ ବୋଲି କେତେକ ଧାରଣା କରିପାରନ୍ତି ।

ଜୈନଧର୍ମରେ ଏହି ତୀର୍ଥଙ୍କରମାନେ ସର୍ବଥା ପୂଜନୀୟ । ଜୈନ ତୀର୍ଥସ୍ଥଳୀମାନଙ୍କରେ ଯେଉଁ ୨୪ ତୀର୍ଥଙ୍କରଙ୍କର ଉପସ୍ଥାପନା ହୋଇଛି ସେମାନଙ୍କୁ ଏକ ପ୍ରକାର ସମ୍ମାନ ପ୍ରଦର୍ଶନ କରାଯାଏ, କିନ୍ତୁ ମନ୍ଦିରରେ ସେମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରୁ ଜଣକୁ 'ମୂଳନାୟକ' ବୋଲି ସ୍ୱୀକାର କରାଯାଇଥାଏ । ଅନ୍ୟ ଜିନମାନଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ସେହି ମୂଳନାୟକ ପରିବେଷ୍ଟିତ ହୋଇ ପୂଜା ପାଆନ୍ତି । ସେହି ମୂଳନାୟକ ହିଁ ଉକ୍ତ ମନ୍ଦିରର ପ୍ରଧାନ ଦେବତା । ମନ୍ଦିରର ଅଧିଷ୍ଠିତ ଜିନଙ୍କୁ ଉଚ୍ଚାସନ ଦେବା ହିଁ ଜୈନଧର୍ମର ପରଂପରାଗତ ନ୍ୟାୟ । ନବମୁନି ଗୁମ୍ଫାରେ ପାର୍ଶ୍ୱନାଥଙ୍କୁ ମୂଳନାୟକ ରୂପେ ପୂଜା କରାଯାଏ ।

ଏହି ଚତୁର୍ବିଂଶ ଜିନ ସେମାନଙ୍କର ମାନସିକ ବିକାର ଓ ଇନ୍ଦ୍ରିୟମାନଙ୍କୁ ଜୟ କରିଥିବାରୁ ଜୈନଧର୍ମାବଲମ୍ବୀମାନଙ୍କର ନମସ୍ୟ ହୋଇଛନ୍ତି । ଜିନମାନେ ସନ୍ନ୍ୟାସବ୍ରତକୁ ଶାନ୍ତିମୟ ଜୀବନର ପ୍ରଧାନ ପଥ ବୋଲି ଗ୍ରହଣ କରିଥିଲେ । ଜିନମାନେ ପଦ୍ମାସନ ବା କାୟୋତ୍ସର୍ଗ ମୁଦ୍ରାରେ ସ୍ଥିତ ହୋଇ ଶିବଙ୍କର ଦକ୍ଷିଣ ମୂର୍ତ୍ତି ସଦୃଶ ଦୃଷ୍ଟ ହୁଅନ୍ତି । ଏହି ସାଦୃଶ୍ୟ ଅର୍ଥହୀନ ନୁହେଁ । ବରଂ ଏହି ସାଦୃଶ୍ୟକୁ କେନ୍ଦ୍ର କରି ଆମେ କହି ପାରିବା ଯେ ଜିନଙ୍କର ଯୌଗିକ ଆଲମ୍ବନକୁ ଅବଲମ୍ବନ କରି ଶିବ ପ୍ରତିମୂର୍ତ୍ତି ଗଠିତ ହୋଇଛି ।

ଏହି ଜିନମାନଙ୍କର ଭିନ୍ନ ଭିନ୍ନ ଚିହ୍ନ ବା ଲାଞ୍ଛନ ଅଛି । ପ୍ରତ୍ୟେକଙ୍କର ଯକ୍ଷ ଓ ଯକ୍ଷିଣୀ ବା ଶାସନ ଦେବତା ଏବଂ କେବଳ ବୃକ୍ଷ ମଧ୍ୟ ଭିନ୍ନ । କେତେକ ଜିନ ସେମାନଙ୍କର ବଂଶର ପ୍ରତୀକକୁ ନିଜ ନିଜର ଲାଞ୍ଛନ ରୂପେ ଗ୍ରହଣ କରିଥିବାର ଅନୁମିତ ହୁଏ । ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତ ସ୍ୱରୂପ- ଅଯୋଧ୍ୟାର ଇକ୍ଷ୍ୱାକୁ ବଂଶ ବୃଷଭକୁ ପ୍ରତୀକ ରୂପେ ବ୍ୟବହାର କରୁଥିଲେ ।

ଋଷଭନାଥ ଏହି ଇକ୍ଷ୍ୱାକୁ ବଂଶରେ ଜନ୍ମଗ୍ରହଣ କରିଥିବା ହେତୁ 'ବୃଷଭ' ତାଙ୍କର ଲାଞ୍ଛନ ହେଲା । ସେହିପରି ମୁନିସୁବ୍ରତ ଓ ନେମିନାଥଙ୍କର ଲାଞ୍ଛନ ଯଥାକ୍ରମେ କୂର୍ମ ଓ ଶଂଖ ।

ପ୍ରଥମ ତୀର୍ଥଙ୍କର ଏବଂ ଆଦିଜିନ ଋଷଭନାଥଙ୍କ ସମ୍ପର୍କରେ ଏତେ କିମ୍ବଦନ୍ତୀ ଓ ଆଖ୍ୟାୟିକା ଅଛି ଯେ ତହିଁରୁ ସତ୍ୟାସତ୍ୟ ଜାଣିବାର ଉପାୟ ନାହିଁ । ଜୈନ ଇତିହାସରେ ଏହି ଋଷଭନାଥ ବା ବୃଷଭନାଥକୁହିଁ ଜୈନଧର୍ମର ସ୍ଥାପୟିତା ବୋଲି ବର୍ଣ୍ଣନା କରାଯାଇଛି । ଦିଗମ୍ବରମାନଙ୍କର ଆଦି ପୁରାଣ ଓ ହେମଚନ୍ଦ୍ରଙ୍କ ପ୍ରଣୀତ, 'ତ୍ରିଷଷ୍ଟି ଶଳାକା ପୁରୁଷଚରିତ'ରେ ଏହି ବର୍ଣ୍ଣନା ଅଛି । ଭାଗବତ ପୁରାଣ ଓ ଅଗ୍ନି ପୁରାଣ ଆଦିରେ ଋଷଭନାଥଙ୍କୁ ବିଷ୍ଣୁଙ୍କର ଅବତାର ବୋଲି କୁହାଯାଇଛି । କିନ୍ତୁ ପ୍ରକୃତରେ ଦେଖିବାକୁ ଗଲେ ଶିବଙ୍କ ସଙ୍ଗେ ହିଁ ଋଷଭନାଥଙ୍କର କେତେକ ସାଦୃଶ୍ୟ ଥିବାର ଜଣାଯାଏ । କିନ୍ତୁ ଋଷଭନାଥ ଯେ ଜୈନଧର୍ମର ପ୍ରଚାରକ ଏଥିରେ ସନ୍ଦେହର ଅବକାଶ ନାହିଁ । ତେବେ ବୃଷଭକୁ ତାଙ୍କର ଲାଞ୍ଛନ କରି ଏବଂ ଗୋମୁଖ ଯକ୍ଷକୁ ବୃଷଭର ମୁଖାକୃତି କରି ଓ ଯକ୍ଷିଣୀ ଚକ୍ରେଶ୍ୱରୀଙ୍କୁ ବୈଷ୍ଣବୀ ସଦୃଶ ଦର୍ଶାଇବାର ଚେଷ୍ଟା ପଛରେ ଶିଳ୍ପୀ ବୋଧହୁଏ କଳ୍ପନା କରିଛି ଯେ ଋଷଭନାଥ ଶିବ ଓ ବିଷ୍ଣୁ ଅପେକ୍ଷା ବଡ଼ । ଋଷଭନାଥଙ୍କର ପ୍ରତିମା ସମ୍ପର୍କରେ ଜୈନ ପୁରାଣ ବା ଜୈନ ଶିଳ୍ପଶାସ୍ତ୍ରମାନଙ୍କରେ ବିଶେଷ କିଛି ବର୍ଣ୍ଣନା ନାହିଁ । ତେବେ "ପ୍ରବଚନ ସାରୋଦ୍ଧାର"ରୁ ଜଣାଯାଏ ଯେ ବୃଷଭହିଁ ପ୍ରଥମ ଜିନଙ୍କର ପ୍ରତୀକ ଥିଲା । ଧର୍ମଚକ୍ର ତାଙ୍କର ଅନ୍ୟତମ ପ୍ରତୀକ । ସେ ନ୍ୟଗ୍ରୋଧ ବା ବଟବୃକ୍ଷ ମୂଳରେ କେବଳୀତ୍ୱ ଲାଭ କରିଥିଲେ । ତାଙ୍କ ପ୍ରତିମୂର୍ତ୍ତିର ଉଭୟ ପାର୍ଶ୍ୱରେ ଯଥାକ୍ରମେ ଭରତ ଓ ବାହୁବଳୀ ନାମରେ ଦୁଇଜଣ ପୂଜକ ଥାନ୍ତି ।

ଦ୍ୱିତୀୟ ତୀର୍ଥଙ୍କର ଅଜିତନାଥଙ୍କର ପ୍ରତୀକ 'ହସ୍ତୀ' । ତାଙ୍କ ନିକଟରେ ମହାଯକ୍ଷ ଓ ଅଜିତବାଳା ନାମରେ ଯକ୍ଷ ଓ ଯକ୍ଷଣୀ ସର୍ବଦା ଉପସ୍ଥିତ ଥାନ୍ତି । ସପ୍ତପର୍ଣ୍ଣ ବୃକ୍ଷ ମୂଳରେ ଅଜିତନାଥ ଜ୍ଞାନ ଲାଭ କରିଥିଲେ । ତାଙ୍କୁ ଖଡ୍‌ଗାସନରେ ଧ୍ୟାନରତ ଥିବାର ଦେଖାଯାଏ । ସଗର ଚକ୍ରୀ ତାଙ୍କର ଚାମରଚାଳକ । ସେ ଅଜେୟ ଓ ବିଜୟୀ ବୋଲି "ଅଜିତ ନାଥ" ରୂପେ ଅଭିହିତ ହୁଅନ୍ତି । ସେ ଜନ୍ମ ହେବା ମାତ୍ରେ ତାଙ୍କ ପିତାଙ୍କର ଶତ୍ରୁମାନେ ପରାଜୟ ସ୍ୱୀକାର କରିଥିଲେ ।

ତୃତୀୟ ତୀର୍ଥଙ୍କର ସମ୍ଭବନାଥଙ୍କର ପ୍ରତିମୂର୍ତ୍ତି ଚିହ୍ନିବା ପାଇଁ ଜୈନ ଶାସ୍ତ୍ରରେ ଯଥେଷ୍ଟ ନିର୍ଦ୍ଦେଶ ଅଛି । ତାଙ୍କ ସହିତ ଆମେ ଅଶ୍ୱର ଚିତ୍ର ଦେଖିବାକୁ ପାଉଁ; କାରଣ ଅଶ୍ୱହିଁ ତାଙ୍କର ଲାଞ୍ଛନ । ତାଙ୍କର ଯକ୍ଷକୁ ତ୍ରିମୁଖ ଓ ଯକ୍ଷିଣୀକୁ ଦୁରିତାରି ଦେବୀ ବୋଲି

କୁହାଯାଏ, ଶାଳବୃକ୍ଷ ମୂଳରେ ସମ୍ଭବନାଥ ଜ୍ଞାନ ଲାଭ କରିଥିଲେ ବୋଲି ଉତ୍ତର-ପୁରାଣରେ ଉଲ୍ଲେଖ ଅଛି । ସତ୍ୟବୀର୍ଯ୍ୟ ତାଙ୍କର ଚାମରଚାଳକ ।

ଅଭିନନ୍ଦନନାଥ ଚତୁର୍ଥ ତୀର୍ଥଙ୍କର । ତାଙ୍କର ଯକ୍ଷର ନାମ ଈଶ୍ୱର ଏବଂ ଯକ୍ଷିଣୀର ନାମ କାଳୀ । ମର୍କଟ ତାଙ୍କର ପ୍ରତୀକ । ଭାରତ ବର୍ଷରେ ଅଭିନନ୍ଦନନାଥଙ୍କର ମୂର୍ତ୍ତି କ୍ୱଚିତ୍ ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ । ସେ ୧୦୦୦ ଭିକ୍ଷୁଙ୍କ ସହ ମୋକ୍ଷ ଲାଭ କରିଥିଲେ ।

୫ମ ତୀର୍ଥଙ୍କର ସୁମତିନାଥଙ୍କର ପ୍ରତୀକ କ୍ରୌଞ୍ଚ ଏବଂ କେବଳ ବୃକ୍ଷ ପ୍ରିୟଙ୍ଗୁ । ଯକ୍ଷ ଓ ଯକ୍ଷିଣୀ ଯଥାକ୍ରମେ ତମ୍ବରୁ ଏବଂ ମହାକାଳୀ । ମିତ୍ରବୀର୍ଯ୍ୟ ତାଙ୍କର ଚାମରଚାଳକ ।

୬ଷ୍ଠ ତୀର୍ଥଙ୍କର ପଦ୍ମପ୍ରଭୁଙ୍କର ଲାଞ୍ଛନ ରକ୍ତପଦ୍ମ । ସେ ଛତ୍ରଭ ବୃକ୍ଷମୂଳରେ କେବଳୀତ୍ୱ ଲାଭ କରିଥିଲେ । କୁସୁମ ଓ ଶ୍ୟାମା ଯଥାକ୍ରମେ ତାଙ୍କର ସେବକ ଓ ସେବିକା । ରାଜା ଯମଦ୍ୟୁତି ତାଙ୍କର ଚାମରଚାଳକ ।

ସ୍ୱସ୍ତିକ ୭ମ ତୀର୍ଥଙ୍କର ସୁପାର୍ଶ୍ୱନାଥଙ୍କର ପ୍ରତୀକ ଅଟେ । ତାଙ୍କୁ ଆମେ ସର୍ପ ବେଷ୍ଟିତ ହୋଇଥିବାର ଦେଖୁଁ । ଏହି ସର୍ପସଂଖ୍ୟା ଜୈନ ଶାସ୍ତ୍ରମାନଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ୧ ବା ୫ ବା ୯ ବୋଲି ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ହୋଇଛି । ଶିରୀଷ ତାଙ୍କର କେବଳ ବୃକ୍ଷ । ମାତଙ୍ଗ ଓ ଶାନ୍ତି ସେବକ ସେବିକା । ରାଜା ଧର୍ମବୀର୍ଯ୍ୟ ଚାମର ଚାଳକ । ସେ ୫୦୦ ସଙ୍ଗୀଙ୍କ ସହ ମୋକ୍ଷ ଲାଭ କରିଥିଲେ ।

ଅଷ୍ଟମ ଜିନ ଚନ୍ଦ୍ରପ୍ରଭଙ୍କର ଲାଞ୍ଛନ 'ଚନ୍ଦ୍ର' । ନାଗକେଶର ତାଙ୍କର କେବଳ ବୃକ୍ଷ । ବିଜୟ ଓ ଭ୍ରୁକୁଟୀ ବା ଜ୍ୱାଳାମାଳିନୀ ତାଙ୍କର ପାର୍ଶ୍ୱଚର ଏବଂ ଦାନବୀର୍ଯ୍ୟ ଚାମରଧାରୀ ।

ନବମ ତୀର୍ଥଙ୍କର ସୁବିଧିନାଥଙ୍କୁ ପୁଷ୍ପଦନ୍ତ ମଧ୍ୟ କୁହାଯାଏ । ତାଙ୍କର ଲାଞ୍ଛନ ସଂପର୍କରେ ନାନା ମତ ଭେଦ ଅଛି । କେତେକ କହନ୍ତି ମକର ଓ ଆଉ କେତେକ କହନ୍ତି କର୍କଟ । ଅଜିତ ଓ ସୂତାରୀ ସୁବିଧିନାଥଙ୍କର ଯକ୍ଷ ଓ ଯକ୍ଷିଣୀ । ମଘବତରାଜ ତାଙ୍କର ଚାମରଚାଳକ । କେତେକଙ୍କ ମତରେ ନାଗ ଏବଂ କେତେକଙ୍କ ମତରେ ମଲ୍ଲୀ ତାଙ୍କର କେବଳ ବୃକ୍ଷ । ସେ ସମେତ ଶିଖରରେ ମୋକ୍ଷ ପ୍ରାପ୍ତ ହୋଇଥିଲେ ।

ଶୀତଳନାଥ ମଧ୍ୟ ଅନ୍ୟ ସବୁ ତୀର୍ଥଙ୍କରଙ୍କ ପରି କ୍ଷତ୍ରିୟ କୁଳରେ ଜନ୍ମ ହୋଇଥିଲେ । ପିତାଙ୍କର ନାମ ଥିଲା ଦୃଢ଼ରଥ ଓ ମାତାଙ୍କର ନାମ ସୁନନ୍ଦା । ରାଜା ସିମନ୍ଧର ତାଙ୍କର ଚାମରଚାଳକ । ବିଲ୍ୱବୃକ୍ଷ ମୂଳେ ସେ ଜ୍ଞାନ ଲାଭ କରିଥିଲେ । ଯକ୍ଷ

ଓ ଯକ୍ଷିଣୀର ନାମ ଯଥାକ୍ରମେ ବ୍ରହ୍ମା ଓ ଅଶୋକା । ଦିଗମ୍ବରମାନେ ଅଶ୍ୱତ୍‌ଥକୁ ତାଙ୍କର ପ୍ରତୀକ ରୂପେ ଗ୍ରହଣ କରନ୍ତି ।

କିନ୍ତୁ ଶ୍ୱେତାମ୍ବରମାନଙ୍କ ମତରେ "ଶ୍ରୀବତ୍ସ" ଶୀତଳନାଥଙ୍କର ପ୍ରତୀକ ।

ଏକାଦଶ ତୀର୍ଥଙ୍କର ଶ୍ରେୟାଂଶ ନାଥଙ୍କର ଲାଞ୍ଛନ- ଗଣ୍ଡା । ଯକ୍ଷ ଓ ଯକ୍ଷିଣୀ ଯଥାକ୍ରମେ ଯକ୍ଷେତ ଓ ମାନବୀ । ରାଜା ତ୍ରିପିଷ୍ଟ ବାସୁଦେବ ତାଙ୍କର ଚାମରଚାଳକ ରୂପେ କାର୍ଯ୍ୟ କରନ୍ତି । ତାଙ୍କର ପିତା ବିଷ୍ଣୁ ଇକ୍ଷ୍ୱାକୁ ବଂଶର ରାଜାଥିଲେ । ସିଂହପୁରୀ ବା ସାରନାଥରେ ସେ ମାତା ବିଷ୍ଣୁଦ୍ରୀଙ୍କ ଗର୍ଭରୁ ଜାତ ହୋଇଥିଲେ ।

ବାସୁପୂଜ୍ୟ ମହିଷକୁ ନିଜର ଲାଞ୍ଛନ ରୂପେ ଗ୍ରହଣ କରିଛନ୍ତି । ତାଙ୍କର ଶାସନଦେବ ଓ ଶାସନଦେବୀଙ୍କର ନାମ କୁମାର ଏବଂ ଚଣ୍ଡା । କେବଳ ବୃକ୍ଷ ପାଟଳିକ; ଦିର୍ପିଷ୍ଟ ବାସୁଦେବ ତାଙ୍କର ଚାମରଚାଳକ ।

ତ୍ରୟୋଦଶ ଜିନ ବିମଳନାଥଙ୍କର ଲାଞ୍ଛନ ହେଉଛି 'ବରାହ' । ପାର୍ଶ୍ୱଚର ହେଉଛନ୍ତି ସନ୍ମୁଖ ଏବଂ ବୈରୋତୀ । ରାଜା ସ୍ୱୟମ୍ଭ ବାସୁଦେବ ଚାମରଧାରୀ । ଜମ୍ବୁ ତାଙ୍କର କେବଳ ବୃକ୍ଷ ।

ଶ୍ୱେତାମ୍ବରମାନଙ୍କର ନିୟମାନୁସାରେ 'ବାଜପକ୍ଷୀ' ଓ ଦିଗମ୍ବର- ମାନଙ୍କର ଶାସ୍ତ୍ରଅନୁସାରେ 'ଭଲ୍ଲୁକ' ଅନନ୍ତନାଥଙ୍କର ପ୍ରତୀକ । ପାତାଳ ଓ ଅନନ୍ତମତୀ ତାଙ୍କର ଯକ୍ଷ ଓ ଯକ୍ଷିଣୀ । ସେ ଅଶ୍ୱତ୍‌ଥ ବୃକ୍ଷ ମୂଳରେ ଜ୍ଞାନ ଲାଭ କରିଥିଲେ । (୩)

ଭଲ୍ଲୁକକୁ ଧର୍ମନାଥଙ୍କର ଲାଞ୍ଛନ ରୂପେ ମଧ୍ୟ ସ୍ୱୀକାର କରାଯାଏ । କିନ୍ତୁ ପ୍ରକୃତରେ 'ବଜ୍ର ଦଣ୍ଡ' ହିଁ ତାଙ୍କର ପ୍ରତୀକ । ତାଙ୍କର ପାର୍ଶ୍ୱଚର- ମାନଙ୍କର ନାମ କିନ୍ନର ଓ କନ୍ଦର୍ପା । ମନୁଷ୍ୟମାନଙ୍କୁ ଦୁଃଖ ଓ କ୍ଳେଶରୁ ଉଦ୍ଧାର କରିଥିଲେ ବୋଲି ତାଙ୍କର ନାମ ଧର୍ମନାଥ ।

'ମୃଗହିଁ' ଶାନ୍ତିନାଥଙ୍କର ପ୍ରତୀକ ଓ କିଂ ପୁରଷ ଓ ମହାମାନସୀ ତାଙ୍କର ଯକ୍ଷ ଓ ଯକ୍ଷିଣୀ । ରାଜା ପୁରୁଷ ଦତ୍ତ ଚାମର ଚାଳକ । ନନ୍ଦିବୃକ୍ଷ ମୂଳେ ସେ ଜ୍ଞାନ ଲାଭ କରିଥିଲେ ବୋଲି ନନ୍ଦୀକୁ ତାଙ୍କର କେବଳ ବୃକ୍ଷ ବୋଲି ଗ୍ରହଣ କରାଯାଏ ।

ସପ୍ତଦଶ ତୀର୍ଥଙ୍କର କୁନ୍ଥୁନାଥଙ୍କର ପ୍ରତୀକ 'ଛାଗ'; ଯକ୍ଷର ନାମ ଗନ୍ଧର୍ବ ଓ

---

(୩) ଅଶ୍ୱତ୍‌ଥ ପାଦପୋପାନ୍ତେ କୈବଲ୍ୟ ମୁଦପୀ ପଦତ୍ - (ଉତ୍ତର ପୁରାଣ-୧୫୭ ପୃଷ୍ଠା)

ଯକ୍ଷିଣୀର ନାମ ବଳା, ରାଜା କୁନାଳ ଚାମରଚାଳକ । ତିଳକତରୁ ତାଙ୍କର କେବଳ ବୃକ୍ଷ ।

ନନ୍ଦ୍ୟାବର୍ତ୍ତ ନାମକ ସ୍ୱସ୍ତିକ ବା ମତ୍ସ୍ୟଦିନ ଅରନାଥଙ୍କର ପ୍ରତୀକ । ଯକ୍ଷେନ୍ଦ୍ର ଓ ଧାରଣାଦେବୀ ତାଙ୍କର ପାର୍ଶ୍ୱଚର । ଚୂ୍ୟତ ତାଙ୍କର କେବଳ ବୃକ୍ଷ(୪); ଅରନାଥଙ୍କ ପିତା ସୁଦର୍ଶନ ଚନ୍ଦ୍ରବଂଶର ରାଜାଥିଲେ । ମାତାଙ୍କର ନାମ ଥିଲା ଜିନସେନା । ସେ ସ୍ୱପ୍ନରେ ରତ୍ନଚକ୍ର ସଂଦର୍ଶନ କରିଥିଲେ ବୋଲି ଅରନାଥଙ୍କୁ ପ୍ରଥମେ 'ଅର' ନାମରେ ଅଭିହିତ କରା ହୋଇଥିଲା ।

ଜୈନଶାସ୍ତ୍ରାନୁସାରେ ମଲ୍ଲୀନାଥଙ୍କର ପ୍ରତୀକ 'ଉଦକ ପାତ୍ର' । କୁବେର ଓ ଧରଣ ପ୍ରିୟା, ତାଙ୍କର ଶାସନ ଦେବ ଓ ଶାସନ ଦେବୀ । ରାଜା ସୁଲୁମ ଚାମରଚାଳକ । ଅଶୋକ ଏହାଙ୍କର କେବଳ ବୃକ୍ଷ ।

ମୁନି ସୁବ୍ରତଙ୍କର ପ୍ରତୀକ କୂର୍ମ । ବରୁଣ ଏବଂ ନରଦତ୍ତା ତାଙ୍କର ପାର୍ଶ୍ୱଚର । ରାଜା ଅଜିତ ଋମରଚାଳକ । ଚମ୍ପକ ଯାଙ୍କର କେବଳ ବୃକ୍ଷ । ପିତା ସୁମିତ୍ର ମଗଧରେ ହରିବଂଶୀୟ ରାଜାଥିଲେ ।

ଏକବିଂଶ ତୀର୍ଥଙ୍କର ନମିନାଥଙ୍କର ପ୍ରତୀକ ନୀଳପଦ୍ମ ଅଥବା ଅଶୋକ ବୃକ୍ଷ । ଭୃକୁଟୀ ଏବଂ ଗନ୍ଧାରୀ ତାଙ୍କର ଯକ୍ଷ ଓ ଯକ୍ଷିଣୀ । ବିଜୟ ରାଜା ଋମରଚାଳକ । ବକୁଳ କେବଳ ବୃକ୍ଷ ।(୫)

ଶଙ୍ଖ ନେମିନାଥଙ୍କର ପ୍ରତୀକ । ଗୋମେଧ ଓ ଅମ୍ବିକା ତାଙ୍କର ପାର୍ଶ୍ୱଚର । ରାଜା ଉଗ୍ରସେନ ଚାମରଧାରୀ; ମହାବେଣୁ ବା ବେତସ ତାଙ୍କର କେବଳ ବୃକ୍ଷ । ପିତା ସମୁଦ୍ରବିଜୟ ଦ୍ୱାରକାର ରାଜା ଥିଲେ ।

ବିଖ୍ୟାତ ତୀର୍ଥଙ୍କରଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ପାର୍ଶ୍ୱନାଥ ଅନ୍ୟତମ । କେତେକ ତାଙ୍କୁ ଜୈନଧର୍ମର ପ୍ରଥମ ପ୍ରଚାରକ ବୋଲି ମଧ୍ୟ କହନ୍ତି । Dr. Rhys Davids ଙ୍କ ମତରେ ସେ ଜୈନଧର୍ମର ପ୍ରତିଷ୍ଠାତା । ତାଙ୍କର ଜୀବନୀ ସମ୍ପର୍କରେ ଐତିହାସିକ ସତ୍ୟତା ଯଥେଷ୍ଟ ଅଛି । ସର୍ପ ତାଙ୍କର ଲାଞ୍ଛନ । ତାଙ୍କର ଯକ୍ଷକୁ ପାର୍ଶ୍ୱ ବା ବାମନ ବା ଧରଣେନ୍ଦ୍ର ଓ ଯକ୍ଷିଣୀକୁ ପଦ୍ମାବତୀ କହନ୍ତି । ଅଜିତ ରାଜ ଚାମରଚାଳକ । ଦେବଦାରୁ ବା ଧାତୁ କି

---

(୪) ରେବତ୍ୟା ଶୁକ୍ଳ ପକ୍ଷେଽପରାହ୍ଣେ ଚୂ୍ୟତତରେ ରଧଃ-(ଉତ୍ତର ପୁରାଣ- ୨୧୬ ପୃଷ୍ଠା)

(୫) ନିଜଦୀକ୍ଷା ଦନେରମ୍ୟେ ମୂଳ ବକୁଳ ଭୂରୁହଃ-(ଉତ୍ତର ପୁରାଣ - ୪୩୭ ପୃଷ୍ଠା)

ମୂଳରେ ସେ ଜ୍ଞାନଲାଭ କରିଥିଲେ । ପାର୍ଶ୍ୱନାଥଙ୍କର ଯକ୍ଷ ମଧ୍ୟ ସର୍ପଫଣା ଦ୍ୱାରା ବିମଣ୍ଡିତ । ଯକ୍ଷିଣୀ ପଦ୍ମାବତୀ ଗୋଖୁରସାପକୁ ନିଜର ବାହନ କରିଥିବାର ଜଣାଯାଏ ।

ଖୁବ୍ ସମ୍ଭବ ପାର୍ଶ୍ୱନାଥ ୮୧୭ ଖ୍ରୀ:ପୂ:ରେ ଜନ୍ମ ଗ୍ରହଣ କରି ଖ୍ରୀ.ପୂ. ୭୧୭ରେ ଦେହତ୍ୟାଗ କରିଥିଲେ ।

ତାଙ୍କର ପିତା ଅଶ୍ୱସେନ ବାରାଣସୀର ରାଜା ଥିଲେ ।

ପାର୍ଶ୍ୱନାଥ ଦୀର୍ଘ ୭୦ ବର୍ଷ କାଳ ପ୍ରେମ ଓ ମୈତ୍ରୀର ବାଣୀ ସଂସାରରେ ପ୍ରଚାର କରିଥିଲେ ।

ଖଣ୍ଡଗିରି ଓ ଉଦୟଗିରିର ଗୁମ୍ଫାମାନଙ୍କରେ ଏହି ପାର୍ଶ୍ୱନାଥଙ୍କୁ ସର୍ବଥା ମହାର୍ଘ ଆସନ ପ୍ରଦାନ କରାଯାଇଛି । କାରଣ ଏହି ଜୈନସ୍ଥଳୀରେ ପାର୍ଶ୍ୱନାଥଙ୍କୁ ଇଷ୍ଟଦେବ ବା ମୂଳଦେବତା ରୂପେ ସ୍ୱୀକାର କରାଯାଇଥିଲା ।

ଚତୁର୍ବିଂଶ ତୀର୍ଥଙ୍କର ମହାବୀରଙ୍କର ସ୍ଥାନ ଜୈନଧର୍ମରେ ଅପ୍ରତିଦ୍ୱନ୍ଦ୍ୱୀ । ସେ ଜୈନ ପ୍ରଚାରକମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ସର୍ବଶ୍ରେଷ୍ଠ ବୋଲି ବିବେଚିତ ହୁଅନ୍ତି । ତେଣୁ ସିଂହ ତାଙ୍କର ପ୍ରତୀକ, ମାତଙ୍ଗ ଏବଂ ସିଦ୍ଧାୟିକା ତାଙ୍କର ଯକ୍ଷ ଏବଂ ଯକ୍ଷିଣୀ, ମଗଧର ରାଜା ବିମ୍ବିସାର ତାଙ୍କର ଚାମରଚାଳକ, ଶାଳବୃକ୍ଷ ତଳରେ ସେ କେବଳ-ଜ୍ଞାନ ଲାଭ କରିଥିଲେ । ଖଣ୍ଡଗିରିର ଗୁମ୍ଫାମାନଙ୍କରେ ଚତୁର୍ବିଂଶ ତୀର୍ଥଙ୍କର ପ୍ରତିମୂର୍ତ୍ତି ଉତ୍କୀର୍ଣ୍ଣ ହୋଇଥିବାର ଦେଖାଯାଏ । ଏହାହିଁ ସେମାନଙ୍କର ସୂକ୍ଷ୍ମ ପରିଚୟ ।

ବାରଭୁଜା ଗୁମ୍ଫାରେ ଯେଉଁ ସ୍ତ୍ରୀଲୋକର ଚିତ୍ର ଖୋଦିତ ହୋଇଛି ତାହା ଦ୍ୱାଦଶ ହସ୍ତସଂଯୁକ୍ତା । ଜୈନଧର୍ମରେ ଏତାଦୃଶ ମୂର୍ତ୍ତିର ସ୍ଥାନ ନିରୂପଣ କରିବା ସମ୍ଭବ ନୁହେଁ । ସମ୍ମୁଖସ୍ଥ ବାରଣ୍ଡାରେ ଅଗ୍ରସର ହେଲେ ଯେଉଁ ଭଗ୍ନଗୁମ୍ଫା ଦେଖାଯାଏ ସେଥିରେ ସୁଦ୍ଧା ତୀର୍ଥଙ୍କରମାନଙ୍କର ମୂର୍ତ୍ତି ଖୋଦିତ ହୋଇଅଛି । ତୀର୍ଥଙ୍କରଙ୍କ ସହିତ ସେମାନଙ୍କର ଶାସନଦେବତା ଓ ଶାସନ ଦେବୀମାନଙ୍କୁ ମଧ୍ୟ ରୂପଦାନ କରାଯାଇଛି । କଙ୍କରମୟ ପ୍ରସ୍ତରରେ ତ୍ରିଶୂଳଗୁମ୍ଫା ୨୨ ଫୁଟ ଲମ୍ବ, ୭ ଫୁଟ ଓସାର ଏବଂ ୮ ଫୁଟ ଉଚ୍ଚ, ବାରଣ୍ଡା କାନ୍ଥରେ ତ୍ରିଶୂଳ ଚିହ୍ନ ଅଛି । ଭିତର ପାର୍ଶ୍ୱରେ ଚତୁର୍ବିଂଶ ଜୈନତୀର୍ଥଙ୍କରଙ୍କ ମୂର୍ତ୍ତି ଅତି ସ୍ପଷ୍ଟ ଭାବରେ ଖୋଦିତ ହୋଇଛି । ଏଠାରେ ପାର୍ଶ୍ୱନାଥ ସର୍ପର ସପ୍ତଫଣା ତଳେ ଛିଡ଼ା ହୋଇଥିବାର ଦେଖାଯାନ୍ତି । ପାର୍ଶ୍ୱନାଥ ତ୍ରୟୋବିଂଶ ତୀର୍ଥଙ୍କର ହିସାବରେ ମହାବୀରଙ୍କର ନିକଟରେ ଥିବା ଦେଖାଯାଏ । କିନ୍ତୁ ତାଙ୍କୁ ଅପେକ୍ଷାକୃତ ଉଚ୍ଚସ୍ଥାନ

ଦିଆଯାଇଛି । ତାଙ୍କର ପ୍ରତିମୂର୍ତ୍ତି ତୀର୍ଥଙ୍କରମାନଙ୍କର ମଧ୍ୟସ୍ଥଳରେ ଅଛି । ଏଠାରେ ଆମେ ଆଦିନାଥଙ୍କର ତିନୋଟି ପ୍ରତିମୂର୍ତ୍ତି ଦେଖିବାକୁ ପାଉଁ । ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ଗୁମ୍ଫା ଅପେକ୍ଷା ଏଠାରେ ତୀର୍ଥଙ୍କରମାନେ ଅତି ସ୍ପଷ୍ଟ ଏବଂ ଆକର୍ଷଣୀୟ ।

ତ୍ରିଶୂଳଗୁମ୍ଫାର ପଶ୍ଚିମ ଦିଗରେ ଲଲାଟେନ୍ଦୁ ଗୁମ୍ଫା ଅବସ୍ଥିତ । ଏହାର ଉପର ମହଲା ଭାଂଗିଗଲାଣି, ତଳମହଲା ପ୍ରକୋଷ୍ଠଗୁଡିକରେ କେତେକ ଜୈନସାଧୁଙ୍କର ମୂର୍ତ୍ତି ଅଛି । ସେଥି ମଧ୍ୟରେ ପାର୍ଶ୍ୱନାଥଙ୍କ ମୂର୍ତ୍ତିପାଇଁ ଅପେକ୍ଷାକୃତ ଅଧିକ ଯତ୍ନ କରାଯାଇଛି । ପାର୍ଶ୍ୱନାଥ ସେଠାକାର ପ୍ରଧାନ ତୀର୍ଥଙ୍କର ।

ଜୈନମନ୍ଦିରରେ ଉତ୍ତର ଦିଗକୁ ତାତ୍ୱା (୧) ଓ ତାତ୍ୱା(୨) ନିକଟରେ ଅନନ୍ତଗୁମ୍ଫା ଅବସ୍ଥିତ । ସେଠାରେ ପାହାଡ଼ର ପୃଷ୍ଠ ଭାଗକୁ ସମତଳ କରି ଅନନ୍ତଗୁଂଫାର ପ୍ରାଙ୍ଗଣ ପ୍ରସ୍ତୁତ କରାଯାଇଛି । ଅନନ୍ତଗୁଂଫାର ଲମ୍ବ ପ୍ରାୟ ୨୪ ଫୁଟ । ପ୍ରକୋଷ୍ଠକୁ ପ୍ରବେଶ କରିବା ପାଇଁ ୪ଟି ଦ୍ୱାର ଅଛି । ପ୍ରଥମ ଓ ଦ୍ୱିତୀୟ ଦ୍ୱାର ମଧ୍ୟରେ ଥିବା କାନ୍ଥ ନଷ୍ଟ ହୋଇଯାଇଅଛି । ଭିତର ପଟ କାନ୍ଥରେ ସ୍ୱସ୍ତିକ, ତ୍ରିଶୂଳ ଆଦି ଜୈନଧର୍ମର ସାତଗୋଟି ପବିତ୍ର ଚିହ୍ନ ଅଛି । ପ୍ରଥମ ସ୍ୱସ୍ତିକ ଚିହ୍ନର ନିମ୍ନ ଦେଶରେ ବୋଧହୁଏ ପାର୍ଶ୍ୱନାଥଙ୍କର ମୂର୍ତ୍ତି ଥିଲା । କିନ୍ତୁ ଏବେ ତାହା ପ୍ରାୟ ଅସ୍ପଷ୍ଟ ହୋଇଗଲାଣି ।

ଅନନ୍ତଗୁଂଫାର ବାହାର ପାଖ କାନ୍ଥର ଉପର ଭାଗରେ ନାନା ପ୍ରକାର ଚିତ୍ର ଖୋଦିତ ହୋଇଛି । ସେଠାରେ ଆମେ ଲକ୍ଷ୍ମୀଙ୍କର ହସ୍ତ ଶତଦଳ ଦ୍ୱାରା ପରିଶୋଭିତ ହୋଇଥିବାର ଦେଖୁଁ । ଅନ୍ୟ ଏକ ସ୍ଥାନରେ ସୂର୍ଯ୍ୟଦେବ ତାଙ୍କର ରଥ ଓ ଚାରୋଟି ଅଶ୍ୱ ସହିତ ପ୍ରଦର୍ଶିତ ହୋଇଛନ୍ତି । ଚନ୍ଦ୍ର ଏବଂ ନକ୍ଷତ୍ରଖଚିତ ଆକାଶ ମଧ୍ୟ ସ୍ପଷ୍ଟଭାବେ ଦେଖାଯାଏ । ପଶୁ, ପକ୍ଷୀ, ମିଥୁନ ଆଦି ଚିତ୍ର ଉପରେ ସର୍ପମାନେ ଫଣା ଟେକି ରହିଛନ୍ତି । ସ୍ଥାନେସ୍ଥାନେ ଗନ୍ଧର୍ବମାନେ ପକ୍ଷଯୁକ୍ତ ହୋଇ ଆକାଶମାର୍ଗରେ ବିଚରଣ କରୁଥିବାର ଦେଖାଯାଏ ।

ଉଦୟଗିରି ଓ ଖଣ୍ଡଗିରିରେ ଥିବା ଗୁମ୍ଫାଗୁଡ଼ିକ ଏକ ପ୍ରକାରର ନୁହେଁ । ଉଦୟଗିରିର ଜୈନଗୁମ୍ଫାଗୁଡିକ ବାସୋପଯୋଗୀ । ସେଥିରେ ଜୈନ ଶ୍ରମଣ ଓ ମୁନିମାନେ ଜୀବନର ଅନ୍ତିମ କାଳ ଅତିବାହିତ କରୁଥିଲେ । ତାହାହିଁ ଥିଲା ଜୈନଧର୍ମର ଆଦର୍ଶ । ଖାରବେଳ ବୋଧହୁଏ ତାଙ୍କର ଶେଷ ଜୀବନ ସେହି ଭାବରେ କଟାଇଥିଲେ । କିନ୍ତୁ ଖଣ୍ଡଗିରିରେ ଗୁମ୍ଫାଗୁଡ଼ିକ ଜୈନମନ୍ଦିର ରୂପେ ବ୍ୟବହୃତ ହେଉଥିଲା । ସେଥିପାଇଁ ନାନା

ପ୍ରକାର ଦେବଦେବୀ ଏବଂ ଚତୁର୍ବିଂଶ ତୀର୍ଥଙ୍କରଙ୍କର ପ୍ରତିମୂର୍ତ୍ତି ସେଥିରେ ଖୋଦିତ ହୋଇଅଛି । ଖଣ୍ଡଗିରିର ପ୍ରତ୍ୟେକ ଗୁମ୍ଫା ଆଧ୍ୟାତ୍ମିକତାର ଚରମ ଉତ୍କର୍ଷ ସାଧନ ନିମିତ୍ତ ଉଦ୍ଦିଷ୍ଟ ହୋଇଥିଲା । ଶାସ୍ତ୍ରନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ପବିତ୍ର ବାୟୁମଣ୍ଡଳ ମଧ୍ୟରେ ଜୈନସାଧକମାନେ ସାଧନାରେ ଚିତ୍ତ ନିବିଷ୍ଟ କରୁଥିଲେ ।

ଏହିପରି ଦୁଇ ପାହାଡ଼ରେ ବିଭିନ୍ନ ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ ନେଇ ଗୁମ୍ଫାମାନ ନିର୍ମିତ ହୋଇଥିଲା । ଆକାର ପ୍ରକାରରେ ମଧ୍ୟ ଗୁମ୍ଫାଗୁଡ଼ିକ ଉନ୍ମୁକ୍ତ ଗହ୍ୱର ପରି ନିର୍ମିତ ହୋଇଥିଲା । ଆଉ କେତେକ ଗୁମ୍ଫା ଦ୍ୱିତଳପ୍ରସାଦ ପରି ନିର୍ମିତ ହୋଇଛି । ସ୍ଥାନେସ୍ଥାନେ ସର୍ପଗୁମ୍ଫା ଏବଂ ବ୍ୟାଘ୍ର ଗୁମ୍ଫା ପରି ଅତି କ୍ଷୁଦ୍ର ଗୁମ୍ଫା ମଧ୍ୟ ନିର୍ମିତ ହୋଇଥିଲା । ଅଧିକାଂଶ ଗୁମ୍ଫାର ଛାତ ସମତଳ । କିନ୍ତୁ ଉଦୟଗିରିର ହରିଦାସ ଗୁମ୍ଫା, ଜଗନ୍ନାଥ ଓ ପାତାଳପୁରୀ ଗୁମ୍ଫା ଏବଂ ଖଣ୍ଡଗିରିର ତାତ୍ତ୍ୱା (୧) ଓ ଅନନ୍ତ ଗୁମ୍ଫାର ଉପର ଛାତ ସମତଳ ନୁହେଁ । ଏହା ବକ୍ରାକୃତି ବା କୁବ୍‌ଜ ପୃଷ୍ଠ ପରି ।

ପ୍ରତ୍ୟେକ ଗୁମ୍ଫାକୁ ପ୍ରବେଶ କରିବା ପାଇଁ ବିଭିନ୍ନ ପ୍ରବେଶ-ଦ୍ୱାରମାନ ଥିଲା । ପ୍ରକୋଷ୍ଠର ପ୍ରବେଶ ଦ୍ୱାରକୁ ବୋଧହୁଏ ରାତ୍ରିରେ ବାଂଶ ନିର୍ମିତ କବାଟ ଦ୍ୱାରା ବନ୍ଦ କରାଯାଇଥିଲା; କାରଣ ଏପରି କବାଟ ଲଗାଇବା ପାଇଁ ଦ୍ୱାର-ଦେଶର ପ୍ରସ୍ତରକୁ କଟା ଯାଇଛି । ବାରଣ୍ଡାରେ ଥିବା ଗୁମ୍ଫାର ଦ୍ୱାରମାନଙ୍କର ଉପରେ ଯେଉଁ ୪।୬ ଇଞ୍ଚ ବିଶିଷ୍ଟ ଛିଦ୍ର ଅଛି, ତାର ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ ଜାଣିବା ଅସମ୍ଭବ । ପ୍ରକୋଷ୍ଠର ଆକାର ଅନୁଯାୟୀ ସମ୍ମୁଖସ୍ଥ ବାରଣ୍ଡା ନିର୍ମିତ ହୋଇଥାଏ । ସ୍ଥାନେ ସ୍ଥାନେ ଏହି ବାରଣ୍ଡା ବ୍ୟତୀତ, ଗୁମ୍ଫାର ଅଗ୍ରଭାଗ ସମ୍ମୁଖ ଭାଗକୁ ବାହାରିପଡ଼ି ନିମ୍ନ ସ୍ଥାନକୁ ଆବୃତ କରିଥାଏ; ଏବଂ ଏହି ଆବୃତ ସ୍ଥାନ ବାରଣ୍ଡାର ଅଭାବ ପୂରଣ କରେ । ବାରଣ୍ଡାର ପ୍ରାନ୍ତଭାଗ ନିର୍ଣ୍ଣୟ କରିବା ପାଇଁ ପ୍ରହରୀ ବା ସୈନିକର ମୂର୍ତ୍ତି ସ୍ଥାପନ କରାଯାଇଥାଏ । ଏହି ସୈନିକମାନଙ୍କର ଉଚ୍ଚତା ସାଧାରଣତଃ ୪୧/୨ ଫୁଟ । ସେମାନଙ୍କର ପାଦଦେଶ ଅନାଚ୍ଛାଦିତ, ଏବଂ ବର୍ଚ୍ଛା ସେମାନଙ୍କର ପ୍ରଧାନ ଅସ୍ତ୍ର । କିନ୍ତୁ ରାଣୀହଂସପୁରର ଉପର ବାରଣ୍ଡାରେ ଆମେ କୌଣସି ଏକ ଦେବୀଙ୍କୁ ସିଂହ ସହିତ ଏବଂ ଅନ୍ୟ ଏକ ଦେବତାଙ୍କୁ ବୃଷ ବା ହସ୍ତୀ ସହିତ ପ୍ରଦର୍ଶିତ ହୋଇଥିବାର ଦେଖୁଁ । ଜୟବିଜୟ ଗୁମ୍ଫାର ବାରଣ୍ଡାରେ କୌଣସି ସ୍ତ୍ରୀ ସହିତ ଏକ ପୁରୁଷର ମୂର୍ତ୍ତି ଦେଖାଯାଏ । ପୁନଶ୍ଚ ଅନ୍ୟ କେଉଁଠାରେ ବସିବା ବା ଶୋଇବାର ସୁବିଧା ପାଇଁ ବଡ଼ ବଡ଼ ଗୁମ୍ଫା ମଧ୍ୟରେ ଆସନ ଓ ଶୟନ ନିମନ୍ତେ ଭିନ୍ନ

ବନ୍ଦୋବସ୍ତ ହୋଇଥିଲା । ଜୈନସନ୍ନ୍ୟାସୀମାନଙ୍କର ସଭା ସମିତି ବା ତର୍କ ସଭା ନିମନ୍ତେ ଗୁମ୍ଫା ସମ୍ମୁଖରେ ବିସ୍ତୃତ ପ୍ରାଙ୍ଗଣ ମଧ୍ୟ ପ୍ରସ୍ତୁତ ହୋଇଥିଲା । ରାଣୀଗୁମ୍ଫା, ଗଣେଶଗୁମ୍ଫା, ମଞ୍ଚପୁରୀ, ଯମେଶ୍ୱର, ଅନନ୍ତ ଗୁମ୍ଫା, ବାରଭୁଜୀ ଗୁମ୍ଫା ଏବଂ ତ୍ରିଶୂଳଗୁମ୍ଫାର ସମ୍ମୁଖରେ ଏହିପରି ପ୍ରାଙ୍ଗଣ ପ୍ରସ୍ତୁତ କରାଯାଇଛି । ଦର୍ଶକମାନଙ୍କର ଦୃଷ୍ଟି ସହଜେ ଆକର୍ଷିତ ହେବ ବୋଲି ଗୁମ୍ଫାର ସାମନା କାନ୍ଥରେ ସାଧାରଣତଃ ଚିତ୍ରମାନ ଖୋଦିତ ହୋଇଥିଲା ।

ଗୁମ୍ଫାମାନଙ୍କର କାରୁକାର୍ଯ୍ୟ ଏବଂ ସ୍ଥାପତ୍ୟ

ଉଦୟଗିରି ଓ ଖଣ୍ଡଗିରି ଗୁମ୍ଫାର କାରୁକାର୍ଯ୍ୟ ଏବଂ ସ୍ଥାପତ୍ୟ ବିଶେଷ ଉନ୍ନତ ଧରଣର ନୁହେଁ । ଏହା ସ୍ଥାନେ ସ୍ଥାନେ କର୍କଶ ହେଲେହେଁ ବଳିଷ୍ଠ । ସ୍ତ୍ରୀ ପୁରୁଷର ବିଭିନ୍ନ ବିଭାବ ଏବଂ କାମାବସ୍ଥା, କଷ୍ଟ, ଆକାଂକ୍ଷା, ନୈରାଶ୍ୟ, ଆନନ୍ଦ ଓ ଭକ୍ତି ଆଦିର ଭାବ ପ୍ରକାଶ ଅତି ନୈପୁଣ୍ୟ ସହ ସାଧିତ ହୋଇଛି । କଳିଙ୍ଗ-ଶିଳ୍ପୀର ପ୍ରଚେଷ୍ଟା ଏବଂ ଅଧ୍ୟବସାୟ ଭାରତୀୟ କଳାର ଉନ୍ନତି ସାଧନରେ ବିଶେଷ ସାହାଯ୍ୟ କରିଥିଲା । ଏହି ଗୁମ୍ଫାମାନଙ୍କରେ ପ୍ରାଚୀନ ଭାରତୀୟ ମୂର୍ତ୍ତିକଳାର ଦ୍ୱିତୀୟ ଅଧ୍ୟାୟ ଆରମ୍ଭ ହୋଇଥିଲା । ସାଞ୍ଚି, ବାର୍‌ହୁତ ଏବଂ ବୋଧଗୟା ସହିତ ସମତାଳ ଦେଇ ପଶ୍ଚିମ ଭାରତରେ ନାସିକ, ଭାଜା, କୋଣ୍ଡାନ୍, କାନେରା ଆଦି ସ୍ଥାନରେ ବୌଦ୍ଧମାନଙ୍କର ଗୁମ୍ଫା ନିର୍ମିତ ହୋଇଥିଲା । କିନ୍ତୁ ଖଣ୍ଡଗିରି, ଉଦୟଗିରିର ଗୁମ୍ଫାମାନ ଜୈନମାନଙ୍କର କୀର୍ତ୍ତି ।

ଉଦୟଗିରି ଏବଂ ଖଣ୍ଡଗିରିରେ ଯେଉଁ ପଶୁପକ୍ଷୀମାନଙ୍କର ଚିତ୍ର ଖୋଦିତ ହୋଇଛି, ସେଥିରେ ହସ୍ତୀର ଚିତ୍ର ଅତି ସୁନ୍ଦର ଏବଂ ଅଶ୍ୱ, ମୃଗ, ମର୍କଟମାନଙ୍କର ଚିତ୍ର ଅତି ସ୍ପଷ୍ଟ । ପୁଷ୍ପ ଏବଂ ଲତା ପ୍ରଭୃତି ଅଙ୍କନରେ ଶିଳ୍ପୀମାନେ ପାରଦର୍ଶିତା ଲାଭ କରିଥିବା ପରି ମନେହୁଏ ନାହିଁ । ତେବେ ଉଦ୍ଭିଦଜଗତକୁ ଅତି ସାବଧାନତା ସହକାରେ ଅଙ୍କନ କରାଯାଇଛି । ରାଣୀଗୁମ୍ଫା ଏବଂ ଗଣେଶଗୁମ୍ଫାରେ ଯେଉଁ ପର୍ବତ-ଦୃଶ୍ୟ ଅଛି, ତାହା ଓଡ଼ିଶାର ଅନ୍ୟତ୍ର ବିରଳ । ପର୍ବତର ଚୂଡ଼ାମାନ ତ୍ରିକୋଣାକାର ଦେଖାଯାଏ । ଅଜନ୍ତାରେ ମଧ୍ୟ ପର୍ବତରୂପ ଏହିପରି ଭାବେ ଅଙ୍କିତ ହୋଇଛି । ପାରିବାରିକ ଓ ସାମାଜିକ ଜୀବନର ରୂପାୟନ ମଧ୍ୟ ଅତି ଚମତ୍କାର । ପୁରୁଷମାନେ ଆଧୁନିକ ମଲ୍ଲମାନଙ୍କ ପରି ବସ୍ତ୍ର ବ୍ୟବହାର କରୁଥିଲେ । ଉଚ୍ଚ ସମ୍ପ୍ରଦାୟର ସ୍ତ୍ରୀଲୋକମାନେ ମୂଲ୍ୟବାନ୍ ବସ୍ତ୍ର ପରିଧାନ କରୁଥିଲେ । ସଂଭ୍ରାନ୍ତ ପରିବାରର ସ୍ତ୍ରୀ ଓ ସାମନ୍ତମାନଙ୍କୁ ନାନାଦି ଅଳଙ୍କାରରେ ଭୂଷିତ କରାଯାଇଛି । ଅଳଙ୍କାର ସଂଯୋଜନାରେ କଳିଙ୍ଗ ଶିଳ୍ପୀ ଅମରାବତୀ ଶିଳ୍ପୀର ସମକକ୍ଷ

ହୋଇଥିବା ପରି ମନେ ହୁଏ । ଆସନ, ବିଛଣା, ପ୍ଲେଟ୍, ପାତ୍ର, ଚାରିପ୍ରକାର ବାଦ୍ୟ ଯନ୍ତ୍ର, ଛତ୍ର, ତରବାରି ଏବଂ ନାନାଦି ଆସବାବ ପତ୍ର ଅତି ସୁନ୍ଦର ଭାବେ ଖୋଦିତ ହୋଇଛି । ସମସାମୟିକ ଧର୍ମ୍ମ ଜୀବନର ପ୍ରତିଫଳନ ମଧ୍ୟ ଆମେ ଦେଖିବାକୁ ପାଉଁ । ନାନା ଧରଣର ପବିତ୍ର ଚିହ୍ନ ସଙ୍ଗେ ଲକ୍ଷ୍ମୀ ଓ ସୂର୍ଯ୍ୟଙ୍କୁ ବିଶେଷ ଅଧ୍ୟବସାୟ ସହକାରରେ ଚିତ୍ରିତ କରାଯାଇଛି । ଖଣ୍ଡଗିରିର ଯେଉଁ ଗୁମ୍ଫାମାନଙ୍କରେ ତୀର୍ଥଙ୍କର ମୂର୍ତ୍ତି ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ ତାହା ଆମେ ବର୍ଣ୍ଣନା କରିସାରିଛୁ । ଗୁମ୍ଫାନିର୍ମାଣ କାଳରେ ସେମାନଙ୍କର ପ୍ରତିମୂର୍ତ୍ତି ନିର୍ମିତ ହୋଇଥିଲା, କି ପରବର୍ତ୍ତୀ କାଳରେ ହୋଇଥିଲା କହିବା ସହଜ ନୁହେଁ । କିନ୍ତୁ ଜୈନ ମୂର୍ତ୍ତି-କଳାର ଜୀବନ୍ତ ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତ ରୂପେ ସେମାନଙ୍କର ଅବସ୍ଥିତି ଅମୂଲ୍ୟ । ଯଦି ଗୁମ୍ଫାନିର୍ମାଣ ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ଗୁମ୍ଫାର ପ୍ରସ୍ତର କାନ୍ଥ ଦେହରେ ସେମାନଙ୍କର ରୂପାୟନ ହୋଇଥିଲା, ତେବେ ପ୍ରାଚୀନ ଜୈନ ମୂର୍ତ୍ତି ରୂପେ ସେମାନଙ୍କର ସ୍ଥାନ ସମଗ୍ର ଭାରତରେ ପ୍ରଥମ । ଏଠାରେ ପାର୍ଶ୍ୱନାଥଙ୍କୁ କାହିଁକି ଯେ ଅତ୍ୟଧିକ ପ୍ରାଧାନ୍ୟ ଦିଆଯାଇଛି ତାହା ସଠିକ ରୂପେ କୁହାଯାଇ ପାରିବ ନାହିଁ । ଏହା ବାସ୍ତବିକ ଏକ ଆଶ୍ଚର୍ଯ୍ୟର ବିଷୟ; କାରଣ ଅନ୍ୟ ସ୍ଥାନମାନଙ୍କରେ ମହାବୀରଙ୍କୁ ପ୍ରଧାନ କରି ପ୍ରତିଷ୍ଠା କରାଯାଇଛି । କିନ୍ତୁ ଖଣ୍ଡଗିରିରେ କେବଳ ପାର୍ଶ୍ୱନାଥ କାହିଁକି, ତାଙ୍କର ପ୍ରତୀକ ସର୍ପ ମଧ୍ୟ ବହୁ ପରିମାଣରେ ଗୁମ୍ଫାର ପ୍ରତି ସ୍ଥାନରେ ଖୋଦିତ ହୋଇଛି । ପାର୍ଶ୍ୱନାଥଙ୍କ ପ୍ରାଧାନ୍ୟ ସ୍ୱୀକାର କରିବା ଦ୍ୱାରା ଖଣ୍ଡଗିରିସ୍ଥ ଜୈନକୀର୍ତ୍ତିର ପ୍ରାଚୀନତ୍ୱ ମଧ୍ୟ ପ୍ରମାଣିତ ହେଉଛି । ଜୈନଶାସ୍ତ୍ର ଅନୁସାରେ ପାର୍ଶ୍ୱନାଥ ମହାବୀରଙ୍କ ୨୫୦ ବର୍ଷ ପୂର୍ବରୁ ଜନ୍ମ ପରିଗ୍ରହଣ କରିଥିଲେ । କିନ୍ତୁ ଖଣ୍ଡଗିରିରେ ପାର୍ଶ୍ୱନାଥଙ୍କର ଯେଉଁ କେତେକ ଜୀବନଚରିତର ବର୍ଣ୍ଣନା ଅଛି ସେଥିରୁ ସମୟର ବିରାଟ୍ ଦୂରତା ଓ ରହସ୍ୟ ଭେଦ କରି ଐତିହାସିକ ଖ୍ରୀ.ପୂ. ୭୫୦ର ଇତିହାସ ବା ପାର୍ଶ୍ୱନାଥଙ୍କର ବ୍ୟକ୍ତିଗତ ଇତିହାସ ସଂପୂର୍ଣ୍ଣ ରୂପେ ଜାଣିବାରେ କ୍ଷମ ହୁଏନାହିଁ ।

ଖଣ୍ଡଗିରି ଓ ଉଦୟଗିରିର ଜୈନଗୁମ୍ଫାମାନ କେବେ ନିର୍ମିତ ହୋଇଥିଲା ବୋଲି ମନରେ ପ୍ରଶ୍ନ ହେବା ସ୍ୱାଭାବିକ । ହାତୀଗୁମ୍ଫା ଶିଳାଲେଖରୁ ଜଣାଯାଏ ଯେ ଖାରବେଳ ଖ୍ରୀ.ପୂ. ୧ମ ଶତାବ୍ଦୀର ଶେଷ ଭାଗରେ କଳିଙ୍ଗର ସମ୍ରାଟ ଥିଲେ ଏବଂ ସେ ଓ ତାଙ୍କର ପରିବାରବର୍ଗ ଜୈନ ଥିବା ହେତୁ ଜୈନମାନଙ୍କର ସୁଖ, ସ୍ୱାଚ୍ଛନ୍ଦ୍ୟ ପାଇଁ ଶତାଧିକ ଗୁମ୍ଫା ନିର୍ମାଣ କରିଥିଲେ । ଉଦୟଗିରିର ସ୍ୱର୍ଣ୍ଣପୁରୀ, ମଞ୍ଚପୁରୀ, ସର୍ପଗୁମ୍ଫା, ବ୍ୟାଘ୍ର ଗୁମ୍ଫା ଓ

ଯାମେଶ୍ୱର ଗୁମ୍ଫା ଏବଂ ଖଣ୍ଡଗିରିର ତାତ୍ୱା (୧), ତାତ୍ୱା (୨) ଓ ଅନନ୍ତ ଗୁମ୍ଫାରେ ଯେଉଁ ଶିଳାଲିପିମାନ ଅଛି ସେ ସବୁ ବ୍ରାହ୍ମୀ ଅକ୍ଷରରେ ଲିଖିତ । ଏହି ବ୍ରାହ୍ମୀ ଅକ୍ଷର ହାତୀଗୁମ୍ଫା ଶିଳାଲିପିରେ ବ୍ୟବହୃତ ହୋଇଥିବା ବ୍ରାହ୍ମୀ ଅକ୍ଷର ପରି । ତେଣୁ ହାତୀଗୁମ୍ଫା ଶିଳାଲିପି ଓ ପ୍ରୋକ୍ତ ଗୁମ୍ଫାମାନଙ୍କର ଶିଳାଲିପି ପ୍ରାୟ ସମସାମୟିକ ବା ସେମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ସମୟର ବ୍ୟବଧାନ ଅତି ଅଳ୍ପ । ଖାରବେଳଙ୍କ ପୂର୍ବରୁ ସେଠାରେ ଗୁମ୍ଫା ନିର୍ମିତ ହୋଇଥିବାର କୌଣସି ପ୍ରମାଣ ନାହିଁ । ତେଣୁ ହାତୀଗୁମ୍ଫା ଶିଳାଲିପି ଲିଖିତ ହେବା ପରେ ପରେ ବା ସେହି ସମୟରେ ଖାରବେଳ ଏବଂ ତାର କିଛି ବର୍ଷ ପରେ ତାଙ୍କର ବଂଶଧରମାନେ ଗୁମ୍ଫା ନିର୍ମାଣ କରିଥିବେ । ତେଣୁ ଖ୍ରୀ.ପୂ. ୫୦ରୁ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦ ୧୦୦ ମଧ୍ୟରେ ଉଦୟଗିରି ଓ ଖଣ୍ଡଗିରିର ଅଧିକାଂଶ ଗୁମ୍ଫା ନିର୍ମିତ ହୋଇଥିବା ଯୁକ୍ତିସଙ୍ଗତ ।

ଖାରବେଳଙ୍କ ପୂର୍ବରୁ ଖଣ୍ଡଗିରି ଜୈନଧର୍ମର ତୀର୍ଥସ୍ଥଳୀ ରୂପେ ସ୍ୱୀକୃତ ହୋଇଥିଲା । ତେଣୁ ତାଙ୍କ ପୂର୍ବରୁ କେତେକ ଗୁମ୍ଫା ବୋଧହୁଏ ନିର୍ମିତ ହୋଇଥିବ । ତେବେ ଅନ୍ତତଃ ଖଣ୍ଡଗିରିର ଜୈନମନ୍ଦିରମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରୁ କେତେକ ଅତି ପ୍ରାଚୀନ ପରି ମନେହୁଏ । ଏହି ଅତି ପ୍ରାଚୀନ ପରି ମନେ ହେଉଥିବା ଗୁମ୍ଫାକୁ ଆମେ ଖାରବେଳଙ୍କ ପୂର୍ବବର୍ତ୍ତୀ କାଳର ବୋଲି କହିଲେ ସୁଦ୍ଧା ସେଥିପାଇଁ କିଛି ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ ପ୍ରମାଣ ନାହିଁ ।

ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦ ୨ୟ ଶତାବ୍ଦୀରେ ନାଗାର୍ଜୁନ ନାମରେ ଜଣେ ବୌଦ୍ଧ ସନ୍ନ୍ୟାସୀ ଓଡ଼ିଶା (Odisha)ର ରାଜାଙ୍କୁ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମରେ ଦୀକ୍ଷିତ କରିଥିବାର ପ୍ରମାଣ ଅଛି । ଏହି ରାଜା ବୋଧହୁଏ ଜୈନ ଥିଲେ । ତାଙ୍କ ପରେ ପରେ କଳିଙ୍ଗରେ ଜୈନଧର୍ମର ଅବନତି ପାଇଁ ପଥ ସୁଗମ ହୋଇଥିଲା, ଏବଂ ମହାଯାନ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମର ପ୍ରବେଶ ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ କଳିଙ୍ଗରେ ଜୈନଧର୍ମର ପ୍ରତିଷ୍ଠା ପାଇଁ କୌଣସି ରାଜା ପ୍ରଚେଷ୍ଟା କରିଥିବା ମନେ ହୁଏନା । ତେଣୁ ଖ୍ରୀ:ପୂ:୨ୟ ଶତାବ୍ଦୀ ସୁଦ୍ଧା ଖଣ୍ଡଗିରି ଓ ଉଦୟଗିରି ଗୁମ୍ଫାଗୁଡ଼ିକର ନିର୍ମାଣ କାର୍ଯ୍ୟ ଶେଷ ହୋଇଥିବ ।

କିନ୍ତୁ ଉଦୟଗିରି ଓ ଖଣ୍ଡଗିରିକୁ ଜୈନ ଉପାସକମାନେ ପରିତ୍ୟାଗ କରି ପାରି ନ ଥିଲେ । ବହୁତ ବର୍ଷ ପରେ ମଧ୍ୟ ସେଠାକାର ଗୁମ୍ଫାମାନଙ୍କରେ ସାଧକମାନେ ବାସ କରୁଥିବାର ପ୍ରମାଣ ମିଳିଛି । ଅଷ୍ଟମ ଶତାବ୍ଦୀଠାରୁ ଏକାଦଶ ଶତାବ୍ଦୀ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଜୈନମାନେ ଦାକ୍ଷିଣାତ୍ୟରେ ଅତି ପ୍ରଭାବଶାଳୀ ଥିଲେ (୬) ସେହି ସମୟରେ ଖଣ୍ଡଗିରି ଗୁମ୍ଫା

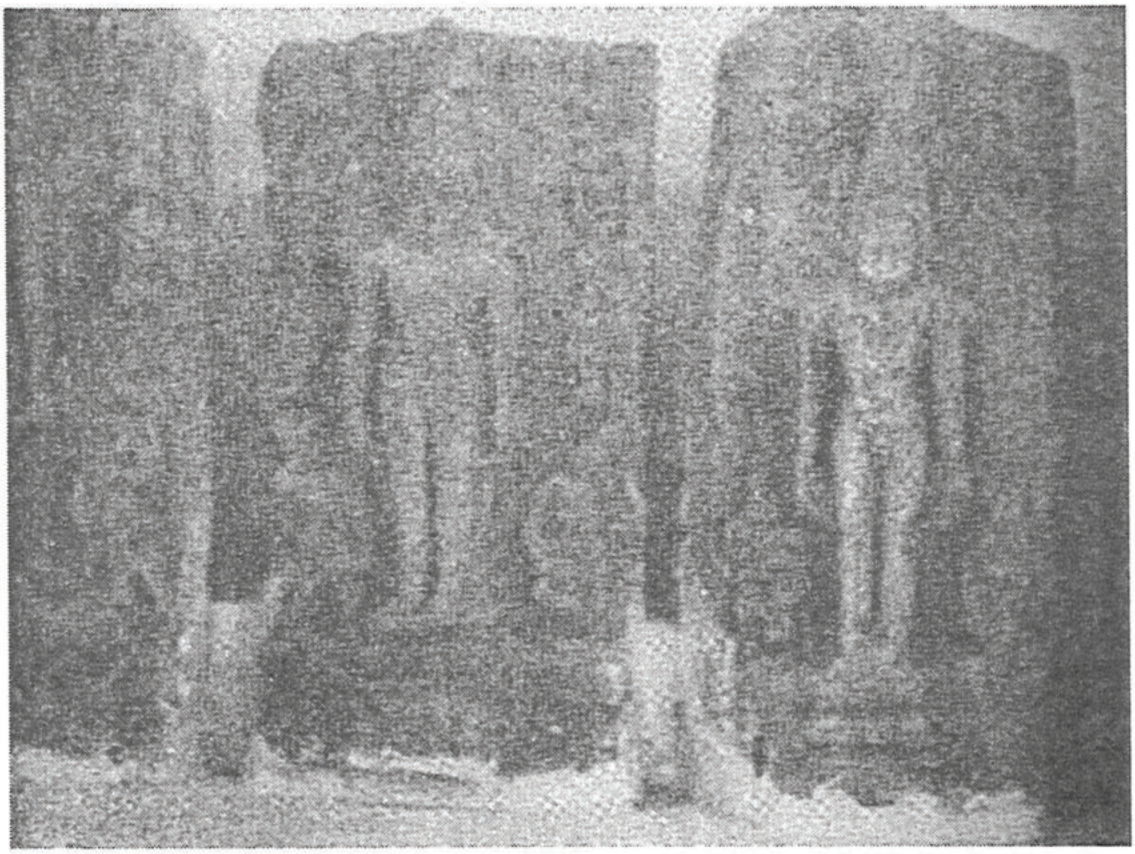

ଋଷଭ ଓ ମହାବୀର (ଖିଚିଂ)

ଏବଂ ନବମୁନି ଗୁମ୍ଫାର ଶିଳାଲିପି ଲିଖିତ ହୋଇଥିଲା । ଦାକ୍ଷିଣାତ୍ୟରେ ବୈଷ୍ଣବ ଧର୍ମର ଅଭ୍ୟୁତ୍ଥାନ ଫଳରେ ଜୈନଧର୍ମର ବିଲୋପ ସାଧନ ଅବଶ୍ୟମ୍ଭାବୀ ହୋଇଥିଲା ।

ଓଡ଼ିଶାରେ ଖଣ୍ଡଗିରି ଜୈନଧର୍ମର ସର୍ବପ୍ରଧାନ ପୀଠ ସ୍ଥଳୀ ରୂପେ ପ୍ରତିଷ୍ଠା ଲାଭ କରିଥିଲା ଏବଂ ଓଡ଼ିଶାର ବିଭିନ୍ନ ଅଞ୍ଚଳରେ ଏହି ଧର୍ମର ପରିବ୍ୟାପ୍ତି ନିମନ୍ତେ ପ୍ରେରଣା ଯୋଗାଇଥିଲା । ମଧ୍ୟଯୁଗରେ ଓଡ଼ିଶାର ବହୁ ଅଞ୍ଚଳରେ ଜୈନ କଳାକୌଶଳର ଅଭିନବ ପ୍ରକାଶ ଦୃଷ୍ଟିଗୋଚର ହୁଏ । ସେ ସବୁର ବ୍ୟାପକ ଆଲୋଚନା ଏଠାରେ ସମ୍ଭବ ନୁହେଁ । ତେବେ ମଧ୍ୟଯୁଗୀୟ ଜୈନକଳାର ଉପଯୁକ୍ତ ଆଲୋଚନା ନ କଲେ ଏହି ପ୍ରବନ୍ଧର ସୌଷ୍ଠବରେ ବାଧା ଆସିବ । ସେଥିପାଇଁ ଉକ୍ତ କାଳର ଶତଶତ ସଂଖ୍ୟାରେ ମିଳିଥିବା ଜୈନ ପ୍ରତିମାର ପର୍ଯ୍ୟବେକ୍ଷଣ କରି ତନ୍ମଧ୍ୟରୁ ଅଳ୍ପ କେତୋଟିର କଳାର ପରିଚୟ ଏଠାରେ ଦେଉଛି ମାତ୍ର ।

ଭୁବନେଶ୍ୱର ମ୍ୟୁଜିୟମ୍‌ରେ ବାଲେଶ୍ୱର ଜିଲ୍ଲାର ଚରଂପା ଗ୍ରାମରୁ ଆନୀତ ତିନୋଟି ମଧ୍ୟଯୁଗୀୟ ଜୈନ ତୀର୍ଥଙ୍କର ମୂର୍ତ୍ତି ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ । ଏହି ଚରଂପା ଗ୍ରାମ ଚଂପା ନଗରୀର ଅପଭ୍ରଂଶ ବୋଲି ମନେ ହୁଏ ଓ ଏହି ଗ୍ରାମରୁ ଆନୀତ ଜୈନ ମୂର୍ତ୍ତିମାନ ମ୍ୟୁଜିୟମ୍‌ରେ ସୁରକ୍ଷିତ । ଏଥିମଧ୍ୟରୁ ତୀର୍ଥଙ୍କର ଅଜିତନାଥ ଓ ତୀର୍ଥଙ୍କର ଶାନ୍ତିନାଥଙ୍କର ପ୍ରତିମୂର୍ତ୍ତିଦ୍ୱୟ ନୀଳ ମୁଗୁନି ପଥରରେ ଗଢ଼ା ଓ ମୂର୍ତ୍ତିବିଜ୍ଞାନ ବିଶାରଦମାନଙ୍କ ମତରେ ତାହା ସପ୍ତମ ବା ଅଷ୍ଟମ ଶତାବ୍ଦୀର । ତୃତୀୟ ତୀର୍ଥଙ୍କର ମୂର୍ତ୍ତିଟି କୁଣ୍ଡା ପଥରରେ ନିର୍ମିତ । ଏହା ହେଉଛି ତୀର୍ଥଙ୍କର ଚନ୍ଦ୍ରପ୍ରଭଙ୍କର ପ୍ରତିମା । କଳା ଦୃଷ୍ଟିରୁ ଏହା ପୂର୍ବୋକ୍ତ ଦୁଇ ମୂର୍ତ୍ତି ଅପେକ୍ଷା ନିକୃଷ୍ଟତର ଏବଂ ମୂର୍ତ୍ତିବିଦ୍‌ମାନେ ଏହାକୁ ୧୦ମ ଶତାବ୍ଦୀର କଳା ବୋଲି ପ୍ରକାଶ କରି ଅଛନ୍ତି ।

ମୟୂରଭଂଜ ଜିଲ୍ଲାର ଖିଚିଂ, ବାରିପଦା ଓ ବାଲେଶ୍ୱର ଜିଲ୍ଲାର ଗୁଣ୍ଡାଲ୍ ଏବଂ କେନ୍ଦୁଝର ଜିଲ୍ଲାର ଆନନ୍ଦପୁର ଅଞ୍ଚଳରେ ବହୁ ସଂଖ୍ୟକ ଜୈନ ମୂର୍ତ୍ତି ଅଛି । ଖିଚିଂ ମ୍ୟୁଜିୟମ୍‌ରେ ଋଷଭ, ପାର୍ଶ୍ୱନାଥ ଓ ମହାବୀରଙ୍କର କାୟୋତ୍ସର୍ଗ ମୁଦ୍ରାରେ ଦଣ୍ଡାୟମାନ ମୂର୍ତ୍ତିମାନ ସୁରକ୍ଷିତ ହୋଇଅଛି । ସେଥିରୁ ଜଣାପଡ଼େ ଯେ ଖିଚିଂ ଶୈବକ୍ଷେତ୍ର ହେବା ଆଗରୁ ସେଠାରେ ଜୈନଧର୍ମର ପ୍ରାଧାନ୍ୟ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ହୋଇଥିଲା । ବାରିପଦାର ଜଗନ୍ନାଥ ମନ୍ଦିରରେ ବିଭିନ୍ନ ଯୁଗର ଜୈନମୂର୍ତ୍ତି ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ । ମନ୍ଦିରର ଅନ୍ତର୍ଦ୍ୱାରରେ

(୬) Prof R. G. Bhardarkar's *Early History of Deccan* Page 59ff 1896

ବାଲେଶ୍ୱର ଜିଲ୍ଲା ଚରମ୍ପାରୁ ପ୍ରାପ୍ତ ଶାନ୍ତିନାଥଙ୍କ ପ୍ରତିମା
(ଓଡ଼ିଶା ମ୍ୟୁଜିୟମ୍, ଭୁବନେଶ୍ୱର)

କଳା ମୁଗୁନି ପଥରର ଋଷଭ ନାଥ, ନେମିନାଥ, ପାର୍ଶ୍ୱନାଥ ଓ ମହାବୀରଙ୍କର କାୟୋତ୍ସର୍ଗ ମୁଦ୍ରାବିଶିଷ୍ଟ ପ୍ରତିମୂର୍ତ୍ତିମାନ ଚୂନ ସିମେଣ୍ଟରେ ଖଞ୍ଜା ହୋଇଛି । ସେ ସବୁ ଖିଚିଂର ଜୈନମୂର୍ତ୍ତି ସହିତ କଳାକୁଶଳତାରେ ସମାନ ଜଣାପଡ଼େ । କିନ୍ତୁ ମନ୍ଦିର ବେଢ଼ାରେ ଏକ କ୍ଷୁଦ୍ର ମନ୍ଦିରରେ ସଂରକ୍ଷିତ ମାର୍ବଲ ପଥରରେ ନିର୍ମିତ ପାର୍ଶ୍ୱନାଥଙ୍କର ମୂର୍ତ୍ତି ଦୁଇଟି ଯେ ବହୁ ପରବର୍ତ୍ତୀ ଯୁଗର କଳା ଏଥିରେ ସନ୍ଦେହ ନାହିଁ । ମୟୂରଭଞ୍ଜର ବଡ଼ସାହି ନିକଟସ୍ଥ କୋସାଳି ଗ୍ରାମରେ ପାର୍ଶ୍ୱନାଥଙ୍କର ଏକ ସୁନ୍ଦର ମୂର୍ତ୍ତି ମିଳିଛି । ତା'ଠାରୁ ଆହୁରି ସୁନ୍ଦର ମୂର୍ତ୍ତି ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ ବାଲେଶ୍ୱର ଜିଲ୍ଲାର ଗୁଣ୍ଡାଲ୍ ନାମକ ଗ୍ରାମରେ । ଏହି ମୂର୍ତ୍ତିଟି ନିକଟସ୍ଥ ସୋତା ନଦୀଗର୍ଭରୁ ଉଦ୍ଧାର ହୋଇଥିବା କଥା ଲୋକମୁଖରୁ ଶୁଣାଯାଏ । ମୂର୍ତ୍ତିଟି ପଦ୍ମପୀଠ ଉପରେ କାୟୋତ୍ସର୍ଗ ମୁଦ୍ରାରେ ଦଣ୍ଡାୟମାନ ଓ ସପ୍ତଫଣା ସର୍ପଦ୍ୱାରା ପରିବେଷ୍ଟିତ । ମୂର୍ତ୍ତିର ଚତୁର୍ଦ୍ଦିଗରେ ଆଠଟି ଗ୍ରହର ମୂର୍ତ୍ତି ଧ୍ୟାନମୁଦ୍ରାରେ ଅଙ୍କିତ ହୋଇଛି । ନବମ ଗ୍ରହ କେତୁ ଏଠାରେ ପରିଦୃଷ୍ଟ ହୁଏ ନାହିଁ, ତଥାପି ମୂର୍ତ୍ତିକୁ ନବଗ୍ରହାର୍ଚ୍ଚିତ ପାର୍ଶ୍ୱନାଥ ବୋଲି ନାମିତ କରାଯାଇପାରେ । ମୂର୍ତ୍ତିର ଉପରି ଭାଗରେ ଗଂଧର୍ବ ଓ ବିଦ୍ୟାଧାରୀମାନଙ୍କର ଚିତ୍ର ମଧ୍ୟ ସ୍ପଷ୍ଟରୂପେ ଖୋଦିତ ହୋଇଛି । ପାର୍ଶ୍ୱନାଥଙ୍କର ଡାହାଣ ପାଖରେ ଯକ୍ଷ ଧରଣେନ୍ଦ୍ର ଓ ବାମ ପାଖରେ ଯକ୍ଷିଣୀ ପଦ୍ମାବତୀ ତ୍ରିଭଙ୍ଗଠାଣିରେ ଛିଡ଼ା ହୋଇଛନ୍ତି । କୋସାଳିର ପାର୍ଶ୍ୱନାଥଙ୍କ ଅପେକ୍ଷା ଗଣ୍ଡାଲ୍‌ର ଏହି ପାର୍ଶ୍ୱନାଥ ମୂର୍ତ୍ତି, କଳା ଦୃଷ୍ଟିରୁ ସୁନ୍ଦରତର କିନ୍ତୁ କାଳ ଦୃଷ୍ଟିରୁ ପରବର୍ତ୍ତୀ ବୋଲି ବିବେଚିତ ହୋଇଥାଏ ।

ମୟୂରଭଞ୍ଜରେ ଭୀମପୁର ଗ୍ରାମରେ ମହାବୀରଙ୍କର ଯେଉଁ ମୂର୍ତ୍ତିଟି ମିଳିଛି, ତାହା ଅତି ସୁନ୍ଦର ଭାବେ ମୁଗୁନି ପଥରରେ କାୟୋତ୍ସର୍ଗ ମୁଦ୍ରାରେ ଗଢ଼ା ହୋଇଛି । ମହାବୀର ସ୍ୱାମୀଙ୍କ ଉଭୟ ପାର୍ଶ୍ୱରେ ତାଙ୍କର ଯକ୍ଷ ଯକ୍ଷିଣୀଙ୍କ ପ୍ରତିମା ତ୍ରିଭଙ୍ଗଠାଣୀରେ ଅଙ୍କିତ ହୋଇଛି ଓ ସେମାନଙ୍କର ଉପରେ ପ୍ରତି ତୀର୍ଥଙ୍କରଙ୍କର ଛୋଟଛୋଟ ମୂର୍ତ୍ତିମାନ ଖୋଦିତ ହୋଇଛି । କଟକ ସହରର ଚୌଧୁରୀ ବଜାରରେ ଦୁଇଟି ଜୈନ ମନ୍ଦିର ଅଛି । ସେଥିରୁ ଗୋଟିଏ ମନ୍ଦିର ଉତ୍କଳୀୟ ମନ୍ଦିର ଶିଳ୍ପ ଅନୁସାରେ ନିର୍ମିତ ଓ ଅନ୍ୟଟି ଆଧୁନିକ ଏକ ପ୍ରାସାଦ ରୂପେ ଗଢ଼ା । ଉଭୟ ମନ୍ଦିର ଜୈନ କଳା ବିଭବରେ ପରିପୂର୍ଣ୍ଣ । ଚବିଶ ତୀର୍ଥଙ୍କର ଏବଂ ଜୈନ ଗଣଧର ଓ ଯକ୍ଷ ଯକ୍ଷୀମାନଙ୍କର ବିଭିନ୍ନ ଯୁଗର ନାନାବିଧ ମୂର୍ତ୍ତି ଶତ ଶତ ସଂଖ୍ୟାରେ ଏ ମନ୍ଦିର ଦୁଇଟିରେ ସଂରକ୍ଷିତ ଓ ପୂଜିତ । ଏମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରୁ ଅଧିକାଂଶ ଓଡ଼ିଶାରୁହିଁ ପ୍ରାପ୍ତ । ପ୍ରଥମୋକ୍ତ ମନ୍ଦିରରେ ଥିବା ମୂର୍ତ୍ତିମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରୁ

ସମସ୍ତ ମୂର୍ତ୍ତି ମୁଗୁନି ପଥରରେ ନିର୍ମିତ । ସେମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରୁ ଋଷଭନାଥ, ପଦ୍ମପ୍ରଭ, ଶାନ୍ତିନାଥ, ପାର୍ଶ୍ଵନାଥ ଓ ମହାବୀରଙ୍କର ମୂର୍ତ୍ତିମାନ ଅତି ବିଶିଷ୍ଟ ଭାବରେ ସେଠାରେ ସ୍ଥାନ ପାଇଛନ୍ତି । ଆଦି ତୀର୍ଥଙ୍କର ଋଷଭନାଥ ଓ ଶେଷ ତୀର୍ଥଙ୍କର ମହାବୀର ଗୋଟିଏ ପଥରରେ ଅତି ସୁନ୍ଦର ଭାବେ ନିର୍ମିତ ହୋଇଥିବାର ସେଠାରେ ଦେଖାଯାଏ । ଋଷଭଙ୍କ ଲାଞ୍ଛନ ବୃଷଭ ଓ ମହାବୀରଙ୍କର ସିଂହ ଜୀବନ୍ତ ରୂପେ ପାଦପୀଠ ତଳେ ଉତ୍କୀର୍ଣ୍ଣ ହୋଇଛନ୍ତି ଓ ଚାମରଧାରୀମାନେ ସେମାନଙ୍କର କର୍ତ୍ତବ୍ୟରେ ବ୍ୟାପୃତ ଅଛନ୍ତି । ଏଠାକାର ପାର୍ଶ୍ଵନାଥ ମୂର୍ତ୍ତିରେ ବହୁ ବୈଶିଷ୍ଟ୍ୟ ଲକ୍ଷ୍ୟ କରାଯାଏ । ସପ୍ତଫଣା ସର୍ପ ତାଙ୍କ ଉପରେ ଛତ୍ରାକାରରେ ପରିଶୋଭିତ । ତୀର୍ଥଙ୍କରଙ୍କର ପାଦପୀଠଠାରୁ ମସ୍ତକ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ତାଙ୍କର ସମସ୍ତ ଶରୀର ସର୍ପ ଦ୍ଵାରା ପରିବେଷ୍ଟିତ, ଏବଂ ସେ ପାଦପୀଠ ତଳେ ଉଭୟ ପାର୍ଶ୍ଵରେ ଦୁଇଜଣ ନାଗୁଣୀଙ୍କ ଦ୍ଵାରା ଅର୍ଚ୍ଚିତ । ତୀର୍ଥଙ୍କର ଶାନ୍ତିନାଥଙ୍କର ମୂର୍ତ୍ତି କଳା ମୁଗୁନି ପଥରରେ ଅତି ଯତ୍ନରେ ଗଢ଼ା । ତାଙ୍କ ପଦ୍ମପୀଠ ତଳେ ଲାଞ୍ଛନ ମୃଗ ଅତି ସୁନ୍ଦର ଭାବେ ଅଙ୍କିତ; ମୂର୍ତ୍ତି କ୍ଷୁଦ୍ରାକାରରେ ହେଲେ ମଧ୍ୟ କଳାକାର ତାର ସୌଷ୍ଠବ ପରିସ୍ଫୁଟ କରିବା ନିମନ୍ତେ ହେଳା ପ୍ରକାଶ କରି ନାହିଁ । ତାହା ଅତି ଜୀବନ୍ତ ଓ ସତେଜ ପରି ମନେହୁଏ, ତୀର୍ଥଙ୍କରଙ୍କର ଚାମର ଚାଳକଦୁହେଁ ଉଭୟ ପାର୍ଶ୍ଵରେ ହସ୍ତୀ ଉପରେ ଦଣ୍ଡାୟମାନ ହୋଇ ଚାମର ଚାଳନରେ ବ୍ୟସ୍ତ ।

ତୀର୍ଥଙ୍କରଙ୍କ ପ୍ରଭାମଣ୍ଡଳ ନାନା କାରୁକାର୍ଯ୍ୟ ବିଶିଷ୍ଟ; ଓ ମସ୍ତକୋପରି ପ୍ରଦର୍ଶିତ ଛତ୍ର ସୂକ୍ଷ୍ମକଳା ଦ୍ଵାରା ବିମଣ୍ଡିତ । ତୀର୍ଥଙ୍କର ପଦ୍ମପ୍ରଭଙ୍କର ମୂର୍ତ୍ତି ଉପରବର୍ଣ୍ଣିତ ପାର୍ଶ୍ଵନାଥ, ଶାନ୍ତିନାଥ ମୂର୍ତ୍ତି ଅପେକ୍ଷା ପ୍ରାଚୀନତର ମନେହୁଏ; କାରଣ ସେ ଦୁଇ ମୂର୍ତ୍ତିଙ୍କ ଭଳି ଏହା ଜୈନ ଦେବଦେବୀଙ୍କ ଦ୍ଵାରା ପରିବେଷ୍ଟିତ ନୁହେଁ ଓ ଏହାର ପ୍ରଭାମଣ୍ଡଳ ଓ ଛତ୍ର ବିଶେଷ କାରୁକାର୍ଯ୍ୟ ବିଶିଷ୍ଟ ହୋଇ ନାହିଁ । ପାର୍ଶ୍ଵନାଥ ଓ ଶାନ୍ତିନାଥଙ୍କର ପାଦ-ପୀଠ ସହିତ ଏହି ମୂର୍ତ୍ତିର ପାଦପୀଠ ତୁଳନା କରି ଦେଖିଲେ ଏହା ଯେ ସେ ଦୁହିଁଙ୍କଠାରୁ ପ୍ରାଚୀନତର ଏଥିରେ ସନ୍ଦେହର ଅବକାଶ ରହେ ନାହିଁ । ଏହି ମୂର୍ତ୍ତିଙ୍କର ଅନୁମାନିକତାର ଅବକାଶ ରହେ ନାହିଁ । ଏହି ମୂର୍ତ୍ତିଟି ଆନୁମାନିକ ୮ମ ଶତାବ୍ଦୀର ହେଲେ ପ୍ରୋକ୍ତ ମୂର୍ତ୍ତି ଦୁଇଟି ଦଶମ ଶତାବ୍ଦୀର ଆରୋପ କରାଯାଇ ପାରିବ ।

ଏହି ମନ୍ଦିରରେ ଦୁଇଟି କ୍ଷୁଦ୍ରାକୃତି ବିଶିଷ୍ଟ ଚୈତ୍ୟ ଅଛି । ଏମାନଙ୍କ ଚାରିଦିଗରେ ତୀର୍ଥଙ୍କର ପ୍ରତିମୂର୍ତ୍ତି ସୁଚାରୁ ରୂପେ ଅଙ୍କିତ ହୋଇଛି । ଠିକ୍ ଏହି ପରି ଚୈତ୍ୟ

ତୀର୍ଥଙ୍କର ପାର୍ଶ୍ୱନାଥ
(ଚୌଧୁରୀବଜାର କଟକ, ଜୈନ ମନ୍ଦିର)

ଋଷଭନାଥ ଓ ମହାବୀର
(ଚୌଧୁରୀବଜାର କଟକ, ଜୈନ ମନ୍ଦିର)

ତୀର୍ଥଙ୍କର ପଦ୍ମନାଭ
(ଚୌଧୁରୀବଜାର କଟକ, ଜୈନ ମନ୍ଦିର)

ତୀର୍ଥଙ୍କର ଅଜିତ୍‌ନାଥ
(ଚୌଧୁରୀବଜାର କଟକ, ଜୈନ ମନ୍ଦିର)

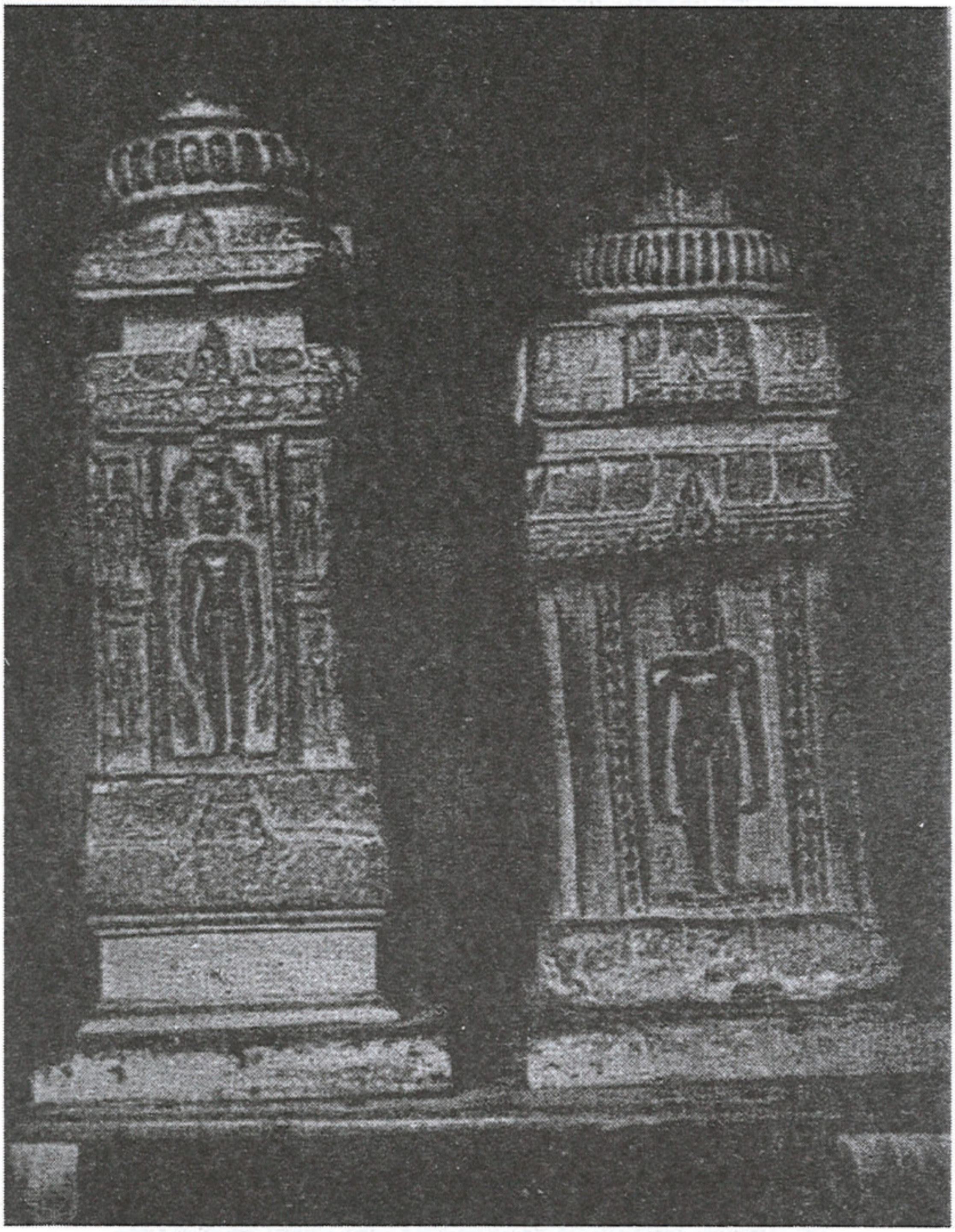

ଚୈତ ଯୁଗଳ
(ଚୌଧୁରୀବଜାର କଟକ, ଜୈନ ମନ୍ଦିର)

ମୟୂରଭଞ୍ଜର ବଡସାହି ଗ୍ରାମରେ ଥିବା ୰ନଗେନ୍ଦ୍ରନାଥ ବସୁ ଉଲ୍ଲେଖ କରିଛନ୍ତି । (୭) ସ୍ଥାନୀୟ ଲୋକେ ସେହି ଚୈତ୍ୟକୁ ଚନ୍ଦ୍ରସେନା କହନ୍ତି । ଏହି ଚୈତ୍ୟଗୁଡ଼ିକ ଯେ ଓଡ଼ିଶାର ଶିଳ୍ପକଳାର ନିଦର୍ଶନ ତାହା ସ୍ପଷ୍ଟ ଜଣାଯାଏ । ସେ ଗୁଡ଼ିକର ଚୂଡ଼ାରେ ଥିବା ଆମଳକ ଶିଳାରୁ ଜଣାଯାଏ ଯେ ତାହା ଠିକ୍ ଓଡ଼ିଶାର ମନ୍ଦିରମାନଙ୍କର ବେକ, ଆମଳକ ଶିଳା ଓ ଖପୁରୀ ଅନୁକରଣରେ ଗଢ଼ା ।

ଏହି ମନ୍ଦିରରେ ବିଚିତ୍ର ଶିଳାଫଳକ ପୂଜିତ ହୋଇଥିବା ଦେଖାଯାଏ । ଏହି ଫଳକର ଉପରି ଭାଗରେ ଭରତ ଓ ବାହୁବଳୀଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ସେବିତ ଋଷଭ ଦେବଙ୍କର ପଦ୍ମାସନ ମୂର୍ତ୍ତି ଅଛି ଓ ତଦ୍‌ଭିନ୍ନ ୧୬୦ଟି ଦଣ୍ଡାୟମାନ ମୂର୍ତ୍ତି ଅଙ୍କିତ ହୋଇଛି । ଅବିକଳ ଏହପରି ଫଳକ ଖଣ୍ଡିଏ ମୟୂରଭଞ୍ଜର ଝାଡେଶ୍ୱର ଗ୍ରାମରେ ଥିବା ବସୁ ମହାଶୟଙ୍କ ପୁସ୍ତକରୁ ଜଣାପଡେ । ଦଣ୍ଡାୟମାନ ମୂର୍ତ୍ତିଗୁଡିକ ଯେ, ଗଣଧର, ପୂର୍ବଧର, ଶ୍ରାବକ ଓ ଶ୍ରାବିକାମାନଙ୍କର ମୂର୍ତ୍ତି ତାହା ବସୁ ମହାଶୟ ପ୍ରକାଶ କରିଛନ୍ତି । (୮)

କଟକର ଦ୍ୱିତୀୟ ଜୈନମନ୍ଦିରରେ ବ୍ରୋଞ୍ଜ ନିର୍ମିତ ତୀର୍ଥଙ୍କର ମୂର୍ତ୍ତି ପୂଜିତ ହୁଏ । ସେମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରୁ ଋଷଭନାଥ, ପାର୍ଶ୍ୱନାଥ ଓ ମହାବୀରଙ୍କର ମୂର୍ତ୍ତି ବିଶିଷ୍ଟ ସ୍ଥାନ ଅଧିକାର କରିଥିବା ଦେଖାଯାଏ । ମୂର୍ତ୍ତିଗୁଡିକ ଅଧିକାଂଶ ମଧ୍ୟଯୁଗୀୟ, କିନ୍ତୁ କେତେକ ମୂର୍ତ୍ତି ୧୭ଶ ଓ ୧୮ଶ ଶତାବ୍ଦୀରେ ନିର୍ମିତ ହୋଇଥିବା ବିଷୟ ସେମାନଙ୍କ ପାଦ ପୀଠସ୍ଥ ଲିପିରୁ ଜଣାପଡେ । ଏହି ମନ୍ଦିରର ଏକ ଉଲ୍ଲେଖଯୋଗ୍ୟ ମୂର୍ତ୍ତି ହେଉଛି ଏକ ଅଦୃଶ୍ୟ ତୀର୍ଥଙ୍କର ମୂର୍ତ୍ତି । ଏହା ଚୈତ୍ୟାକାରବିଶିଷ୍ଟ ଏକ ଧାତୁ ଫଳକରେ ଅତି କୌଶଳରେ ଅଙ୍କିତ । ତୀର୍ଥଙ୍କର ଦଣ୍ଡାୟମାନ ହୋଇଥିବା ଅଂଶରେ ଖୋଳି ଦିଆହୋଇଥିବା ଯୋଗୁଁ ସେଥିରେ ବାସ୍ତବ ମୂର୍ତ୍ତି ବଦଳରେ ଅଦୃଶ୍ୟ ମୂର୍ତ୍ତି ପ୍ରତିଭାତ ହୁଏ ।

ଚୌଦ୍ୱାରରେ ମଧ୍ୟ ବହୁ ତୀର୍ଥଙ୍କରଙ୍କ ମୂର୍ତ୍ତି ମିଳିଛି । ମୋର ସ୍ୱର୍ଗୀୟ ଜନନୀ ମୂର୍ତ୍ତି ସଂଗ୍ରହ କରିବାରେ ବହୁ ଆଗ୍ରହିଣୀ ଥିଲେ । ସେ ଅତି ସୁନ୍ଦର ଜୈନତୀର୍ଥଙ୍କର ମୂର୍ତ୍ତିମାନ ସଂଗ୍ରହକରି ଆମ୍ଭର ଚୌଦ୍ୱାରସ୍ଥ କୁଟୀରରେ ସଂରକ୍ଷିତ କରୁଥିଲେ । ପରେ କୁଟୀର ନିକଟରେ ଏକ କ୍ଷୁଦ୍ର ମନ୍ଦିର ନିର୍ମାଣ କରି ତହିଁରେ ଏହି ମୁର୍ତ୍ତିମାନଙ୍କର ପ୍ରତିଷ୍ଠା

(୭) *Archaelogical Survey of Mayurbhanj*. N. N. Vasu Page XCVII.

(୮) *Ibid* - Page XLVI

କରାଯାଇଥିଲା । କିନ୍ତୁ ମୋର ଜନନୀ, ଏହି ମନ୍ଦିରର ପ୍ରଧାନ ଦେବତା ଋଷଭଦେବଙ୍କୁ ଶିବରୂପେ ଚିତ୍ରିତ କରି ଦେଇ ଅଛନ୍ତି । ତାଙ୍କୁ ଜଟାଜୂଟଯୁକ୍ତ ସର୍ପଫଣାଦ୍ୱାରା ଶୋଭିତ ଓ ବ୍ୟାଘ୍ରଚର୍ମ ପରିହିତ କରାଇ ଶିବଙ୍କ ପ୍ରତିମୂର୍ତ୍ତି ସ୍ୱରୂପ ପ୍ରକଟ କରିଥିଲେ ମଧ୍ୟ ତାଙ୍କର ଜୈନ ସଂକେତ ସ୍ପଷ୍ଟ ଭାବେ ପରିଲକ୍ଷିତ ହୁଏ । ତାଙ୍କର ପାଦପୀଠ ତଳେ ବୃଷଭ ଲାଞ୍ଛନ ପରିଦୃଷ୍ଟ ହୁଏ ଓ ଚାମର ଚାଳକ ଭରତ ଓ ବହୁବଳୀ ମଧ୍ୟ ଉଭୟ ପାର୍ଶ୍ୱରେ ଦଣ୍ଡାୟମାନ ।

ପ୍ରାଚୀନଦୀ ଅବବାହିକାରେ ମଧ୍ୟଯୁଗରେ ଯେଉଁ ସଭ୍ୟତାର ବିକାଶ ଘଟିଥିଲା, ତହିଁରେ ଜୈନଧର୍ମର ଅଭିବ୍ୟକ୍ତି ଘଟିଥିବା ପରିଷ୍କାର ଜଣାପଡେ । ଜୈନ ତୀର୍ଥଙ୍କର ଯକ୍ଷ ଓ ଯକ୍ଷୀମାନଙ୍କର ଚାରୁକଳା ବିମଣ୍ଡିତ ପ୍ରତିମୂର୍ତ୍ତି ପ୍ରାଚୀ ଉପତ୍ୟକାର ନାନା ସ୍ଥାନରେ ପରିଦୃଷ୍ଟ ହୋଇଥାଏ । ଅଡସପୁର ଗ୍ରାମର ସ୍ୱପ୍ନେଶ୍ୱର ଶିବ ମନ୍ଦିରରେ ଋଷଭନାଥଙ୍କର ଏକ ସୁନ୍ଦର ପ୍ରତିମା ସଂରକ୍ଷିତ ହୋଇଅଛି । ପ୍ରତିମାଟି କ୍ଷୁଦ୍ରକ୍ଷୁଦ୍ର ତୀର୍ଥଙ୍କରମାନଙ୍କର ମୂର୍ତ୍ତି ଦ୍ୱାରା ପରିଶୋଭିତ । ମୂର୍ତ୍ତିର ଆଭାମଣ୍ଡଳକୁ ନାନା ପରିପାଟୀରେ ସଜା ହୋଇଛି । ତୀର୍ଥଙ୍କର କାୟୋତ୍ସର୍ଗ ମୁଦ୍ରାରେ ନଗ୍ନ ଭାବରେ ଦଣ୍ଡାୟମାନ ହୋଇଥିଲେ ମଧ୍ୟ ସେ ଦୁଇ କାନରେ କୁଣ୍ଡଳ ଓ ମସ୍ତକରେ ନାନା ରତ୍ନ ବିଭୂଷିତ କିରୀଟ ଧାରଣ କରିଛନ୍ତି । ସର୍ବୋପରି ଅଙ୍କିତ ହୋଇଛି ଛତ୍ର ଓ ଛତ୍ର ଉପରେ ତାଙ୍କର କେବଳ ବୃକ୍ଷର ଶାଖା । ବୃଷଭ ଲାଞ୍ଛନ ପାଦପୀଠ ତଳେ ଦେଖାଯାଏ ଓ ବୃଷଭଟିର ଦୁଇ ପାର୍ଶ୍ୱରେ ଗୋଟିଏ ଗୋଟିଏ ଉପାସିକା ଓ ସିଂହମୂର୍ତ୍ତି ଚିହ୍ନିତ ସିଂହ ଥିବା ହେତୁ ତାକୁ ସିଂହାସନ କୁହାଯାଇପାରେ ।

ଅଡ଼ସପୁରଠାରେ ଆଉ ଏକ ତୀର୍ଥଙ୍କର ମୂର୍ତ୍ତି ପରିଦୃଷ୍ଟ ହୁଏ । ଦୁଃଖର ବିଷୟ ଏହାର ମୂଳ ଅଂଶ ଭାଙ୍ଗି ଯାଇଛି, ତେଣୁ ମୂର୍ତ୍ତିଟିର ଲାଞ୍ଛନ ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ ନାହିଁ, ମୂର୍ତ୍ତିଟିର ପ୍ରଭାମଣ୍ଡଳ ପୂର୍ବୋକ୍ତ ଋଷଭଙ୍କ ମୂର୍ତ୍ତି ଭଳି ନାନା ପରିପାଟୀରେ ଶୋଭିତ ଓ ଋଷଭ ମୂର୍ତ୍ତି ଭଳି ଶୋଭିତ ଓ ଋଷଭ ମୂର୍ତ୍ତି ଏହା କିରୀଟଶୋଭିତ ନ ହେଲେ ମଧ୍ୟ ମସ୍ତକୋପରି ତ୍ରିଭୁଜାକାର ଛତ୍ର ପରିଦୃଷ୍ଟ ହୁଏ । କଳା ଦୃଷ୍ଟିରୁ ଉଭୟ ମୂର୍ତ୍ତି ଏକକାଳୀନ ହେବେ । ଖୁବ୍ ସମ୍ଭବ ଏହି ଉଭୟ ମୂର୍ତ୍ତି ପୂର୍ବେ ଏକତ୍ର ସନ୍ନିବେଶିତ ହୋଇ ପୂଜିତ ହେଉଥିଲେ ।

ଆଦିନାଥ ଋଷଭ ଓ ଶେଷ ତୀର୍ଥଙ୍କର ମହାବୀରଙ୍କୁ ଏକତ୍ର ପୂଜା କରିବା ବିଧି ମଧ୍ୟଯୁଗରେ ପ୍ରଚଳିତ ଥିଲା । ଏ ଦୁହିଁଙ୍କ ପ୍ରତିମୂର୍ତ୍ତି ଗୋଟିଏ ଫଳକରେ ଅଙ୍କିତ ହୋଇ

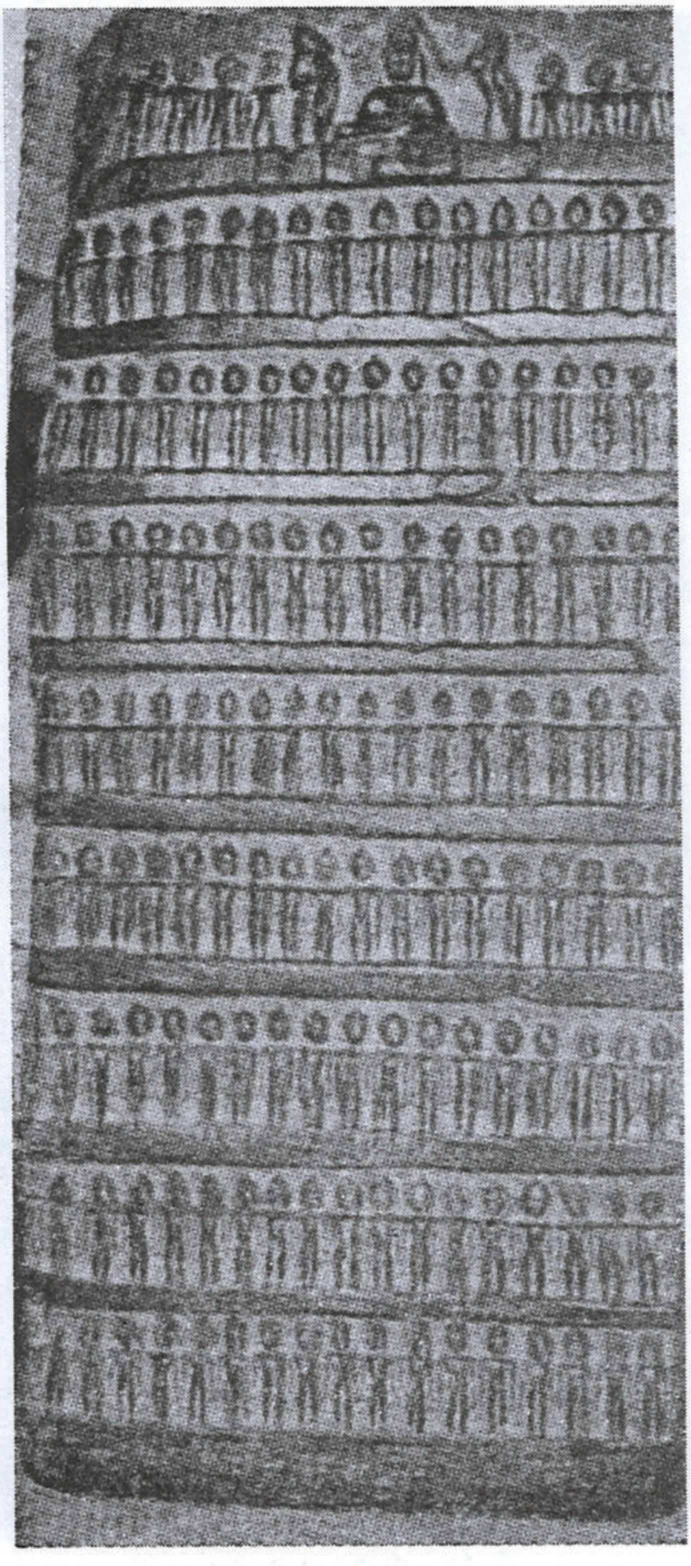

ଗଣଧର ପୂର୍ବଧର ଆଦିଙ୍କ ମୂର୍ତ୍ତି
(ଚୌଧୁରୀବଜାର କଟକ, ଜୈନ ମନ୍ଦିର)

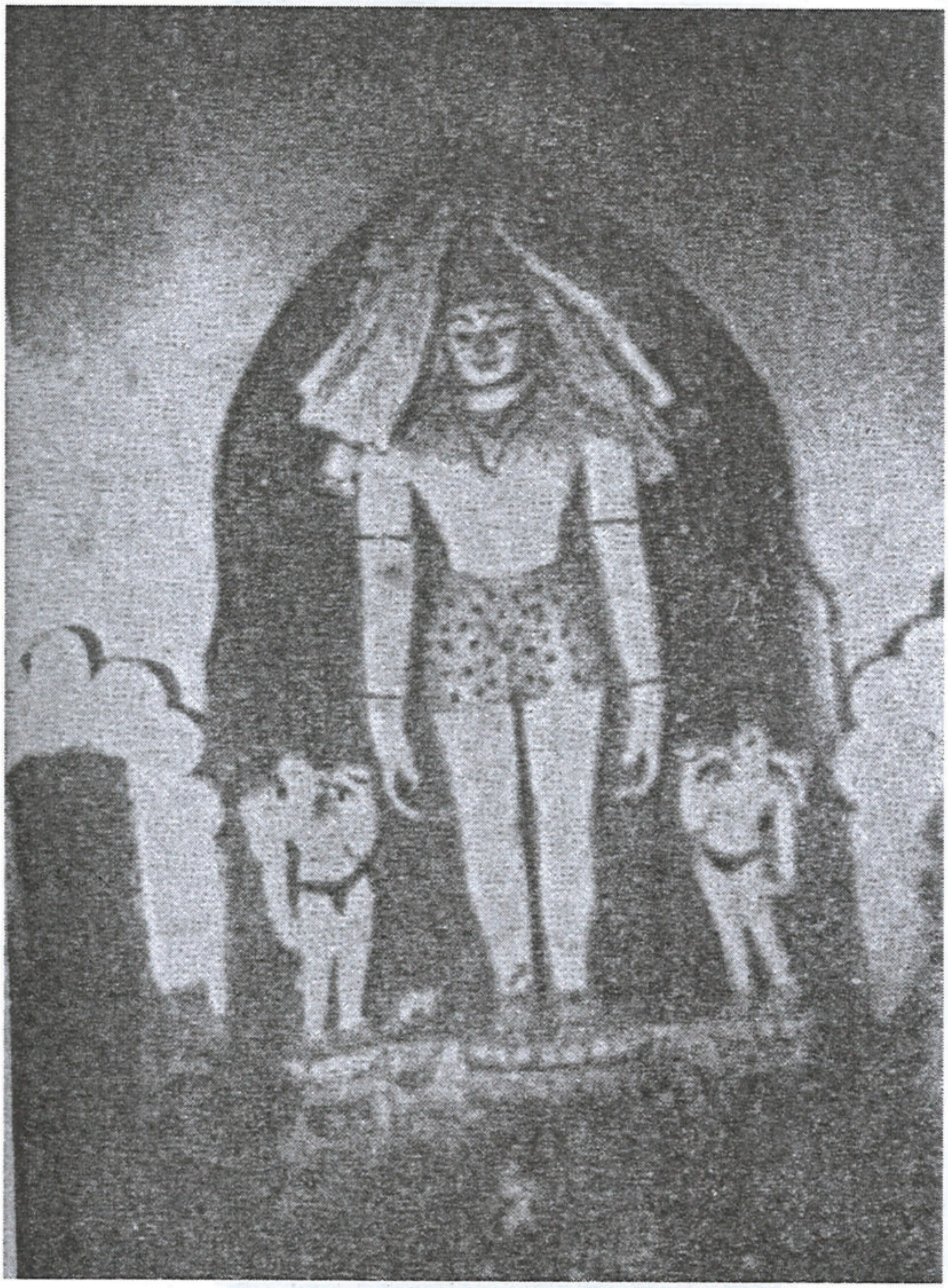

ଋଷଭଦେବ ଶିବରୂପେ ପ୍ରଦର୍ଶିତ
(ଚୌଧୁରୀବଜାର କଟକ, ଜୈନ ମନ୍ଦିର)

ଋଷଭନାଥ
(ଅଡସପୁର)

କଟକସ୍ଥ ଜୈନ ମନ୍ଦିରରେ ପୂଜିତ ହେଉଥିବା ପୂର୍ବେ କୁହା ହୋଇଛି । ଏହିପରି ଏକ ଫଳକ ଓଡ଼ିଶାରୁ ବିଲାତକୁ ନିଆଯାଇ ସେଠାକାର Victoria Albert Museumରେ ସଂରକ୍ଷିତ ହୋଇଛି । ଏହି ଦୃଷ୍ଟିରୁ ଅଡ଼ସପୁରର ଭଗ୍ନ ତୀର୍ଥଙ୍କର ବିଗ୍ରହ ଯେ ମହାବୀରଙ୍କର ଏଥିରେ ସନ୍ଦେହ ନାହିଁ । (୯)

ଜୈନକଳା କ୍ଷେତ୍ରରେ ଯକ୍ଷ ଓ ଯକ୍ଷିଣୀମାନଙ୍କର ଅତି ବିଶିଷ୍ଟ ସ୍ଥାନ ଥିବା ଇତି ପୂର୍ବେ ସୂଚାଇ ଦିଆଯାଇଛି । ଖଣ୍ଡଗିରିର ନବମୁନି ଓ ବାରଭୁଜୀ ଗୁମ୍ଫାରେ ତୀର୍ଥଙ୍କରମାନଙ୍କ ସହିତ ଯକ୍ଷ ଓ ବିଶେଷତଃ ଯକ୍ଷିଣୀଙ୍କର ଚିତ୍ର ସନ୍ନିବେଶିତ ହୋଇଛି । ଜୈନମାନେ ସେମାନଙ୍କୁ ଶାସନ ଦେବତା ଓ ଜୈନଧର୍ମର ସଂରକ୍ଷକ ରୂପେ ସମ୍ମାନ ପ୍ରଦାନ କରିଥାନ୍ତି । ଜୈନଶାସ୍ତ୍ର ପ୍ରତିଷ୍ଠା କଳ୍ପରେ ଉଲ୍ଲେଖ ଅଛି ଯେ ଶାସନ ଦେବତାମାନେ ଜୈନଧର୍ମର ରକ୍ଷଣ ତଥା ଅଭିବୃଦ୍ଧି ସାଧନରେ ସର୍ବଦା ସଚେଷ୍ଟ ଥାନ୍ତି । (୧୦)

ପ୍ରାଚୀ ଅବବାହିକାର ଲତାହରଣ ଗ୍ରାମରେ ଗୋଟିଏ ଫଳକରେ ଅଙ୍କା ଯକ୍ଷ ଓ ଯକ୍ଷିଣୀଙ୍କର ଏକ ଯୁଗଳ ମୂର୍ତ୍ତି ଅଛି । ଫଳକଟି ନୀଳ ମୁଗୁନି ପଥରର । ଏହି ଯୁଗଳ ମୂର୍ତ୍ତି ଅର୍ଦ୍ଧପ୍ରୋଥିତ ହୋଇ ପଦ୍ମପୀଠ ଉପରେ ଉପବେଶନ କରି ଅଛନ୍ତି ଓ ଉଭୟ ଡାହାଣ ହାତରେ ଚାମର ଧାରଣ କରିଛନ୍ତି । ଉଭୟଙ୍କର ବେଶଭୂଷା ପ୍ରାୟ ଏକ ଧରଣର ।

ଯଥା- କାନରେ କୁଣ୍ଡଳ, ବେକରେ ମୁକ୍ତାହାର, ସ୍କନ୍ଧରେ ଉପବୀତ । ବାହୁରେ ବାହୁଟି । ଏପରିକି ଦୁହିଁଙ୍କର ପରିଚ୍ଛଦ ମଧ୍ୟ ଏକ ପ୍ରକାର । କିନ୍ତୁ ପାର୍ଥକ୍ୟ ଦେଖାଯାଏ ଶିରୋଭୂଷଣରେ । ଯକ୍ଷ ପ୍ରତିମାଙ୍କର ମସ୍ତକରେ ପିରାମିଡ ଆକୃତି ରତ୍ନ କିରୀଟ ଅଛି ଓ ଯକ୍ଷିଣୀଙ୍କ ମସ୍ତକରେ ସୁସଜ୍ଜିତ କବରୀ ଶୋଭା ପାଉଛି । ଉଭୟ ଆମ୍ର ବୃକ୍ଷ ତଳେ ଉପବେଶନ କରି ଧ୍ୟାନମଗ୍ନ ଅଛନ୍ତି । ସେମାନଙ୍କର ଅର୍ଦ୍ଧନିମୀଳିତ ଚକ୍ଷୁର ଦୃଷ୍ଟି ନାସାଗ୍ର ଉପରେ କେନ୍ଦ୍ରୀଭୂତ । ଧ୍ୟାନମଗ୍ନ ହେଲେହେଁ, ଉଭୟଙ୍କର ଓଠରେ ଫୁଟିଛି ପ୍ରଶାନ୍ତ ହସରେଖା । ଉଭୟଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ବୃକ୍ଷ ଦେବତା ଦୋଳିରେ ଝୁଲୁଛନ୍ତି । ସର୍ବୋପରି ଅଙ୍କିତ ହୋଇଛି ତୀର୍ଥଙ୍କରଙ୍କ ମୂର୍ତ୍ତି । ଦୁଇଜଣ ଚାମରଚାଳକ ଉକ୍ତ ତୀର୍ଥଙ୍କରଙ୍କ

(୯) R. P. Chand's *Mediaeval Indian Sculpturer in the British museum* Plate XXII

(୧୦) ଯଯାତି ଶାସନଂ ଜୈନଂ ସଦ୍ୟଃ ପ୍ରତ୍ୟହନାଶିନୀ ସାଭିତୀତ ସମୃଦଧାପଂ ଭୂୟାତ୍ ଶାସନ ଦେବତା । (*Pratistha Kalpa* Page 30)

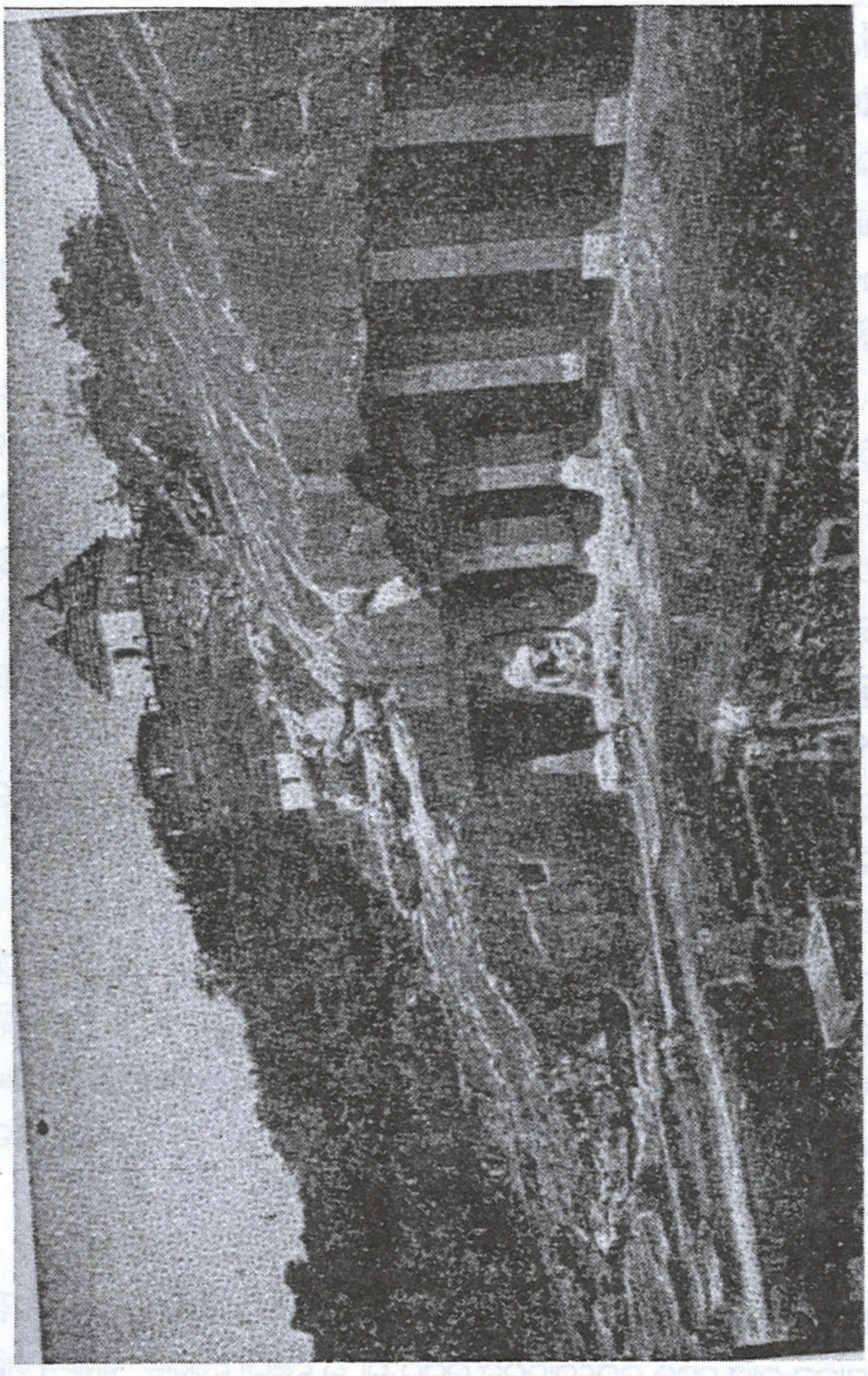

ଖଣ୍ଡଗିରି ଚୂଡ଼ାରେ ଥିବା ଜୈନମନ୍ଦିର
(ଓଡ଼ିଶା ସରକାରଙ୍କ ଲୋକସମ୍ପର୍କ ବିଭାଗର ଆନୁକୂଲ୍ୟରୁ)

ସେବାରେ ବ୍ୟାପୃତ । ଯକ୍ଷ ଯୁଗଳଙ୍କର ପଦ୍ମପୀଠ ତଳେ ସାତୋଟି ଛୋଟଛୋଟ ମୂର୍ତ୍ତି ଅତି ଯତ୍ନରେ ଅଙ୍କିତ ହୋଇଛି । ଏହି ଯକ୍ଷ ଓ ଯକ୍ଷୀ ହେଉଛନ୍ତି ଗୋମେଧ ଓ ଅମ୍ବିକା । ଡଃ ନବୀନକୁମାର ସାହୁ ସେମାନଙ୍କୁ କହନ୍ତି କୁଷ୍ମାଣ୍ଡ ଓ କୁଷ୍ମାଣ୍ଡୀ । ଏହିପରି ଆଉ ଏକ ଯକ୍ଷ ଯୁଗଳଙ୍କର ମୂର୍ତ୍ତି ଓଡ଼ିଶାରୁ ନିଆଯାଇ ଲଣ୍ଡନ Victoria Albert Museumରେ ସଂରକ୍ଷିତ ହୋଇଛି । ସେମାନଙ୍କ ତଳେ ଗୁପ୍ତୋତ୍ତର ଯୁଗର ଅକ୍ଷରରେ ଲେଖା ହୋଇଛି ଅନନ୍ତବୀର୍ଯ୍ୟ । ତେଣୁ ତାହା ଯକ୍ଷ ଅନନ୍ତବୀର୍ଯ୍ୟ ଓ ତାଙ୍କ ଯକ୍ଷୀଙ୍କ ପ୍ରତିମୂର୍ତ୍ତି ।

ବର୍ତ୍ତମାନ ଓଡ଼ିଶାରେ ଥିବା ତିନୋଟି ଜୈନମନ୍ଦିରର ବର୍ଣ୍ଣନା କରିବା ବିଧେୟ । ଏ ମନ୍ଦିରଗୁଡିକ ଅତି ଆଧୁନିକ । ଖଣ୍ଡଗିରି ଚୂଡ଼ାରେ ଯେଉଁ ମନ୍ଦିରଟି ଅଛି ତାହା ୧୮ଶ ଶତାବ୍ଦୀର ଶେଷ ବେଳକୁ ନିର୍ମିତ ହୋଇଥିଲା । ଏହି ମନ୍ଦିରଟି ଯେଉଁ ଶୈଳୀରେ ତିଆରି ତାହାକୁ ଓଡ଼ିଶାର ଶିଳ୍ପଶାସ୍ତ୍ରରେ କୁହାଯାଏ ଭଦ୍ର । କଟକ ନିବାସୀ ଦିଗମ୍ବରପନ୍ଥୀ, ମଞ୍ଜୁ ଚୌଧୁରୀ ଓ ତାଙ୍କ ପୁତୁରା ଶ୍ରୀ ଭବାନୀବାବୁ ହୋଇଛନ୍ତି ଏହି ମନ୍ଦିର ନିର୍ମାଣ କର୍ତ୍ତା (୧୧) । ରାଜେନ୍ଦ୍ରଲାଲ ମିତ୍ରଙ୍କ ସମୟରେ ଏ ମନ୍ଦିର ଭିତରେ ପୂଜିତ ହେଉଥିଲେ କାଷ୍ଠାସନ ଉପରେ ଦଣ୍ଡାୟମାନ ମହାବୀରଙ୍କର କଳା ମୁଗୁନି ପଥରର ବିଗ୍ରହ । କିନ୍ତୁ ଯେତେବେଳେ Puri District-Gazetteer ଲେଖାହେଲା ସେତେବେଳେ ୫ଗୋଟି ଜୈନତୀର୍ଥଙ୍କର ମୂର୍ତ୍ତି ସେଠାରେ ପୂଜିତ ହେଉଥିବାର ଦେଖାଯାଏ (୧୨) । କିନ୍ତୁ ଏବେ ଉକ୍ତ ମନ୍ଦିରର ପ୍ରଧାନ ଦେବତା ହେଉଛନ୍ତି ଋଷଭଦେବ ଓ ତାହାଙ୍କର ଧଳା ମାର୍ବୁଲ ପଥରରେ ନିର୍ମିତ ଯୋଗାସନ ମୂର୍ତ୍ତି ମନ୍ଦିରର ଗର୍ଭଗୃହ ମଧ୍ୟସ୍ଥଳୀରେ ପ୍ରତିଷ୍ଠା କରାଯାଇଛି । ମନ୍ଦିରର ଡାହାଣ ପାର୍ଶ୍ୱରେ ତୀର୍ଥଙ୍କର ପାର୍ଶ୍ୱନାଥଙ୍କର ଏକ ବିରାଟ କୃଷ୍ଣମର୍ମର ମୂର୍ତ୍ତି ଅଳ୍ପ କେତେବର୍ଷ ହେଲା ସ୍ଥାପନ କରାଯାଇଛି । ମନ୍ଦିରର ବାମପାର୍ଶ୍ୱରେ ଏକ କୋଣରେ ଯେଉଁ କ୍ଷୁଦ୍ର ମନ୍ଦିରଅଛି ସେଥିରେ ରକ୍ଷିତ ହୋଇଥିବା ବିଗ୍ରହକୁ ଲୋକେ କହନ୍ତି କାଳିଙ୍ଗ ଜିନ ।

କଟକର ଚୌଧୁରୀ ବଜାରରେ ଯେଉଁ ଜୈନମନ୍ଦିର ପରିଦୃଷ୍ଟ ହୁଏ ତାହା ନାଗର ଶୈଳୀରେ ନିର୍ମିତ । ଏହାକୁ ଓଡ଼ିଶାର ଶିଳ୍ପଶାସ୍ତ୍ରରେ କହନ୍ତି ରେଖା ଶୈଳୀ । ବିମାନକୁ ଲାଗି ଯେଉଁ ଜଗମୋହନଟି ନିର୍ମିତ ତା'ର ଶୈଳୀ ହେଉଛି 'ଭଦ୍ର' । ମନ୍ଦିରଟି

---

(୧୧) *Antiquities of Orissa*, R. L. Mitra. Page - 35

(୧୨) *Bengal District. Gazetteer-Puri* Page-264

ବହୁ କାରୁକାର୍ଯ୍ୟ ଖଚିତ ଓ ଅତି ସୂକ୍ଷ୍ମକଳାରେ ପରିଶୋଭିତ । ଓଡ଼ିଶାର ଆଧୁନିକ ଶିଳ୍ପକଳାର ଏହା ଏକ ବିଶିଷ୍ଟ ନିଦର୍ଶନ । ଏ ମନ୍ଦିରର ନିର୍ମାତା ହେଉଛନ୍ତି କଟକର ପରଓ୍ୱାର ପରିବାରର । ଏହି ପରିବାର ଆଜି ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଏହି ମନ୍ଦିରର ରକ୍ଷଣାବେକ୍ଷଣରେ ବ୍ୟାପୃତ !

ମନ୍ଦିର ମଧ୍ୟରେ ମୁଗୁନି ପଥରରେ ନିର୍ମିତ ଅସଂଖ୍ୟ ଜୈନବିଗ୍ରହ ରଖା ହୋଇଛି । କିନ୍ତୁ ମୁଖ୍ୟ ବିଗ୍ରହ ହେଉଛନ୍ତି ଋଷଭଦେବ ।

ପରିଶେଷରେ ମୋର ମାଆ ନିର୍ମାଣ କରିଥିବା ଚୌଦ୍ୱାରସ୍ଥ ଜୈନମନ୍ଦିରର ଉଲ୍ଲେଖ ଏଠାରେ କରୁଛି ।

ମନ୍ଦିରଟି ଅତି ଆଧୁନିକ ଏବଂ ଅତି କ୍ଷୁଦ୍ର । ଏହାର ଶୈଳୀ ନିର୍ଣ୍ଣୟ କରିବା ସମ୍ଭବ ନୁହେଁ । କାରଣ ଏହା 'ରେଖା' ଓ 'ଭଦ୍ର' ଉଭୟର ସମ୍ମିଶ୍ରଣ । ଏହି ମନ୍ଦିରର ଉପାସ୍ୟ ଦେବତାଙ୍କ କଥା ଆଗରୁ କୁହାସରିଛି, ସେ ହେଉଛନ୍ତି ଋଷଭଦେବ । ଏହି ଉଲଗ୍ନ ଋଷଭଦେବଙ୍କୁ ମୋର ମାଆ ମୁଣ୍ଡରେ ସାପଫଣା ଦେଇ ଶିବରୂପେ ଚିତ୍ର କରି ଦେଇ ଅଛନ୍ତି । ଜୈନ ଆଦିନାଥ ଋଷଭଦେବ ଆଜି ହେଉଛନ୍ତି ହିନ୍ଦୁଙ୍କର 'ନୀଳକଣ୍ଠ' ।

□□

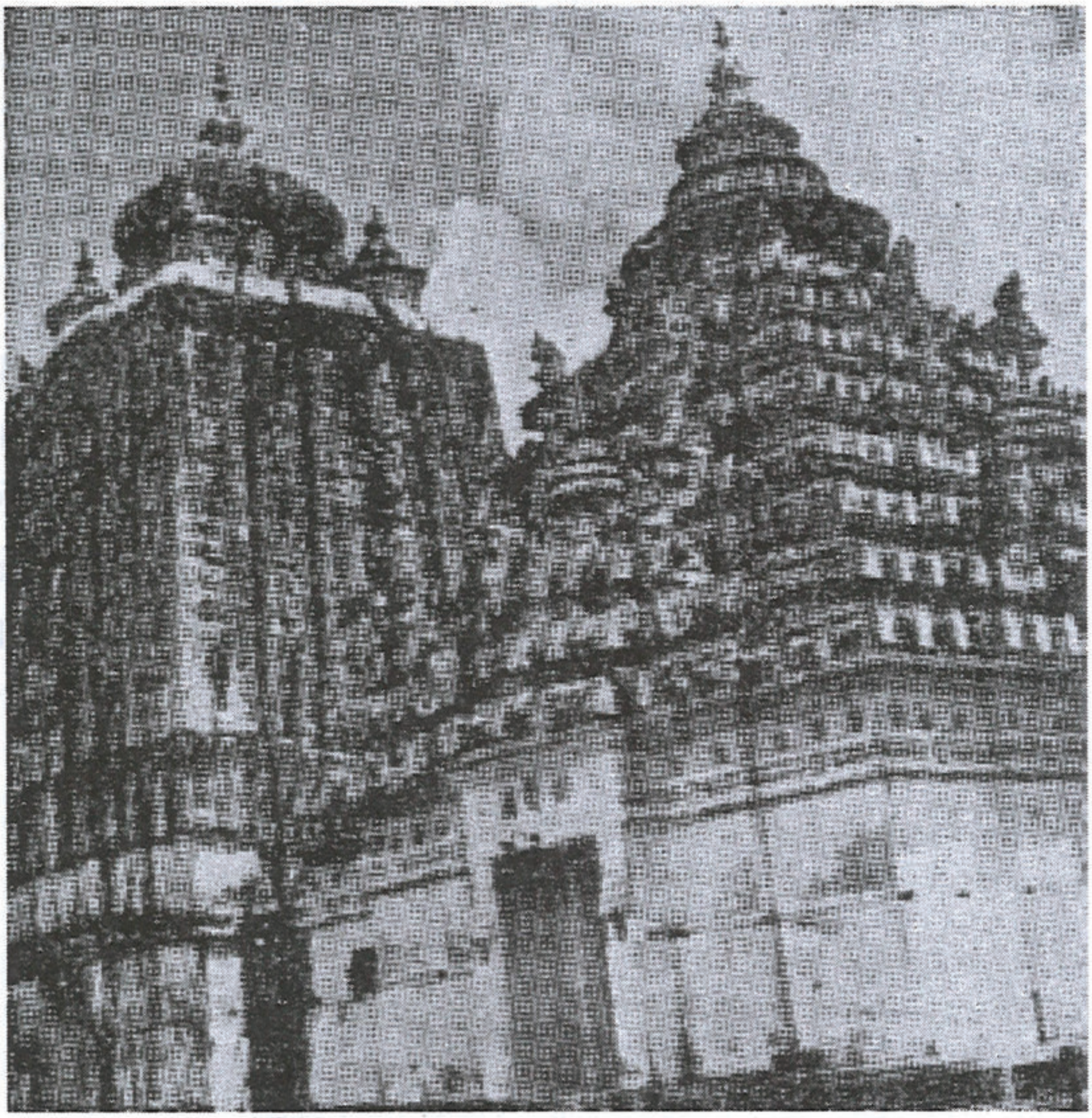

କଟକ ଚୌଧୁରୀ ବଜାରସ୍ଥିତ ଜୈନ ମନ୍ଦିର

ଚବିଶ ତୀର୍ଥଙ୍କରଙ୍କର ବିଶଦ ବର୍ଣ୍ଣନା

୧। ତୀର୍ଥଙ୍କର- ଋଷଭଦେବ ବା ଆଦିନାଥ, ଜନ୍ମସ୍ଥାନ-ବିନିତନଗରୀ, ପିତା-ନାଭିରାଜା, ମାତା-ମରଦେବୀ, ବିମାନ- ସର୍ବାର୍ଥସିଦ୍ଧ, ବର୍ଣ୍ଣ- ସୁବର୍ଣ୍ଣାଭ, କେବଳବୃକ୍ଷ- ବଟ ବା ନ୍ୟଗ୍ରୋଧ, ଲାଞ୍ଛନ- ବୃକ୍ଷ ବା ଧର୍ମଚକ୍ର, ଯକ୍ଷ- ଗୋମୁଖ, ଯକ୍ଷୀ- ଚକ୍ରେଶ୍ୱରୀ ଅପ୍ରତିଚକ୍ର, ଚଉଁରୀଧାରକ- ଭରତ ଏବଂ ବହୁବଳୀ ।

୨। ତୀର୍ଥଙ୍କର- ଅଜିତନାଥ, ଜନ୍ମସ୍ଥାନ- ଅଯୋଧ୍ୟା,ପିତା- ଜିତଶତ୍ରୁ, ମାତା- ବିଜୟ ମାତା, ବିମାନ- ବିଜୟ, କର୍ଣ୍ଣ- ସ୍ୱର୍ଣ୍ଣାଭ, କେବଳବୃକ୍ଷ- ଶାଳ, ଲାଞ୍ଛନ-ଗଜ, ଯକ୍ଷ- ମହାଯକ୍ଷ, ଯକ୍ଷୀ- ଅଜିତବାଳା (ଶ୍ୱେ) ରୋହିଣୀ (ଦି), ଚଉଁରୀଧାରକ- ସବରଚକ୍ରୀ ।

୩। ତୀର୍ଥଙ୍କର- ସମ୍ଭବନାଥ, ଜନ୍ମସ୍ଥାନ- ଶ୍ରାବସ୍ତୀ, ପିତା- ଜିତାରି, ମାତା-ସେନମାତା, ବିମାନ- ଭବରିମଗ୍ରୈବେକ, ବର୍ଣ୍ଣ-ସ୍ୱର୍ଣ୍ଣାଭ, କେବଳବୃକ୍ଷ-ପ୍ରୟାଳ, ଲାଞ୍ଛନ- ତୂର୍ଯ୍ୟ ବା ଅଶ୍ୱ, ଯକ୍ଷ- ତ୍ରିମୁଖ, ଯକ୍ଷୀ- ଦୁରିତାରି (ଶ୍ୱେ) ପ୍ରଜ୍ଞପ୍ତି (ଦ), ଚଉଁରୀଧାରକ- ସତ୍ୟବୀର୍ଯ୍ୟ ।

୪। ତୀର୍ଥଙ୍କର- ଅଭିନନ୍ଦନନାଥ, ଜନ୍ମସ୍ଥାନ- ଅଯୋଧ୍ୟା, ପିତା-ସମ୍ବରରାଜ, ମାତା-ସିଦ୍ଧାର୍ଥ, ବିମାନ- ଜୟନ୍ତ, ବର୍ଣ୍ଣ- ସ୍ୱର୍ଣ୍ଣାଭ, କେବଳବୃକ୍ଷ- ପ୍ରିୟଙ୍ଗୁ, ଲାଞ୍ଛନ-କପି, ଯକ୍ଷ- ନାୟକ (ଶ୍ୱେ), ଯକ୍ଷେଶ୍ୱର (ଦି), ଯକ୍ଷୀ କାଳିକା (ଶ୍ୱେ), ବଜ୍ରଶୃଙ୍ଖଳା (ଦି), ଚଉଁରୀଧାରକ- ସତ୍ୟବୀର୍ଯ୍ୟ ।

୫। ତୀର୍ଥଙ୍କର- ସୁମତିନାଥ, ଜନ୍ମସ୍ଥାନ- ଅଯୋଧ୍ୟା, ପିତା- ମେଘରାଜ, ମାତା-ମଙ୍ଗଳା, ବିମାନ-ଜୟନ୍ତ, ବର୍ଣ୍ଣ- ସ୍ୱର୍ଣ୍ଣାଭ, କେବଳବୃକ୍ଷ-ଶାଳ, ଲାଞ୍ଛନ-କ୍ରୌଞ୍ଚ, ଯକ୍ଷ- ତୁମ୍ବରୁ, ଯକ୍ଷୀ- ମହାକାଳୀ(ଶ୍ୱେ), ପୁରୁଷଦତ୍ତ(ଦି), ଚଉଁରୀଧାରକ-ମିତ୍ରବୀର୍ଯ୍ୟ ।

୬। ତୀର୍ଥଙ୍କର- ପଦ୍ମପ୍ରଭ, ଜନ୍ମସ୍ଥାନ- କୌଶାମ୍ବି, ପିତା- ଶ୍ରୀଧର, ମାତା- ସୁସୀମା, ବିମାନ- ଉବରିମଗ୍ରୈବେକ, ବର୍ଣ୍ଣ-ରକ୍ତାଭ, କେବଳବୃକ୍ଷ- ଛତ୍ରାଭ, ଲାଞ୍ଛନ-ରକ୍ତକମଳ, ଯକ୍ଷ- କୁସୁମ, ଯକ୍ଷୀ- ଅଚ୍ୟୁତା (ଶ୍ୱେ), ଶ୍ୟାମା (ଶ୍ୱେ) ମନୋବେଶା (ଦି), ଚଉଁରୀଧାରକ- ଯମଦ୍ୟୁତି ।

୭। ତୀର୍ଥଙ୍କର- ସୁପାର୍ଶ୍ୱନାଥ, ଜନ୍ମସ୍ଥାନ- ବାରାଣସୀ, ପିତା- ପ୍ରତିଷ୍ଠାରାଜ, ମାତା- ପୃଥ୍ୱୀ, ବିମାନ- ମଧ୍ୟମଗ୍ରୈବକ; ବର୍ଣ୍ଣ-ସ୍ୱର୍ଣ୍ଣାଭ, କେବଳବୃକ୍ଷ- ଶିରୀଷ, ଲାଞ୍ଛନ- ସ୍ୱସ୍ତିକ ଓ ସର୍ପ, ଯକ୍ଷ-ମାତଙ୍ଗ (ଶ୍ୱେ), ବାରନନ୍ଦୀ (ଦି), ଯକ୍ଷୀ- ଶାନ୍ତ (ଶ୍ୱେ) କାଳୀ (ଦ) ଚଉଁରୀଧାରକ-ଧର୍ମବୀର୍ଯ୍ୟ ।

୮। ତୀର୍ଥଙ୍କର- ପଦ୍ମପ୍ରଭ, ଜନ୍ମସ୍ଥାନ- ଚନ୍ଦ୍ରପୁରୀ, ପିତା- ମହାସେନରାଜ, ମାତା- ଲକ୍ଷଣା, ବିମାନ-ବୈଜୟନ୍ତ, ବର୍ଣ୍ଣ-ଶ୍ୱେତାଭ, କେବଳବୃକ୍ଷ-ନାଗକେଶର, ଲାଞ୍ଛନ-ଚନ୍ଦ୍ର, ଯକ୍ଷ-ବିଜୟ (ଶ୍ୱେ) ଶ୍ୟାମ (ଦି)- ଯକ୍ଷୀ- ଭୃକୁଟୀ, (ଶ୍ୱେ) ଜ୍ୱାଳମାଳିନୀ (ଦି), ଚଉଁରୀଧାରକ- ଧନବୀର୍ଯ୍ୟ

୯। ତୀର୍ଥଙ୍କର- ସୁବୁଦ୍ଧିନାଥ ବା ପୁଷ୍ପଦନ୍ତ, ଜନ୍ମସ୍ଥାନ- କାଳନ୍ଦୀନଗର ବା କିଷ୍କିନ୍ଧ୍ୟାନଗର, ପିତା- ସୁଗ୍ରୀବରାଜ; ମାତା- ରାମରାଣୀ, ବିମାନ- ଅନନ୍ତ ଦେବଲୋକ, ବର୍ଣ୍ଣ- ଶ୍ୱେତାଭ, କେବଳବୃକ୍ଷ- ମଲ୍ଲୀ ବା ଶାଳ, ଲାଞ୍ଛନ- ମକର (ଶ୍ୱେ) କଙ୍କଡା (ଦି), ଯକ୍ଷ- ଅଜିତ, ଯକ୍ଷୀ- ସୁତାରକା (ଶ୍ୱେ) ମହାକାଳୀ (ଦି), ଚଉଁରୀଧାରକ- ମାଘବଟରାଜ ।

୧୦। ତୀର୍ଥଙ୍କର- ଶୀତଳନାଥ, ଜନ୍ମସ୍ଥାନ- ଭଦ୍ରିକପୁର ବା ଭଦିଲପୁର ବା ମଦ୍ରପୁର, ପିତା- ଦୃତରଥରାଜ, ମାତା-ନନ୍ଦା, ବିମାନ- ଅଚ୍ୟୁତ ଦେବଲୋକ, ବର୍ଣ୍ଣ- ସ୍ୱର୍ଣ୍ଣାଭ, କେବଳବୃକ୍ଷ- ବିଲ୍ୱ ବା ପ୍ରିୟଙ୍ଗୁ, ଲାଞ୍ଛନ- ଅଶ୍ୱତ୍‌ଥ ଶ୍ରୀବସ୍ମ ପିପ୍ପଳ, ଯକ୍ଷ- ବ୍ରହ୍ମା, ଯକ୍ଷୀ- ଅଶୋକା (ଶ୍ୱେ), ମାନବୀ (ଦି), ଚଉଁରୀଧାରକ- ସିମଂଘରାଜ ।

୧୧। ତୀର୍ଥଙ୍କର- ଶ୍ରେୟାଂଶନାଥ, ଜନ୍ମସ୍ଥାନ-ସିଂହପୁରୀ, ପିତା- ବିଷ୍ଣୁରାଜ, ମାତା- ବିଷ୍ଣା, ବିମାନ- ଅଚ୍ୟୁତ ଦେବଲୋକ, ବର୍ଣ୍ଣ- ସ୍ୱର୍ଣ୍ଣାଭ, କେବଳ ବୃକ୍ଷ- ତୁମ୍ବର ବା ତଣ୍ଡୁକ; ଲାଞ୍ଛନ- ଖଡ୍‌ଗ, ଯକ୍ଷ- ଯକ୍ଷେତ (ଶ୍ୱେ) ଈଶ୍ୱର (ଦି), ଯକ୍ଷୀ- ଶ୍ରୀବତ୍ସାଦେବୀ (ଶ୍ୱେ) ମାନବୀ (ଶ୍ୱେ) ଗୌରୀ (ଦି) ଚଉଁରୀଧାରକ- ତ୍ରିପିଷ୍ଟରାଜ ।

୧୨। ତୀର୍ଥଙ୍କର- ବସୁପୂଜ୍ୟ, ଜନ୍ମସ୍ଥାନ- ଚମ୍ପାପୁରୀ, ପିତା- ବସୁପୂଜ୍ୟ, ମାତା- ଜୟା, ବିମାନ- ପ୍ରଣତ ଦେବଲୋକ, ବର୍ଣ୍ଣ- ରକ୍ତାଭ, କେବଳବୃକ୍ଷ- ପାଟଳିକ ବା କଦମ୍ବ, ଲାଞ୍ଛନ- ମହିଷୀ, ଯକ୍ଷ- କୁମାର, ଯକ୍ଷୀ- ପ୍ରଚଣ୍ଡ (ଶ୍ୱେ), ଚଣ୍ଡ (ଶ୍ୱେ), ଗାନ୍ଧାରୀ (ଦି), ଚଉଁରୀଧାରକ- ଦର୍ପିଷ୍ଟ ବାସୁଦେବ ।

୧୩। ତୀର୍ଥଙ୍କର- ବିମଳନାଥ, ଜନ୍ମସ୍ଥାନ- କାମ୍ପିଲ୍ୟପୁର (ଫରାକାବାଦ), ପିତା- କୃତବର୍ମାରାଜ, ମାତା- ଶ୍ୟାମା, ବିମାନ- ମହାଶର ଦେବଲୋକ, ବର୍ଣ୍ଣ- ସ୍ୱର୍ଣ୍ଣାଭ, କେବଳବୃକ୍ଷ- ଜମ୍ବୁ, ଲାଞ୍ଛନ- ବରାହ, ଯକ୍ଷ- ସମ୍ମୁଖ (ଶ୍ୱେ), ଶ୍ୱେତମ୍ (ଦି), ଯକ୍ଷୀ- ବିଜୟା (ଶ୍ୱେ), ବିଦିତା (ଶ୍ୱେ), ବୈରୋଟୀ (ଦି), ଚଉଁରୀଧାରକ- ସ୍ୱୟମ୍ଭୁ ବାସୁଦେବ ।

୧୪। ତୀର୍ଥଙ୍କର- ଅନନ୍ତଜିତ ବା ଅନାଥନାଥ, ଜନ୍ମସ୍ଥାନ- ଅଯୋଧ୍ୟା, ପିତା- ସିଂହସେନ, ମାତା- ସୁଯଶା, ବିମାନ- ପ୍ରଣତ ଦେବଲୋକ, ବର୍ଣ୍ଣ- ସ୍ୱର୍ଣ୍ଣାଭ, କେବଳବୃକ୍ଷ - ଅଶୋକ ବା ଅଶ୍ୱତ୍ଥ, ଲାଞ୍ଛନ- ଶ୍ୱେନ (ଶ୍ୱେ), ଭଲ୍ଲୁକ (ଦି), ଯକ୍ଷ- ପାତାଳ, ଯକ୍ଷୀ- ଅଙ୍କଶା (ଶ୍ୱେ), ଅନନ୍ତମତି (ଦି)- ଚଉଁରୀଧାରକ - ପୁରୁଷୋତ୍ତମ ବାସୁଦେବ ।

୧୫। ତୀର୍ଥଙ୍କର- ଧର୍ମନାଥ, ଜନ୍ମସ୍ଥାନ- ରତ୍ନପୁରୀ, ପିତା- ଭାନୁରାଜ, ମାତା- ସୁବ୍ରତା, ବିମାନ- ବିଜୟ, ବର୍ଣ୍ଣ- ସ୍ୱର୍ଣ୍ଣାଭ, କେବଳବୃକ୍ଷ- ଦଧିପର୍ଣ୍ଣ ବା ସପ୍ତଚ୍ଛେଦ, ଲାଞ୍ଛନ- ବଜ୍ରଦଣ୍ଡ, ଯକ୍ଷ- କିନ୍ନର, ଯକ୍ଷୀ- ପନ୍ନଗାଦେବୀ (ଶ୍ୱେ) କନ୍ଦର୍ପା (ଶ୍ୱେ) ମାନସୀ (ଦି), ଚଉଁରୀଧାରକ- ପୁଣ୍ଡରୀକ ବାସୁଦେବ ।

୧୬। ତୀର୍ଥଙ୍କର- ଶାନ୍ତିନାଥ, ଜନ୍ମସ୍ଥାନ- ହସ୍ତିନାପୁର, ପିତା- ବିଶ୍ୱସେନ, ମାତା- ଅଚିରା, ବିମାନ- ସର୍ବାର୍ଥସିଦ୍ଧ, ବର୍ଣ୍ଣ- ସ୍ୱର୍ଣ୍ଣାଭ, କେବଳବୃକ୍ଷ- ନନ୍ଦୀ, ଲାଞ୍ଛନ- ମୃଗ, ଯକ୍ଷ- ଗରୁଡ଼ (ଶ୍ୱେ), କିଂପୁରୁଷ (ଦି), ଯକ୍ଷୀ- ନିର୍ବାଣୀ (ଶ୍ୱେ) ମହାମାନସୀ (ଦି), ଚଉଁରୀଧାରକ- ପୁରୁଷଦତ୍ତରାଜ ।

୧୭। ତୀର୍ଥଙ୍କର- କୁନ୍ଥୁନାଥ, ଜନ୍ମସ୍ଥାନ- ଗଜପରୁ, ପିତା- ସୁରରାଜ, ମାତା- ଶ୍ରୀରାଣୀ, ବିମାନ- ସର୍ବାର୍ଥସିଦ୍ଧ, ବର୍ଣ୍ଣ- ସ୍ୱର୍ଣ୍ଣାଭ, କେବଳବୃକ୍ଷ- ତିଳକ ତରୁ ବା ଭିଲ୍ଲକ, ଲାଞ୍ଛନ- ଅଜ, ଯକ୍ଷ- ଗନ୍ଧର୍ବ, ଯକ୍ଷୀ- ଅଚ୍ୟୁତା (ଶ୍ୱେ), ବଳା (ଶ୍ୱେ), ବିଜୟା (ଦି), ଚଉଁରୀଧାରକ- କୁନାଳ ।

୧୮। ତୀର୍ଥଙ୍କର- ଅମରନାଥ, ଜନ୍ମସ୍ଥାନ- ଗଜପରୁ, ପିତା- ସୁଦର୍ଶନ, ମାତା- ଦେବୀରାଣୀ, ବିମାନ- ସର୍ବାର୍ଥସିଦ୍ଧ, ବର୍ଣ୍ଣ- ସ୍ୱର୍ଣ୍ଣାଭ, କେବଳବୃକ୍ଷ- ଆମ୍ର, ଲାଞ୍ଛନ- ନନ୍ଦ୍ୟାବର୍ତ୍ତ (ଶ୍ୱେ), ମୀନ (ଦି), ଯକ୍ଷ- ଯକ୍ଷେତ (ଶ୍ୱେ), ଖେନ୍ଦ୍ର (ଦି), ଯକ୍ଷୀ- ଧରଣୀ ଦେବୀ (ଶ୍ୱେ), ଅଜିତା (ଦି), ତାରା (ଦି), ଚଉଁରୀଧାରକ- ଗୋବିନ୍ଦରାଜ ।

୧୯। ତୀର୍ଥଙ୍କର- ମଲ୍ଲିନାଥ, ଜନ୍ମସ୍ଥାନ- ମିଥିଳା ବା ମଥୁରା, ପିତା- କୁମ୍ଭରାଜ, ମାତା-ପ୍ରଭାବତୀ, ବିମାନ-ଜୟନ୍ତ ଦେବଲୋକ, ବର୍ଣ୍ଣ-ନୀଳାଭ, କେବଳବୃକ୍ଷ- ଅଶୋକ, ଲାଞ୍ଛନ- କଳସ, ଯକ୍ଷ- କୁବେର, ଯକ୍ଷୀ- ବୈରାତୀ (ଶ୍ୱେ) ଧାରଣପ୍ରିୟା (ଶ୍ୱେ) ଅପରାଜିତା (ଦି), ଚଉଁରୀଧାରକ- ସୁଲ୍ଭମରାଜ ।

୨୦। ତୀର୍ଥଙ୍କର- ମୁନିସୁବ୍ରତ, ଜନ୍ମସ୍ଥାନ- ରାଜଗୃହ, ପିତା-ସୁମିତରାଜ, ମାତା- ପଦ୍ମାବତୀ, ବିମାନ- ଅପରାଜିତ ଦେବଲୋକ ବର୍ଣ୍ଣ- କୃଷ୍ଣାଭ, କେବଳବୃକ୍ଷ- ଚମ୍ପକ, ଲାଞ୍ଛନ- କୂର୍ମ, ଯକ୍ଷ- ବରୁଣ, ଯକ୍ଷୀ- ନରଦତ୍ତା (ଶ୍ୱେ), ବାହୁରୂପିଣୀ (ଦି), ଚଉଁରୀଧାରକ- ଅଜିତ ।

୨୧। ତୀର୍ଥଙ୍କର- ନମୀନାଥ, ଜନ୍ମସ୍ଥାନ- ମିଥିଳା ବା ମଥୁରା, ପିତା-ବିଜୟରାଜ, ମାତା- ବିପ୍ରରାଣୀ, ବିମାନ- ପ୍ରଣତ ଦେବଲୋକ, ବର୍ଣ୍ଣ- ପୀତାଭ, କେବଳବୃକ୍ଷ- ବକୁଳ, ଲାଞ୍ଛନ- ନୀଳୋତ୍ପଳ (ଶ୍ୱେ) ଅଶୋକବୃକ୍ଷ (ଦି), ଯକ୍ଷ- ଭୃକୁଟୀ (ଶ୍ୱେ) ନନ୍ଦିଗା (ଦି), ଯକ୍ଷୀ- ଗାନ୍ଧାର (ଶ୍ୱେ) ଚାମୁଣ୍ଡୀ (ଦି), ଚଉଁରୀଧାରକ... ବିଜୟରାଜ ।

୨୨। ତୀର୍ଥଙ୍କର- ନେମୀନାଥ, ଜନ୍ମସ୍ଥାନ- ସୌରୀପୁର ବା ଦ୍ୱାରକା, ପିତା- ସମୁଦ୍ରବିଜୟ, ମାତା- ଶିବାଦେବୀ, ବିମାନ- ଅପରାଜିତା, ବର୍ଣ୍ଣ- କୃଷ୍ଣାଭ, କେବଳବୃକ୍ଷ-ମହାବେଣୁ ବା ବେତସ, ଲାଞ୍ଛନ- ଶଙ୍ଖ, ଯକ୍ଷ- ଗୋମେଧ (ଶ୍ୱେ), ସର୍ବାହଣ (ଦି), ପୁଷ୍ପ- ଯାନ (ଦି), ଯକ୍ଷୀ- ଅମ୍ବା (ଶ୍ୱେ), ଅମ୍ବିକା (ଶ୍ୱେ) କୁଷ୍ମାଣ୍ଡିନୀ (ଦି), ଚଉଁରୀଧାରକ- ଉଗ୍ରସେନ ।

୨୩। ତୀର୍ଥଙ୍କର- ପାର୍ଶ୍ୱନାଥ, ଜନ୍ମସ୍ଥାନ- ବାରାଣସୀ, ପିତା- ଅଶ୍ୱସେନରାଜ, ମାତା- ବାମାଦେବୀ, ବିମାନ- ପ୍ରଣତି ଦେବଲୋକ, ବର୍ଣ୍ଣ- ନୀଳାଭ, କେବଳବୃକ୍ଷ- ଦେବଦାରୁ ବା ଧାତକୀ, ଲାଞ୍ଛନ- ସର୍ପ, ଯକ୍ଷ- ପାର୍ଶ୍ୱ (ଶ୍ୱେ) ବା ଧରଣେନ୍ଦ୍ର (ଦି), ଯକ୍ଷୀ- ପଦ୍ମାବତୀ, ଚଉଁରୀଧାରକ- ଅଜିତରାଜ ।

୨୪। ତୀର୍ଥଙ୍କର- ମହାବୀର ବା ବର୍ଦ୍ଧମାନ, ଜନ୍ମସ୍ଥାନ- କୁଣ୍ଡ ଗ୍ରାମ ବା ଚିତ୍ରକୂଟ, ପିତା- ସିଦ୍ଧାର୍ଥରାଜ ବା ଶ୍ରେୟମାନ ବା ଯଶସ୍ୱିନ୍, ମାତା- ତ୍ରିଶଳା ବିଦେହଦିନ୍ନା ବା ପ୍ରିୟକାରିଣୀ, ବିମାନ- ପ୍ରଣତ ଦେବଲୋକ, ବର୍ଣ୍ଣ- ପୀତାଭ, କେବଳବୃକ୍ଷ- ଶାଳ, ଲାଞ୍ଛନ- ସିଂହ, ଯକ୍ଷ- ମାତଙ୍ଗ, ଯକ୍ଷୀ- ସିଦ୍ଧୟିକା, ଚଉଁରୀଧାରକ- ଶ୍ରେଣୀକ ବା ବିମ୍ବିସାର ।

୨୪ ଯକ୍ଷ ବା ଶାସନ ଦେବତାମାନଙ୍କର ବିଶଦ ବର୍ଣ୍ଣନା

(ଜୈନଧର୍ମର ଅଭ୍ୟୁତ୍‌ଥାନର ବହୁ ପୂର୍ବରୁ ଭାରତୀୟମାନଙ୍କର ଲୋକବିଶ୍ୱାସ ଓ ସାହିତ୍ୟିକ ପରଂପରାରେ ଯକ୍ଷମାନଙ୍କର ଗୋଟିଏ ଗୋଷ୍ଠୀ ଭାବରେ ଅସ୍ତିତ୍ୱ ଥିଲା । ଜୈନବିଶ୍ୱାସ ଅନୁଯାୟୀ ଇନ୍ଦ୍ର ଚବିଶ ତୀର୍ଥଙ୍କରଙ୍କର ସେବା ପାଇଁ ୨୪ଜଣ ଯକ୍ଷଙ୍କୁ ଶାସନ ଦେବତା ରୂପେ ନିଯୁକ୍ତ କରନ୍ତି । ଯକ୍ଷମୂର୍ତ୍ତି ପ୍ରତ୍ୟେକ ତୀର୍ଥଙ୍କରଙ୍କର ଡାହାଣ ପାର୍ଶ୍ୱରେ ସ୍ଥାପିତ ହୁଏ ।)

୧। ଯକ୍ଷ (ଶାସନ ଦେବତା)- ଗୋମୁଖ, ଶ୍ୱେତାମ୍ବର ସଂକେତ-ବରଦା ମୁଦ୍ରା, ଜପମାଳା ଓ କୁଠାର, ଦିଗମ୍ବର ସଂକେତ-ମସ୍ତକ ଉପରେ ଧର୍ମଚକ୍ରର ପ୍ରତିରୂପ, ବାହନ- ବୃଷ (ଶ୍ୱେ), ଗଜ (ଦି), ତୀର୍ଥଙ୍କର- ଋଷଭଦେବ ବା ଆଦିନାଥ ।

୨। ଯକ୍ଷ (ଶାସନ ଦେବତା) - ମହାଯକ୍ଷ, ଶ୍ୱେତାମ୍ବର ସଂକେତ- ଚତୁର୍ମୁଖ ଓ ଅଷ୍ଟବାହୁ, ବରଦା, ଗଦା, ଜପମାଳା, ପାଶ, ଲେମ୍ବୁ ଅଭୟ, ଅଙ୍କୁଶ, ଶକ୍ତି । ଦିଗମ୍ବର ସଂକେତ- ଚତୁର୍ମୁଖ ଓ ଅଷ୍ଟବାହୁ; ଥାଳିଆ, ତ୍ରିଶୂଳ । ବାହନ- ପଦ୍ମ, ଅଙ୍କୁଶ, ଖଡ୍‌ଗ, ଯଷ୍ଟି, କୁଠାର ବରଦା ମୁଦ୍ରା, ଗଜ । ତୀର୍ଥଙ୍କର-ଅଜିତନାଥ ।

୩। ଯକ୍ଷ (ଶାସନ ଦେବତା)- ତ୍ରିମୁଖ, ଶ୍ୱେତାମ୍ବର ସଙ୍କେତ- ତ୍ରିମୁଖ, ଷଡବାହୁ, ନକୁଳ, ଗଦା, ଅଭୟମୁଦ୍ରା, ଲେମ୍ବୁ, ପୁଷ୍ପହାର ଓ ଜପମାଳା । ଦିଗମ୍ବର ସଂକେତ- ତ୍ରିମୁଖ, ଷଡବାହୁ, ଥାଳିଆ, ଖଡ୍‌ଗ, ଅଙ୍କୁଶ, ଯଷ୍ଟି, ତ୍ରିଶୂଳ ଓ କ୍ଷୁଦ୍ର ଖଡ୍‌ଗ, ବାହନ- ମୟୂର, ତୀର୍ଥଙ୍କର ସମ୍ଭବନାଥ ।

୪। ଯକ୍ଷ (ଶାସନ ଦେବତା)- ଯକ୍ଷେଶ୍ୱର (ଦି), ନାୟକ (ଶ୍ୱେ), ଶ୍ୱେତାମ୍ବର ସଙ୍କେତ- ଲେମ୍ବୁ, ଜପମାଳା, ନକୁଳ ଓ ଅଙ୍କୁଶ । ଦିଗମ୍ବର ସଂକେତ- ଧନୁ, ଢାଲ ଓ ଖଡ୍‌ଗ, ବାହନ-ଗଜ, ତୀର୍ଥଙ୍କର-ଅଭିନନ୍ଦନନାଥ ।

୫। ଯକ୍ଷ (ଶାସନ ଦେବତା)- ତୁମ୍ବରୁ, ଶ୍ୱେତାମ୍ବର ସଙ୍କେତ- ବରଦା, ବର୍ଚ୍ଛା, ଗଦା ଓ ପାଶ । ଦିଗମ୍ବର ସଂକେତ- ଦୁଇଟି ସାପ, ଫଳ ଓ ବରଦାମୁଦ୍ରା, ବାହନ- ଗରୁଡ, ତୀର୍ଥଙ୍କର- ସୁମତିନାଥ ।

୬। ଯକ୍ଷ (ଶାସନ ଦେବତା)- କୁସୁମ (ଶ୍ୱେ), ପୁଷ୍ପଯକ୍ଷ (ଦି), ଶ୍ୱେତାମ୍ବର ସଙ୍କେତ- ଚତୁର୍ବାହୁ, ଫଳ, ଅଭୟମୁଦ୍ରା, ଜପମାଳା ଓ ନକୁଳ । ଦିଗମ୍ବର ସଂକେତ-

ଚତୁର୍ବାହୁ, ବରଦା, ମୁଦ୍ରା- ଢାଲ, ଅଭୟମୁଦ୍ରା- ବର୍ଚ୍ଛା, ବାହନ- କୃଷ୍ଣସାର, ତୀର୍ଥଙ୍କର- ପଦ୍ମପ୍ରଭ ।

୭। ଯକ୍ଷ (ଶାସନ ଦେବତା)- ମାତଙ୍ଗ (ଶ୍ୱେ) ବା ବରନନ୍ଦୀ, ଶ୍ୱେତାମ୍ବର ସଙ୍କେତ- ବିଲ୍ୱଫଳ, ପାଶ, ନେଉଳ ଓ ଅଙ୍କୁଶ । ଦିଗମ୍ବର ସଂକେତ- ଯଷ୍ଟି, ବର୍ଚ୍ଛା, ସ୍ୱସ୍ତିକ ଓ ବୈଜୟନ୍ତୀ, ବାହନ-ଗଜ (ଶ୍ୱେ) ସିଂହ (ଦି), ତୀର୍ଥଙ୍କର- ସୁପାର୍ଶ୍ୱନାଥ ।

୮। ଯକ୍ଷ (ଶାସନ ଦେବତା)- ବିଜୟ (ଶ୍ୱେ) ବା ଶ୍ୟାମ (ଦି), ଶ୍ୱେତାମ୍ବର ସଂକେତ- ତ୍ରିନେତ୍ର ଥାଳିଆ ଓ ଗଦା, ଦିଗମ୍ବର ସଙ୍କେତ- ତ୍ରିନେତ୍ର, ଫଳ, ଜପମାଳ, କୁଠାର ଓ ବରମୁଦ୍ରା, ବାହନ- ହଂସ, ତୀର୍ଥଙ୍କର- ଚନ୍ଦ୍ରପ୍ରଭ ।

୯। ଯକ୍ଷ (ଶାସନ ଦେବତା)- ଅଜିତ, ଶ୍ୱେତାମ୍ବର ସଂକେତ- ଲେମ୍ବୁଫଳ, ଜପମାଳ, ନେଉଳ ଓ ବର୍ଚ୍ଛା, ଦିଗମ୍ବର ସଙ୍କେତ- ଶକ୍ତି, ବରଦାମୁଦ୍ରା, ଫଳ ଓ ଜପମାଳା, ବାହନ- କୂର୍ମ, ତୀର୍ଥଙ୍କର- ସୁବୁଦ୍ଧିନାଥ ଓ ପୁଷ୍ପଦନ୍ତ ।

୧୦। ଯକ୍ଷ (ଶାସନ ଦେବତା)- ବ୍ରହ୍ମା, ଶ୍ୱେତାମ୍ବର ସଂକେତ- ଚତୁର୍ମୁଖ, ତ୍ରିନେତ୍ର, ଅଷ୍ଟବାହୁ, ଲେମ୍ବୁଫଳ, ଗଦା, ପାର୍ଶ୍ୱ, ଅଭୟ, ନକୁଳ, ଐଶ୍ୱର୍ଯ୍ୟ ସୂଚକ, ଦଣ୍ଡ, ଅଙ୍କୁଶ ଓ ଜପମାଳା, ଦିଗମ୍ବର ସଙ୍କେତ- ଚତୁର୍ମୁଖ, ତ୍ରିନେତ୍ର, ଅଷ୍ଟବାହୁ, ଧନୁ, ଯଷ୍ଟି, ଢାଲ, ଖଡ୍‌ଗ ଓ ବରଦା ମୁଦ୍ରା, ବାହନ- ପଦ୍ମ, ତୀର୍ଥଙ୍କର- ଶୀତଳନାଥ ।

୧୧। ଯକ୍ଷ (ଶାସନ ଦେବତା)- ଈଶ୍ୱର (ଦି) ବା ଯକ୍ଷେତ (ଶ୍ୱେ), ଶ୍ୱେତାମ୍ବର ସଂକେତ- ତ୍ରିନେତ୍ର, ଚତୁର୍ବାହୁ, ନେଉଳ, ଜପମାଳା ଯଷ୍ଟି ଓ ଫଳ, ଦିଗମ୍ବର ସଙ୍କେତ- ତ୍ରିନେତ୍ର, ଚତୁର୍ବାହୁ ତ୍ରିଶୂଳ, ଯଷ୍ଟି, ଜପମାଳା ଓ ଫଳ, ବାହନ- ବୃଷଭ, ତୀର୍ଥଙ୍କର- ଶ୍ରେୟାଂଶନାଥ ।

୧୨। ଯକ୍ଷ (ଶାସନ ଦେବତା)- କୁମାର, ଶ୍ୱେତାମ୍ବର ସଂକେତ- ଚତୁର୍ବାହୁ, ଲେମ୍ବୁ, ଶର, ନକୁଳ ଓ ଧନୁ, ଦିଗମ୍ବର ସଙ୍କେତ- ତ୍ରିଶିର, ଷଡହସ୍ତ, ଧନୁ, ନକୁଳ, ଫଳ, ଗଦା ଓ ବରମୁଦ୍ରା, ବାହନ- ଶ୍ୱେତହଂସ, ତୀର୍ଥଙ୍କର- ବସୁପୂଜ୍ୟ ।

୧୩। ଯକ୍ଷ (ଶାସନ ଦେବତା)- ସମ୍ମୁଖ (ଶ୍ୱେ) ବା ଶ୍ୱେତମ୍ଭ (ଦି), ଶ୍ୱେତାମ୍ବର ସଂକେତ- ଷଡାନନ, ଦ୍ୱାଦଶବାହୁ, ଫଳ, ଥାଳିଆ, ଶର, ଖଡ୍‌ଗ, ପାଶ, ଜପମାଳା, ନକୁଳ, ଚକ୍ର, ବନ୍ଧନ, ଫଳ, ଅଙ୍କୁଶ, ଓ ଅଭୟ ମୁଦ୍ରା, ଦିଗମ୍ବର

ସଙ୍କେତ- ଚତୁର୍ମୁଖ, ଅଷ୍ଟବାହୁ, କୁଠାର, ଚକ୍ର, ତରବାରୀ, ଢାଲ ଓ ଯଷ୍ଟି ଇତ୍ୟାଦି, ବାହନ-ମୟୂର, ତୀର୍ଥଙ୍କର- ବିମଳନାଥ ।

୧୪। ଯକ୍ଷ (ଶାସନ ଦେବତା)- ପାତାଳ, ଶ୍ୱେତାମ୍ବର ସଂକେତ- ତ୍ରିମୁଖ, ଷଡବାହୁ, ପଦ୍ମ, ଖଡ୍‌ଗ, ପାଶ, ନକୁଳ, ଫଳ ଓ ଜପମାଳା, ଦିଗମ୍ବର ସଙ୍କେତ- ତ୍ରିମୁଖ, ଷଡବାହୁ, ଅଙ୍କୁଶ, ବର୍ଚ୍ଛା, ଧନୁ, ରଜ୍ଜୁ, ଲଙ୍ଗଳ, ଫଳ ଏବଂ ତ୍ରିଫଳା ବିଶିଷ୍ଟ ସର୍ପର ଗୋଟିଏ ଚନ୍ଦ୍ରାତପ, ବାହନ- ସୁସୁ, ତୀର୍ଥଙ୍କର- ଅନନ୍ତଜିତ ବା ଅନନ୍ତନାଥ ।

୧୫। ଯକ୍ଷ (ଶାସନ ଦେବତା)- କିନ୍ନର, ଶ୍ୱେତାମ୍ବର ସଂକେତ- ତ୍ରିମୁଖ, ଷଡବାହୁ, ଲେମ୍ବୁ, ଐଶ୍ୱର୍ଯ୍ୟସୂଚକ, ଦଣ୍ଡ, ଅଭୟ, ନକୁଳ, ପଦ୍ମ ଓ ଜପମାଳା, ଦିଗମ୍ବର ସଙ୍କେତ- ତ୍ରିମୁଖ, ଷଡବାହୁ, ଥାଳିଆ, ବଜ୍ର, ଅଙ୍କୁଶ, ଜପମାଳା ଓ ବରଦ ମୁଦ୍ରା, ବାହନ- କୂର୍ମ (ଶ୍ୱେ), ମୀନ (ଦି), ତୀର୍ଥଙ୍କର- ଧର୍ମନାଥ ।

୧୬। ଯକ୍ଷ (ଶାସନ ଦେବତା)- ଗରୁଡ (ଶ୍ୱେ) ବା, କିଂପୁରୁଷ (ଦି), ଶ୍ୱେତାମ୍ବର ସଂକେତ- ଲେମ୍ବୁ, ପଦ୍ମ, ନକୁଳ ଓ ଜପମାଳା, ଦିଗମ୍ବର ସଙ୍କେତ- ସର୍ପ, ପାଶ ଓ ଧନୁ, ବାହନ- ବରାହ (ଶ୍ୱେ), ଗଜ (ଦି), ତୀର୍ଥଙ୍କର- ଶାନ୍ତିନାଥ ।

୧୭। ଯକ୍ଷ (ଶାସନ ଦେବତା)- ଗନ୍ଧର୍ବ, ଶ୍ୱେତାମ୍ବର ସଂକେତ- ଚତୁର୍ବାହୁ, ବରଦାମୁଦ୍ରା, ପାଶ, ଲେମ୍ବୁ, ଅଙ୍କୁଶ, ଦିଗମ୍ବର ସଙ୍କେତ- ସର୍ପ, ପାଶ ଓ ଧନୁ, ବାହନ- ବିହଙ୍ଗମ (ଦି), ହଂସ (ଶ୍ୱେ), ତୀର୍ଥଙ୍କର- କୁନ୍ଥୁନାଥ ।

୧୮। ଯକ୍ଷ (ଶାସନ ଦେବତା)- ଯକ୍ଷେତ (ଶ) ଖେନ୍ଦ୍ର (ଦି), ଶ୍ୱେତାମ୍ବର ସଂକେତ- ଷଡାନନ, ଦ୍ୱାଦଶବାହୁ, ଲେମ୍ବୁ, ଶର, ଖଡ୍‌ଗ, ଗଦା, ପାଶ, ଅଭୟ ମୁଦ୍ରା, ନକୁଳ, ଧନୁ, ଫଳ, ବର୍ଚ୍ଛା, ଅଙ୍କୁଶ ଓ ଜପମାଳ, ଦିଗମ୍ବର ସଙ୍କେତ- ଷଡାନନ, ଦ୍ୱାଦଶ ବାହୁ, ଧନୁ, ବଜ୍ର, ପାଶ, ଗଦା, ଅଙ୍କୁଶ, ବରଦାମୁଦ୍ରା, ଫଳ ଶର ଓ ପୁଷ୍ପହାର, ବାହନ- କମ୍ବୁ (ଦି) ମୟୂର (ଶ୍ୱେ), ତୀର୍ଥଙ୍କର- ଅରନାଥ ।

୧୯। ଯକ୍ଷ (ଶାସନ ଦେବତା)- କୁବେର, ଶ୍ୱେତାମ୍ବର ସଂକେତ- ଚତୁର୍ମୁଖ, ଅଷ୍ଟବାହୁ, ବରଦା, କୁଠାର, ବର୍ଚ୍ଛା, ଅଭୟ, ଲେମ୍ବୁ, ଶକ୍ତି, ଗଦା, ଓ ଜପମାଳ । ଦିଗମ୍ବର ସଙ୍କେତ- ଚତୁର୍ମୁଖ ଅଷ୍ଟବାହୁ, ଢାଲ, ଧନୁ, ଯଷ୍ଟି, ପଦ୍ମ, ଖଡ୍ଗ, ଥାଳିଆ, ପାଶ ଓ ବରଦା ମୁଦ୍ରା, ବାହନ- ଗଜ, ତୀର୍ଥଙ୍କର- ମଲ୍ଲିନାଥ ।

୨୦। ଯକ୍ଷ (ଶାସନ ଦେବତା)- ବରୁଣ, ଶ୍ୱେତାମ୍ବର ସଂକେତ- ତ୍ରିନେତ୍ର, ଅଷ୍ଟଶିର, ଜଟାକୃତ କେଶ, ଅଷ୍ଟବାହୁ, ଲେମ୍ବୁ, ଐଶ୍ୱର୍ଯ୍ୟସୂଚକ ଦଣ୍ଡ, ଶର, ବର୍ଚ୍ଛା, ନକୁଳ, ପଦ୍ମ, ଧନୁ ଓ କୁଠାର, ଦିଗମ୍ବର ସଙ୍କେତ- ତ୍ରିନେତ୍ର, ଅଷ୍ଟଶିର, ଜଟାବୃତ, କେଶ, ଚତୁର୍ବାହୁ, ଢାଲ, ଖଡ୍‌ଗ, ଫଳ ଓ ବରଦାମୁଦ୍ରା, ବାହନ- ବୃଷଭ, ତୀର୍ଥଙ୍କର- ମୁନିସୁବ୍ରତ ।

୨୧। ଯକ୍ଷ (ଶାସନ ଦେବତା)-ଭୃକୁଟୀ (ଶ୍ୱେ) ବା ନନ୍ଦିଗ (ଦି), ଶ୍ୱେତାମ୍ବର ସଂକେତ- ଚତୁର୍ମୁଖ, ଅଷ୍ଟବାହୁ, ଲେମ୍ବୁ, ବର୍ଚ୍ଛା, ଐଶ୍ୱର୍ଯ୍ୟସୂଚକ, ଦଣ୍ଡ, ଅଭୟ, କୁଠାର, ନକୁଳ, ବଜ୍ର, ଜପମାଳା, ଦିଗମ୍ବର ସଂକେତ- ଚତୁର୍ମୁଖ, ଅଷ୍ଟବାହୁ, ଢାଲ, ଖଡ୍‌ଗ, ଧନୁଶର, ଅଙ୍କୁଶ, ପଦ୍ମ, ଥାଳିଆ ଓ ବରଦା, ବାହନ- ବୃଷଭ, ତୀର୍ଥଙ୍କର ନମୀନାଥ ।

୨୨ ଯକ୍ଷ (ଶାସନ ଦେବତା)- ଗୋମେଧ, (ଶ୍ୱେ) ବା, ସର୍ବାହଣ (ଦି) ବା ପୁଷ୍ପଯାନ (ଦି) ଶ୍ୱେତାମ୍ବର ସଂକେତ- ତ୍ରିମୁଖ, ଷଡ୍‌ବାହୁ, କଲମ୍ବୁ, କୁଠାର, ଥାଳିଆ, ନକୁଳ, ତ୍ରିଶୂଳ ଓ ବର୍ଚ୍ଛା, ଦିଗମ୍ବର ସଙ୍କେତ- ତ୍ରିମୁଖ ଷଡବାହୁ, ହାତୁଡ଼ି, କୁଠାର, ଯଷ୍ଟ, ଫଳ, ବଜ୍ର ଓ ବରଦା ମୁଦ୍ରା, ବାହନ- ନର (ଶ୍ୱେ) ପୁଷ୍ପରଥ (ଦି) ତୀର୍ଥଙ୍କର- ନେମୀନାଥ ।

୨୩ ଯକ୍ଷ (ଶାସନ ଦେବତା)- ପାର୍ଶ୍ୱ(ଶ୍ୱେ) ବା ଧରଣେନ୍ଦ୍ର (ଦି) ଶ୍ୱେତାମ୍ବର ସଙ୍କେତ-ସର୍ପାକାର, ଚତୁର୍ବାହୁ, ନକୁଳ, ସର୍ପ, ଲେମ୍ବୁ ଓ ସର୍ପ, ଦିଗମ୍ବର ସଙ୍କେତ- ସର୍ପାକୃତି, ସର୍ପ, ପାଶ ଓ ବରଦା, ବାହନ-କର୍ମ, ତୀର୍ଥଙ୍କର- ପାର୍ଶ୍ୱନାଥ ।

୨୪ ଯକ୍ଷ(ଶାସନ ଦେବତା)- ମାତଙ୍ଗ, ଶ୍ୱେତାମ୍ବର ସଙ୍କେତ- ଦ୍ୱିବାହୁ ନକୁଳ ଓ ଲେମ୍ବୁ । ଦିଗମ୍ବର ସଙ୍କେତ- ଦ୍ୱିବାହୁ, ବରଦା ମୁଡା ଓ ଲେମ୍ବୁ, ମସ୍ତକୋପରି ଧର୍ମଚକ୍ର ସଙ୍କେତ, ବାହନ-ଗଜ, ତୀର୍ଥଙ୍କର-ମହାବୀର ବା ପାର୍ଶ୍ୱନାଥ ।

୨୪ ଯକ୍ଷ ବା ଶାସନ ଦେବୀଙ୍କର ବିଶଦ ବର୍ଣ୍ଣନା

(ଯକ୍ଷୀ ବା ଯକ୍ଷ ମୂର୍ତ୍ତି ପ୍ରତ୍ୟେକ ତୀର୍ଥଙ୍କର ବାମପାର୍ଶ୍ୱରେ ସ୍ଥାପିତ ହୁଏ ।)

୧ । ଯକ୍ଷୀ ବା ଯକ୍ଷ – ଋଷଭଦେବ ବା ଆଦିନାଥ, ଶ୍ୱେତାମ୍ବର ସଙ୍କେତ-ଅଷ୍ଟବାହୁ, ବରଦା ମୁଦ୍ରା, ଶର, ଥାଳିଆ, ପାଶ, ଧନୁ ବଜ୍ର ଓ ଅଙ୍କୁଶ, ଦିଗମ୍ବର ସଙ୍କେତ- ଦ୍ୱାଦଶ କିମ୍ବା ଚତୁର୍ବାହୁ, ଆଠଟିଥାଳି, ଲେମ୍ବୁଫଳ, ବରଦା ମୁଦ୍ରା ଏବଂ

ଦୁଇଟି ବଜ୍ର, ବାହନ- ଗରୁଡ, ଯକ୍ଷୀ ବା ଯକ୍ଷ- ଚକ୍ରେଶ୍ୱରୀ (ଶ୍ୱେ) ବା ଅପ୍ରତିଚକ୍ରା (ଦି) ।

୨। ଯକ୍ଷୀ ବା ଯକ୍ଷ- ଅଜିତନାଥ, ଶ୍ୱେତାମ୍ବର ସଂକେତ- ବରଦାମୁଦ୍ରା, ପାଶ, ତୁରଙ୍ଗଫଳ ଓ ଅଙ୍କୁଶ, ଦିଗମ୍ବର ସଂକେତ- ବରଦା, ଅଭୟ ମୁଦ୍ରା, ଶଙ୍ଖ ଓ ଥାଳିଆ । ବାହନ- ଲୌହାସନ (ଦି) ବୃଷଭ (ଶ୍ୱେ), ଯକ୍ଷୀ ବା ଯକ୍ଷ- ଅଜିତବାଳା (ଶ୍ୱେ) ବା ରୋହିଣୀ (ଦି) ।

୩। ଯକ୍ଷୀ ବା ଯକ୍ଷ- ସଂଭବନାଥ, ଶ୍ୱେତାମ୍ବର ସଂକେତ- ଚତୁର୍ବାହୁ, ବରଦା, ଜପମାଳା, ଫଳ ଓ ଅଭୟ ମୁଦ୍ରା, ଦିଗମ୍ବର ସଂକେତ- ଷଡ଼୍‌ବାହୁ, ଚନ୍ଦ୍ରାକୃତି ବିଶିଷ୍ଟ କୁଠାର, ଫଳ, ଖଡ଼୍‌ଗ ଓ ବରଦା ମୁଦ୍ରା ଦ୍ୱାରା ଶୋଭିତ । ବାହନ- ମେଷ (ଶ୍ୱେ), ମୟୂର (ଦି), ଯକ୍ଷୀ ବା ଯକ୍ଷ- ଦୁରିତାରି (ଶ୍ୱେ) ବା ପ୍ରଜ୍ଞପ୍ତି (ଦି) ।

୪। ଯକ୍ଷୀ ବା ଯକ୍ଷ- ଅଭିନନ୍ଦନନାଥ, ଶ୍ୱେତାମ୍ବର ସଂକେତ- ଚତୁର୍ବାହୁ, ବରଦା, ପାଶ, ସର୍ପ ଓ ଅଙ୍କୁଶ, ଦିଗମ୍ବର ସଂକେତ- ଚତୁର୍ବାହୁ, ସର୍ପ, ପାଶ, ଜପାମାଳ ଓ ଫଳ । ବାହନ- ହଂସ (ଦି) ପଦ୍ମ (ଶ୍ୱେ), ଯକ୍ଷୀ ବା ଯକ୍ଷ- କାଳିକା (ଶ୍ୱେ), ବଜ୍ର ଶୃଙ୍ଖଳା (ଦି) ।

୫। ଯକ୍ଷୀ ବା ଯକ୍ଷ- ସୁମତିନାଥ, ଶ୍ୱେତାମ୍ବର ସଂକେତ- ଚତୁର୍ବାହୁ, ବରଦା, ପାର୍ଶ୍ୱ, ସର୍ପ ଓ ଅଙ୍କୁଶ, ଦିଗମ୍ବର ସଂକେତ- ଚତୁର୍ବାହୁ, ସର୍ପ, ପାଶ, ଜପମାଳ ଓ ଫଳ, ବାହନ- ହଂସ (ଦି) ପଦ୍ମ (ଶ୍ୱେ), ଯକ୍ଷୀ ବା ଯକ୍ଷ- ମହାକାଳୀ (ଶ୍ୱେ), ପୁରୁଷଦତ୍ତା (ଦି) ।

୬। ଯକ୍ଷୀ ବା ଯକ୍ଷ- ପଦ୍ମପ୍ରଭ, ଶ୍ୱେତାମ୍ବର ସଂକେତ- ଚତୁର୍ବାହୁ, ଶାରଦ, ବୀଣା, ଧନୁ ଓ ଅଭୟା, ମୁଦ୍ରା, ଦିଗମ୍ବର ସଂକେତ- ଚତୁର୍ବାହୁ, ଖଡ଼୍‌ଗ, ବର୍ଛା, ଫଳ ଓ ବରମୁଦ୍ରା, ବାହନ- ନର (ଶ୍ୱେ), ଅଶ୍ୱ (ଦି), ଯକ୍ଷୀ ବା ଯକ୍ଷ- ଅଚ୍ୟୁତା (ଶ୍ୱେ), ଶ୍ୟାମା (ଶ୍ୱେ), ମନବେଗା (ଦି) ।

୭। ଯକ୍ଷୀ ବା ଯକ୍ଷ- ସୁପାର୍ଶ୍ୱନାଥ, ଶ୍ୱେତାମ୍ବର ସଂକେତ- ବରଦା, ଜପମାଳା, ବର୍ଛା ଓ ଅଭୟ ମୁଦ୍ରା, ଦିଗମ୍ବର ସଂକେତ- ତ୍ରିଶୂଳ, ଫଳ, ବରଦ ଓ ଘଣ୍ଟି, ବାହନ- ଗଜ (ଶ୍ୱେ) ବୃଷଭ (ଦି), ଯକ୍ଷୀ ବା ଯକ୍ଷ- ଶାନ୍ତା (ଶ୍ୱେ), କାଳୀ(ଦି) ।

୮। ଯକ୍ଷୀ ବା ଯକ୍ଷ- ଚନ୍ଦ୍ରପ୍ରଭ, ଶ୍ୱେତାମ୍ବର ସଂକେତ- ଖଡ୍‌ଗ, ଧନୁ, ଗଦା, ବର୍ଚ୍ଛା ଓ କୁଠାର, ଦିଗମ୍ବର ସଂକେତ- ଥାଳିଆ, ଶର, ପାଶ, ଢାଲ, ତ୍ରିଶୂଳ, ଖଡ୍‌ଗ ଧନୁ ଇତ୍ୟାଦି । ବାହନ- ମାର୍ଜାର (ଶ୍ୱେ) ହଂସ (ଶ୍ୱେ), ମହୀଶ (ଦି), ଯକ୍ଷୀ ବା ଯକ୍ଷ- ଭୃକୁଟୀ (ଶ୍ୱେ), ଜ୍ୱାଳମାଳିନୀ (ଦି) ।

୯। ଯକ୍ଷୀ ବା ଯକ୍ଷ- ସୁବୁଦ୍ଧିନାଥ ବା ପୁଷ୍ପଦନ୍ତ, ଶ୍ୱେତାମ୍ବର ସଂକେତ- ଚତୁର୍ବାହୁ, ବରଦା, ଜପମାଳା, କୁମ୍ଭ ଓ ଅଙ୍କୁଶ, ଦିଗମ୍ବର ସଂକେତ- ଚତୁର୍ବାହୁ, ବଜ୍ର, ଗଦା, ଫଳ ଓ ବରମୁଦ୍ରା, ବାହନ- ବୃଷଭ (ଶ୍ୱେ) କୂର୍ମ (ଦି), ଯକ୍ଷୀ ବା ଯକ୍ଷ- ସୁତାରକା (ଶ୍ୱେ) ବା ମହାକାଳୀ (ଦି) ।

୧୦। ଯକ୍ଷୀ ବା ଯକ୍ଷ- ଶୀତଳନାଥ, ଶ୍ୱେତାମ୍ବର ସଂକେତ- ବରଦା, ପାର୍ଶ, ଫଳ ଓ ଅଂକୁଶ, ଦିଗମ୍ବର ସଂକେତ- ଫଳ, ବରମୁଦ୍ରା, ଧନୁ ଇତ୍ୟାଦି । ବାହନ- ପଦ୍ମ (ଶ୍ୱେ) ସୁକର (ଦି), ଯକ୍ଷୀ ବା ଯକ୍ଷ- ଅଶୋକା (ଶ୍ୱେ) ବା ମାନବୀ (ଦି) ।

୧୧। ଯକ୍ଷୀ ବା ଯକ୍ଷ- ଶ୍ରେୟାଂଶନାଥ, ଶ୍ୱେତାମ୍ବର ସଂକେତ- ବରଦା, ଗଦା, କୁମ୍ଭ ଓ ଅଙ୍କୁଶ, ଦିଗମ୍ବର ସଙ୍କେତ- ଗଦା, ପଦ୍ମ, କୁମ୍ଭ ଓ ବରଦା ମୁଦ୍ରା, ବାହନ- କେଶରୀ (ଶ୍ୱେ), କୃଷ୍ଣସାର (ଦି), ଯକ୍ଷୀ ବା ଯକ୍ଷ- ଶ୍ରୀବତ୍ସାଦେବୀ (ଶ୍ୱେ) ବା ମାନବୀ (ଶ୍ୱେ), ଗୌରୀ (ଦି) ।

୧୨। ଯକ୍ଷୀ ବା ଯକ୍ଷ- ବସୁପୂଜ୍ୟ, ଶ୍ୱେତାମ୍ବର ସଂକେତ- ଚତୁର୍ବାହୁ, ଶର, ପାଶ, ଧନୁ ଓ ସର୍ପ, ଦିଗମ୍ବର ସଂକେତ- ଗଦା, ପଦ୍ମ ଯୁଗଳ ଓ ବରଦା ମୁଦ୍ରା, ବାହନ- ଅଶ୍ୱ (ଶ୍ୱେ) କୁମ୍ଭୀର (ଦି), ଯକ୍ଷୀ ବା ଯକ୍ଷ- ଚଣ୍ଡା (ଶ୍ୱେ) ବା ପ୍ରଚଣ୍ଡା (ଶ୍ୱେ) ବା ଗାନ୍ଧାରୀ (ଦି) ।

୧୩। ଯକ୍ଷୀ ବା ଯକ୍ଷ- ବିମଳନାଥ, ଶ୍ୱେତାମ୍ବର ସଂକେତ- ଚତୁର୍ବାହୁ, ଶର, ପାଶ, ଧନୁ ଓ ସର୍ପ । ଦିଗମ୍ବର ସଂକେତ- ଦୁଇଟି ସାପ, ଧନୁ ଓ ଶର, ବାହନ- ପଦ୍ମ (ଶ୍ୱେ) ସର୍ପ (ଦି), ଯକ୍ଷୀ ବା ଯକ୍ଷ- ବିଦିତା (ଶ୍ୱେ) ବା ବିଜୟା (ଶ୍ୱେ) ବା ବୈରୋଟି (ଦି) ।

୧୪। ଯକ୍ଷୀ ବା ଯକ୍ଷ- ଅନନ୍ତଜିତ ବା ଅନନ୍ତନାଥ । ଶ୍ୱେତାମ୍ବର ସଂକେତ- ଚତୁର୍ବାହୁ ଖଡ୍‌ଗ, ପାଶ, ବର୍ଚ୍ଛା ଓ ଅଙ୍କୁଶ । ଦିଗମ୍ବର ସଂକେତ- ଚତୁର୍ବାହୁ, ଧନୁ, ଶର,

ଫଳ ଓ ବର ମୁଦ୍ରା, ବାହନ- ପଦ୍ମ (ଶ୍ୱେ) ହଂସ (ଦି), ଯକ୍ଷୀ ବା ଯକ୍ଷ- ଅଙ୍କୁଶ (ଶ୍ୱେ) ବା ଅନନ୍ତମତି (ଦି) ।

୧୫। ଯକ୍ଷୀ ବା ଯକ୍ଷ- ସମ୍ଭବନାଥ, ଶ୍ୱେତାମ୍ବର ସଂକେତ- ଚତୁର୍ବାହୁ, ପଦ୍ମ ଯୁଗଳ, ଅଙ୍କୁଶ ଓ ଅଭୟ, ଦିଗମ୍ବର ସଂକେତ- ଚତୁର୍ବାହୁ, ପଦ୍ମ ଯୁଗଳ, ଧନୁ, ବରଦ, ଅଙ୍କୁଶ ଓ ଶର, ବାହନ- ଅଶ୍ୱ (ଶ୍ୱେ), ମୀନ (ଶ୍ୱେ), ବ୍ୟାଘ୍ର (ଦି) । ଯକ୍ଷୀ ବା ଯକ୍ଷ- କନ୍ଦର୍ପ (ଶ୍ୱେ) ବା ପନ୍ନଗା ଦେବୀ (ଶ୍ୱେ) ବା ମାନସୀ (ଦି) ।

୧୬। ଯକ୍ଷୀ ବା ଯକ୍ଷ- ଶାନ୍ତିନାଥ, ଶ୍ୱେତାମ୍ବର ସଂକେତ- ଚତୁର୍ବାହୁ, ପଦ୍ମ, କମଣ୍ଡଳୁ ଓ ପଦ୍ମିନୀ, ପୁସ୍ତକ, ଦିଗମ୍ବର ସଂକେତ- ଥାଳିଆ, ଫଳ, ଖଡ୍‌ଗ ଓ ବରଦ, ବାହନ- ପଦ୍ମ (ଶ୍ୱେ) କେକୀ (ଦି), ଯକ୍ଷୀ ବା ଯକ୍ଷ- ନିର୍ବାଣୀ (ଶ୍ୱେ) ବା ମହାମାନସୀ (ଦି) ।

୧୭। ଯକ୍ଷୀ ବା ଯକ୍ଷ- ବାଳା (ଶ୍ୱେ) ବା ଅଚ୍ୟୁତା (ଶ୍ୱେ) ବା ବିଜୟା (ଷଦି), ଶ୍ୱେତାମ୍ବର ସଂକେତ- ଚତୁର୍ବାହୁ, ତୁରଙ୍ଗ, ଫଳ, ବର୍ଚ୍ଛା, ମୁସଳି, ପଦ୍ମ । ଦିଗମ୍ବର ସଂକେତ- ଶଙ୍ଖ, ଖଡ୍‌ଗ, ଥାଳି ଓ ବରଦା ମୁଦ୍ରା, ବାହନ- ମୟୂର (ଶ୍ୱେ) କୃଷ୍ଣ, ଶୂକର (ଦି), ଯକ୍ଷୀ ବା ଯକ୍ଷ- ବାଳା(ଶ୍ୱେ) ବା ଅଚ୍ୟୁତା(ଶ୍ୱେ) ବା ବିଜୟା(ଦି) ।

୧୮। ଯକ୍ଷୀ ବା ଯକ୍ଷ- ଅରନାଥ, ଶ୍ୱେତାମ୍ବର ସଂକେତ- ଚତୁର୍ବାହୁ, ଲେମ୍ବୁଫଳ, ପଦ୍ମଯୁଗଳ, ଜପମାଳା । ଦିଗମ୍ବର ସଂକେତ- ସର୍ପ, ବଜ୍ର, ମୃଗ ଓ ବରଦାମୁଦ୍ରା । ବାହନ- ପଦ୍ମ (ଶ୍ୱେ) ହଂସ (ଦି) । ଯକ୍ଷୀ ବା ଯକ୍ଷ- ଧରଣୀ (ଶ୍ୱେ) ବା ପରା (ଦି) ।

୧୯। ଯକ୍ଷୀ ବା ଯକ୍ଷ- ମଲ୍ଲିନାଥ । ଶ୍ୱେତାମ୍ବର ସଂକେତ- ବରଦା, ଜପମାଳା, ଲେମ୍ବୁ ଓ ଶକ୍ତି । ଦିଗମ୍ବର ସଂକେତ- ଲେମ୍ବୁ, ଖଡ୍‌ଗ, ଶଲ ଓ ବରଦାମୁଦ୍ରା । ବାହନ- ପଦ୍ମ (ଶ୍ୱେ) କେଶରୀ (ଦି) । ଯକ୍ଷୀ ବା ଯକ୍ଷ- ବୈରୋଟା (ଶ୍ୱେ) ଅପରାଜିତା (ଦି) ।

୨୦। ଯକ୍ଷୀ ବା ଯକ୍ଷ- ମୁନିସୁବ୍ରତ ! ଶ୍ୱେତାମ୍ବର ସଂକେତ- ଚତୁର୍ବାହୁ, ବରଦା, ଜପମାଳା, ଲେମ୍ବୁ, ତ୍ରିଶୂଳ ବା କୁମ୍ଭ । ଦିଗମ୍ବର ସଂକେତ- ଢାଲ, ଫଳ,

ଖଡ଼୍ଗ, ବରଦାମୁଦ୍ରା । ବାହନ- ଭଦ୍ରାସନ (ଶ୍ୱେ) କୃଷ୍ଣସର୍ପ (ଦି), ଯକ୍ଷୀ ବା ଯକ୍ଷ- ନରଦତ୍ତା (ଶ୍ୱେ) ବା ବାହୁରୁପିଣୀ (ଦି) ।

୨୧। ଯକ୍ଷୀ ବା ଯକ୍ଷ- ନମୀନାଥ, ଶ୍ୱେତାମ୍ବର ସଂକେତ- ଚତୁର୍ବାହୁ, ବରଦାମୁଦ୍ରା, ଖଡ଼୍ଗ, ଲେମ୍ବୁଫଳ ଓ ବର୍ଚ୍ଛା । ଦିଗମ୍ବର ସଂକେତ- ଜପମାଳା, ଯଷ୍ଟି, ଢାଲ ଓ ଖଡ଼୍ଗ । ବାହନ-ହଂସ (ଶ୍ୱେ) ସୁସ୍(ଦି) । ଯକ୍ଷୀ ବା ଯକ୍ଷ- ଗାନ୍ଧାରୀ (ଶ୍ୱେ) ବା ଚାମୁଣ୍ଡା (ଦି) ।

୨୨। ଯକ୍ଷୀ ବା ଯକ୍ଷ- ନେମୀନାଥ । ଶ୍ୱେତାମ୍ବର ସଂକେତ- ଆମ୍ରପେଣ୍ଡା, ପାଶ, ଶିଶୁ ଓ ଅଙ୍କୁଶ । ଦିଗମ୍ବର ସଂକେତ- ଆମ୍ରପେଣ୍ଡା ଓ ଶିଶୁ । ବାହନ- କେଶରୀ (ଶ୍ୱେ) (ଦି) । ଯକ୍ଷୀ ବା ଯକ୍ଷ- ଅମ୍ବିକା (ଶ୍ୱେ) ବା କୁଷ୍ମାଣ୍ଡୀ (ଶ୍ୱେ) ବା ଅମ୍ରା (ଦି) ।

୨୩। ଯକ୍ଷୀ ବା ଯକ୍ଷ- ପାର୍ଶ୍ୱନାଥ । ଶ୍ୱେତାମ୍ବର ସଂକେତ- ପଦ୍ମ, ପାଶ, ଫଳ ଓ ଅଙ୍କୁଶ । ଦିଗମ୍ବର ସଂକେତ-(କ) ଚତୁର୍ବାହୁ ହେଲେ ଅଙ୍କୁଶ, ଜପମାଳା, ପଦ୍ମଯୁଗଳ (ଖ) ଷଡ୍‌ବାହୁ ହେଲେ ପାଶ, ଖଡ଼୍ଗ, ଚକ୍ର, ବର୍ଚ୍ଛା, ବକ୍ରଚନ୍ଦ୍ର, ଗଦା ଓ ଯଷ୍ଟି (ଗ) ଅଷ୍ଟବାହୁ ହେଲେ ପାଶ ଇତ୍ୟାଦି (ଘ) ଚତୁର୍ବିଂଶବାହୁ ହେଲେ ଶଙ୍ଖ, ଖଡ଼୍ଗ, ଚକ୍ର, ବକ୍ରଚନ୍ଦ୍ର, ପଦ୍ମ, ନୀଳନଳିନୀ, ଧନୁ, ବର୍ଚ୍ଛା, ପାଶ, ଘଣ୍ଟି, କୁଶଘାସ, ଶର, ଯଷ୍ଟି, ଢାଲ, କୁଠାର, ତ୍ରିଶୂଳ, ବଜ୍ର, ପୁଷ୍ପହାର, ଫଳ, ଗଦା, ପତ୍ର, ବୃନ୍ତ, ବରଦା ମୁଦ୍ରା ଇତ୍ୟାଦି ।

୨୪। ଯକ୍ଷୀ ବା ଯକ୍ଷ- ମହାବୀର ବା ବର୍ଦ୍ଧମାନ । ଶ୍ୱେତାମ୍ବର ସଂକେତ- ଚତୁର୍ବାହୁ, ପୁସ୍ତକ, ଲେମ୍ବୁଫଳ, ଅଭୟମୁଦ୍ରା ଓ ପୁସ୍ତକ । ଦିଗମ୍ବର ସଂକେତ- ବରଦାମୁଦ୍ରା ଓ ପୁସ୍ତକ । ବାହନ-କେଶରୀ (ଶ୍ୱେ) (ଦି) । ଯକ୍ଷୀ ବା ଯକ୍ଷ-ସିଦ୍ଧୟିକା ।

□□

ନବଗ୍ରହ ବା ଜ୍ୟୋତିଷ୍କ ଦେବମାନଙ୍କର ବର୍ଣ୍ଣନା

୧। ଅଞ୍ଚଳ- ପୂର୍ବ, ଜ୍ୟୋତିଷ୍କଦେବ- ସୂର୍ଯ୍ୟ, ବାହନ- ସପ୍ତାଶ୍ୱଚାଳିତ ରଥ। ଶ୍ୱେତାମ୍ବର ସଂକେତ- ପଦ୍ମଯୁଗଳ। ଦିଗମ୍ବର ସଂକେତ-xxx।

୨। ଅଞ୍ଚଳ- ଦକ୍ଷିଣ, ପୂର୍ବ, ଜ୍ୟୋତିଷ୍କ- ଶୁକ୍ର, ବାହନ- ସର୍ପ (ଶ୍ୱେ), ଶ୍ୱେତାମ୍ବର ସଂକେତ- କୁମ୍ଭ, ଦିଗମ୍ବର ସଂକେତ- ତ୍ରିଭଙ୍ଗ ସୂତ୍ର, ସର୍ପ, ପାଶ ଓ ଜପମାଳା।

୩। ଅଞ୍ଚଳ- ଦକ୍ଷିଣ, ଜ୍ୟୋତିଷ୍କଦେବ- ମଙ୍ଗଳ, ବାହନ- ପୃଥ୍ୱୀ (ଶ୍ୱେ), ଶ୍ୱେତାମ୍ବର ସଂକେତ- ମୃତ୍‌ଖନନ ଯନ୍ତ୍ର, ବରଦ, ବର୍ଚ୍ଛା, ତ୍ରିଶୂଳ, ଗଦା। ଦିଗମ୍ବର ସଂକେତ- କେବଳ ବର୍ଚ୍ଛା।

୪। ଅଞ୍ଚଳ- ଦକ୍ଷିଣ, ପଶ୍ଚିମ, ଜ୍ୟୋତିଷ୍କଦେବ- ରାହୁ, ବାହନ- କେଶରୀ (ଶ୍ୱେ), ଶ୍ୱେତାମ୍ବର ସଂକେତ- କୁଠାର। ଦିଗମ୍ବର ସଂକେତ- ବୈଜୟନ୍ତୀ।

୫। ଅଞ୍ଚଳ- ପଶ୍ଚିମ, ଜ୍ୟୋତିଷ୍କଦେବ- ଶନି, ବାହନ- କୂର୍ମ, ଶ୍ୱେତାମ୍ବର ସଂକେତ- କୁଠାର। ଦିଗମ୍ବର ସଂକେତ- ତ୍ରିଭଙ୍ଗ ସୂତ୍ର।

୬। ଅଞ୍ଚଳ- ଉତ୍ତର, ପଶ୍ଚିମ, ଜ୍ୟୋତିଷ୍କଦେବ- ଚନ୍ଦ୍ର, ବାହନ- ଦଶ ଅଶ୍ୱଦ୍ୱାରା ଚାଳିତ ରଥ (ଶ୍ୱେ), ଶ୍ୱେତାମ୍ବର ସଂକେତ- ଅମୃତପୂର୍ଣ୍ଣ କୁମ୍ଭ, ଦିଗମ୍ବର ସଂକେତ- ଅଜ୍ଞାତ।

୭। ଅଞ୍ଚଳ- ଉତ୍ତର, ଜ୍ୟୋତିଷ୍କଦେବ-ବୁଧ, ବାହନ- ହଂସ (ଶ୍ୱେ), ସିଂହ (ଶ୍ୱେ), ଶ୍ୱେତାମ୍ବର ସଂକେତ- ପୁସ୍ତକ, ଖଡ୍‌ଗ, ଢାଲ, ଗଦା, ବରଦ। ଦିଗମ୍ବର ସଂକେତ- ଅଜ୍ଞାତ।

୮। ଅଞ୍ଚଳ- ଉତ୍ତର ପୂର୍ବ, ଜ୍ୟୋତିଷ୍କଦେବ- ବୃହସ୍ପତି, ବାହନ- ହଂସ (ଶ୍ୱେ), ପଦ୍ମ (ଦି)। ଶ୍ୱେତାମ୍ବର ସଂକେତ- ପୁସ୍ତକ, ଜପମାଳା, ଯଷ୍ଟି, କମଣ୍ଡଳୁ, ବରଦ। ଦିଗମ୍ବର ସଂକେତ- ପୁସ୍ତକ, କମଣ୍ଡଳୁ ଓ ଜପମାଳା।

୯। ଅଞ୍ଚଳ- ଶାସନ ପାଇଁ ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ଅଞ୍ଚଳ ନାହିଁ, ଜ୍ୟୋତିଷ୍କଦେବ- କେତୁ, ବାହନ- ଗୋଖର ସର୍ପ (ଶ୍ୱେ), ଶ୍ୱେତାମ୍ବର ସଂକେତ- ଗୋଖର ସର୍ପ, ଦିଗମ୍ବର ସଂକେତ- ଅଜ୍ଞାତ।

❑❑

ଦ୍ୱିବାହୁ ହେଲେ ବରଦ ଓ ଗଦା ଧାରଣ। ଚତୁର୍ବାହୁ ହେଲେ ଜପମାଳା,

ଶ୍ରୁତଦେବୀ (ସରସ୍ୱତୀ) ଓ ଷୋଡ଼ଶ ବିଦ୍ୟାଦେବୀଙ୍କ ବର୍ଣ୍ଣନା

(ଶ୍ରୁତଦେବୀ ବା ସରସ୍ୱତୀଙ୍କୁ ସମସ୍ତ ଷୋଡ଼ଶ ବିଦ୍ୟାଦେବୀଙ୍କର ଅଧିକର୍ତ୍ତ୍ରୀ ବୋଲି ବିଶ୍ୱାସ କରାଯାଏ । ତାଙ୍କର ପୂଜା ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ଅଧସ୍ତନ ଦେବଦେବୀଙ୍କ ପୂଜା ପୂର୍ବରୁ ସମାପନ ହୋଇଥାଏ । କାର୍ତ୍ତିକ ମାସ ଶୁକ୍ଳ ପଞ୍ଚମୀ ତିଥିରେ ଜୈନମାନେ ତାଙ୍କର ଆରାଧନା ପାଇଁ ଏକ ବିଶେଷ ଉତ୍ସବର ଆୟୋଜନ କରନ୍ତି ଏବଂ ଏ ଉତ୍ସବ ସେମାନଙ୍କ ଦ୍ୱାରା 'ଜ୍ଞାନ ପଞ୍ଚମୀ' ରୂପେ କଥିତ ହୁଏ)

୧। ଦେବୀ- ଶ୍ରୁତଦେବୀ ବା ସରସ୍ୱତୀ, ବାହନ- ହଂସ (ଶ୍ୱେ), କେକୀ (ଦି), ଶ୍ୱେତାମ୍ବର ସଂକେତ- ଚତୁର୍ବାହୁ, ପଦ୍ମ, (ବରଦା ବା ବାଦ୍ୟଯନ୍ତ୍ର ସୀତାର), ପୁସ୍ତକ, ଜପମାଳା । ଦିଗମ୍ବର ସଂକେତ- ଶ୍ୱେତାମ୍ବର ସଂକେତର ସଦୃଶ ।

୨। ଦେବୀ - ରୋହିଣୀ, ବାହନ- ଗୌ (ଶ୍ୱେ), ଶ୍ୱେତାମ୍ବର ସଂକେତ- ଶଙ୍ଖ, ଜପମାଳା, ଧନୁ ଓ ଶର । ଦିଗମ୍ବର ସଂକେତ- କୁମ୍ଭ, ଶଙ୍ଖ, ପଦ୍ମ ଓ ଫଳ ।

୩। ଦେବୀ- ପ୍ରଜ୍ଞାପତି, ବାହନ- ମୟୂର (ଶ୍ୱେ) । ଶ୍ୱେତାମ୍ବର ସଂକେତ- ପଦ୍ମ, ବର୍ଚ୍ଛା, ବରଦ, ଲେମ୍ବୁଫଳ । ଦିଗମ୍ବର ସଂକେତ- ଖଡ୍‌ଗ ଓ ଥାଳି ।

୪। ଦେବୀ- ବଜ୍ରାଙ୍କୁଶ । ବାହନ- ଗଜ (ଶ୍ୱେ), ବିମାନ (ଦି), ଶ୍ୱେତାମ୍ବର ସଂକେତ- ଖଡ୍‌ଗ, ବଜ୍ର, ଢାଲ, ବର୍ଚ୍ଛା, ବରଦ, ଲେମ୍ବୁଫଳ, ଅଙ୍କୁଶ । ଦିଗମ୍ବର ସଂକେତ- ଅଙ୍କୁଶ ଓ ବାଦ୍ୟଯନ୍ତ୍ର, ସୀତାର ।

୫। ଦେବୀ- ଅପ୍ରତିଚକ୍ର (ଶ୍ୱେ) ବା ଜମ୍ବୁନଦା (ଦି) । ବାହନ- ଗରୁଡ (ଶ୍ୱେ), ମୟୂର (ଦି) । ଶ୍ୱେତାମ୍ବର ସଂକେତ- ଚତୁର୍ବାହୁରେ ଥାଳି । ଦିଗମ୍ବର ସଂକେତ - ଖଡ୍‌ଗ ଓ ବର୍ଚ୍ଛା ।

୬। ଦେବୀ - ପୁରୁଷଦତ୍ତା । ବାହନ - ମହିଷ (ଶ୍ୱେ), ମୟୂର (ଦି) । ଶ୍ୱେତାମ୍ବର ସଂକେତ- ଖଡ୍‌ଗ, ଢାଲ,ବରଦ ଓ ଲେମ୍ବୁଫଳ । ଦିଗମ୍ବର ସଂକେତ- ବଜ୍ର ଓ ପଦ୍ମ ।

୭। ଦେବୀ - କାଳୀ, ବାହନ - ମୃଗ (ଦି), ପଦ୍ମ (ଶ୍ୱେ) । ଶ୍ୱେତାମ୍ବର ସଂକେତ- ଦ୍ୱିବାହୁ ହେଲେ ବରଦ ଓ ଗଦା ଧାରଣ । ଚତୁର୍ବାହୁ ହେଲେ ଜପମାଳା,

ଗଦା, ବଜ୍ର, ଅଭୟ ମୁଦ୍ରା । ଦିଗମ୍ବର ସଂକେତ- ଖଡ୍‌ଗ ଓ ଯଷ୍ଟିଦ୍ୱାରା ହସ୍ତ ପ୍ରଶୋଭିତ ।

୮। ଦେବୀ- ମହାକାଳୀ । ବାହନ-ନର (ଶ୍ୱେ), ଶବ (ଦି) । ଶ୍ୱେତାମ୍ବର ସଂକେତ- ଜପମାଳା, ଫଳ, ଘଣ୍ଟି ଓ ବରଦ ବା ଜପମାଳା, ବଜ୍ର, ଘଣ୍ଟି ଓ ଅଭୟ । ଦିଗମ୍ବର ସଂକେତ- ପଦ୍ମ ।

୯। ଦେବୀ- ଗୌରୀ । ବାହନ - କୁମ୍ଭୀର (ଶ୍ୱେ)(ଦି) । ଶ୍ୱେତାମ୍ବର ସଂକେତ- ଚତୁର୍ବାହୁ, ବରଦ, ଗଦା, ଜପମାଳା, ସ୍ଥଳପଦ୍ମ । ଦିଗମ୍ବର ସଂକେତ- ପଦ୍ମ ।

୧୦। ଦେବୀ- ଗାନ୍ଧାରୀ । ବାହନ - ପଦ୍ମ (ଶ୍ୱେ), କୂର୍ମ (ଦି) । ଶ୍ୱେତାମ୍ବର ସଂକେତ- ଯଷ୍ଟି, ବଜ୍ର, ବରଦ, ଅଭୟ ମୁଦ୍ରା । ଦିଗମ୍ବର ସଂକେତ- ଖଡ୍‌ଗ ଓ ଥାଳି ।

୧୧। ଦେବୀ- ମହାଜ୍ୱାଳା ବା ଜ୍ୱାଳାମାଳିନୀ । ବାହନ- ମାର୍ଜ୍ଜାର (ଶ୍ୱେ), ଶୁକର (ଶ୍ୱେ), ମହିଷ (ଦି) । ଶ୍ୱେତାମ୍ବର ସଂକେତ- ବହୁ ଅସ୍ତ୍ରଧାରୀ । ଦିଗମ୍ବର ସଂକେତ- ଧନୁ, ଢାଲ, ଖଡ୍‌ଗ ଓ ଥାଳିଆ ।

୧୨। ଦେବୀ- ମାନବୀ । ବାହନ- ପଦ୍ମ (ଶ୍ୱେ), ଶୁକର (ଦି) । ଶ୍ୱେତାମ୍ବର ସଂକେତ- ଚତୁର୍ବାହୁ, ବରଦା, ଜପମାଳା ଓ ବୃକ୍ଷଶାଖା । ଦିଗମ୍ବର ସଂକେତ- ତ୍ରିଶୂଳ ଧାରଣ ।

୧୩। ଦେବୀ- ବୈରୋଟୀ । ବାହନ- ସର୍ପ (ଶ୍ୱେ), ସିଂହ (ଦି) । ଶ୍ୱେତାମ୍ବର ସଂକେତ- ଖଡ୍‌ଗ ସର୍ପ ଓ ଢାଲ, ଦିଗମ୍ବର ସଂକେତ- ସର୍ପ ।

୧୪। ଦେବୀ- ଅଚ୍ୟୁତା । ବାହନ- ଅଶ୍ୱ (ଶ୍ୱେ)(ଦି) । ଶ୍ୱେତାମ୍ବର ସଂକେତ- ଧନୁ, ଖଡ୍‌ଗ, ଢାଲ ଓ ଶର । ଦିଗମ୍ବର ସଂକେତ- ଖଡ୍‌ଗ ।

୧୫। ଦେବୀ- ମାନସୀ । ବାହନ- ହଂସ (ଶ୍ୱେ), କେଶରୀ (ଶ୍ୱେ), ସର୍ପ (ଦି) । ଶ୍ୱେତାମ୍ବର ସଂକେତ- ଚତୁର୍ବାହୁ, ବରଦ, ବଜ୍ର, ଜପମାଳା । ଦିଗମ୍ବର ସଂକେତ- XXX ।

୧୬। ଦେବୀ - ମହାମାନସୀ । ବାହନ- ସିଂହ (ଶ୍ୱେ), ହଂସ (ଦି) । ଶ୍ୱେତାମ୍ବର ସଂକେତ- ବରଦ, ଖଡ୍‌ଗ, କମଣ୍ଡଳୁ ଓ ବର୍ଚ୍ଛା । ଦିଗମ୍ବର ସଂକେତ- ଜପମାଳା, ବରଦ, ମୁଦ୍ରା ଓ ପୁଷ୍ପହାର ।

□□

ଦିକ୍‌ପାଳ ବା ଲୋକପାଳ ବା ବସୁଦେବତାଙ୍କ ବର୍ଣ୍ଣନା

(ଜୈନ ବିଶ୍ୱାସ ଅନୁଯାୟୀ ଦିକ୍‌ପାଳ ବା ବସୁ ଦେବତାମାନେ ଦିଗ୍‌ମାନଙ୍କରେ ପହରା ଦିଅନ୍ତି । ତୀର୍ଥଙ୍କରମାନଙ୍କର ସେମାନେ ସର୍ବଦା ବଶ୍ୟ । ଦଶଦିକ୍‌ପାଳକଙ୍କର ମୂର୍ତ୍ତିକଳା, ଶ୍ୱେତାମ୍ବରମାନଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ସ୍ୱୀକୃତ ହୁଏ । ଦିଗମ୍ବରମାନେ କେବଳ ପ୍ରଥମ ୮ଜଣ ଦେବ ପ୍ରହରୀଙ୍କୁ ଗ୍ରହଣ କରନ୍ତି । ବ୍ରହ୍ମା ଓ ନାଗ ସେମାନଙ୍କର ପରିବାର ଅନ୍ତର୍ଭୁକ୍ତ ନୁହନ୍ତି ।)

୧। ଦିକ୍- ପୂର୍ବ, ଦିକ୍‌ପାଳ- ଇନ୍ଦ୍ର, ବାହନ- ଗଜ (ଶ୍ୱେ)(ଦି) । ଶ୍ୱେତାମ୍ବର ସଙ୍କେତ- ବଜ୍ର । ଦିଗମ୍ବର ସଙ୍କେତ- ବଜ୍ର ।

୨। ଦିକ୍- ଦକ୍ଷିଣ ପୂର୍ବ, ଦିକ୍‌ପାଳ - ଅଗ୍ନି, ବାହନ- ମେଷ (ଶ୍ୱେ)(ଦି) । ଶ୍ୱେତାମ୍ବର ସଙ୍କେତ- ବର୍ଚ୍ଛା, ସପ୍ତଶିଖା, ଧନୁ ଓ ଶର । ଦିଗମ୍ବର ସଙ୍କେତ- ବର୍ଚ୍ଛା, ସପ୍ତଶିଖା ଓ ଯଜ୍ଞୀୟ କଳସୀ ।

୩। ଦିକ୍- ଦକ୍ଷିଣ, ଦିକ୍‌ପାଳ- ଯମ, ବାହନ- ମହୀଷ (ଶ୍ୱେ)(ଗ୍ରୁ) । ଶ୍ୱେତାମ୍ବର ସଙ୍କେତ- ଯଷ୍ଟି । ଦିଗମ୍ବର ସଙ୍କେତ- ଯଷ୍ଟି ।

୪। ଦିକ୍- ଦକ୍ଷିଣ ପଶ୍ଚିମ, ଦିକ୍‌ପାଳ- ନୈର୍ଋତ, ବାହନ- ପ୍ରେତ (ଶ୍ୱେ) ଭଲ୍ଲୁକ (ଦି) । ଶ୍ୱେତାମ୍ବର ସଙ୍କେତ- ପରିଧାନ, ବ୍ୟାଘ୍ରଚର୍ମ, ଗଦା, ଖଡ୍‌ଗ ଓ ପିନାକ । ଦିଗମ୍ବର ସଙ୍କେତ- ଗଦା ।

୫। ଦିକ୍- ପଶ୍ଚିମ, ଦିକ୍‌ପାଳ- ବରୁଣ, ବାହନ- ଶିଶୁମାର(ଦି)(ଶ୍ୱେ), ମୀନ (ଶ୍ୱେ) । ଶ୍ୱେତାମ୍ବର ସଙ୍କେତ- ପାଶ ଏବଂ ପ୍ରତିରୂପକ ଭାବେ ସାଗର ଧାରଣ । ଦିଗମ୍ବର ସଙ୍କେତ- ମୁକ୍ତା, ଶୈବାଳ ଦ୍ୱାରା ଖଚିତ ଏବଂ ପାଶ ଧାରଣ ।

୬। ଦିକ୍- ଉତ୍ତର ପଶ୍ଚିମ, ଦିକ୍‌ପାଳ - ବାୟୁ, ବାହନ- ମୃଗ (ଶ୍ୱେ)(ଦି) । ଶ୍ୱେତାମ୍ବର ସଙ୍କେତ- ବଜ୍ର ଓ ବୈଜୟନ୍ତୀ । ଦିଗମ୍ବର ସଙ୍କେତ- କାଷ୍ଠାସ୍ତ୍ର ।

୭। ଦିକ୍- ଉତ୍ତର, ଦିକ୍‌ପାଳ- କୁବେଳ, ବାହନ- ନର (ଶ୍ୱେ) ରଥ (ଦି) । ଶ୍ୱେତାମ୍ବର ସଙ୍କେତ- ରତ୍ନ ଓ ମୁଦ୍‌ଗର । ଦିଗମ୍ବର ସଙ୍କେତ- ଦ୍ୱିବାହୁ କିମ୍ବା ଚତୁର୍ବାହୁ ପୁଷ୍ପକ ବିମାନରେ ଆରୋହଣ ।

୮। ଦିକ୍- ଉତ୍ତର ପୂର୍ବ, ଦିକ୍‌ପାଳ- ଈଶାନ, ବାହନ- ବୃଷଭ (ଶ୍ୱେ)(ଦି)। ଶ୍ୱେତାମ୍ବର ସଙ୍କେତ- ଧନୁ, ତ୍ରିଶୂଳ ଓ ସର୍ପ। ଦିଗମ୍ବର ସଙ୍କେତ- ଧନୁ, ତ୍ରିଶୂଳ, ସର୍ପ ଓ ଖର୍ପରୀ।

୯। ଦିକ୍-ଉର୍ଦ୍ଧାଞ୍ଚଳ, ଦିକ୍‌ପାଳ) - ବ୍ରହ୍ମା, ବାହନ- ହଂସ (ଶ୍ୱେ)। ଶ୍ୱେତାମ୍ବର ସଙ୍କେତ- ଚତୁର୍ବାହୁ, ପୁସ୍ତକ ଓ ପଦ୍ମ। ଦିଗମ୍ବର ସଙ୍କେତ- (ଅଜ୍ଞାତ)।

୧୦। ଦିକ୍- ପାତାଳ, ଦିକ୍‌ପାଳ- ନାଗ, ବାହନ- ପଦ୍ମ (ଶ୍ୱେ)। ଶ୍ୱେତାମ୍ବର ସଙ୍କେତ- ହସ୍ତରେ ସର୍ପ ଧାରଣ। ଦିଗମ୍ବର ସଙ୍କେତ- xxxx।

□□

କତିପୟ ବିକ୍ଷିପ୍ତ ଦେବଦେବୀଙ୍କ ବର୍ଣ୍ଣନା

୧। ଦେବ- ହରିନେଗମେଷୀ ବା ନୈଗମେଗ (ସନ୍ତାନଜନ୍ମକର ପ୍ରଦାନକାରୀ)। ବାହନ-ଅଜ୍ଞାତ, ଶ୍ୱେତାମ୍ବର ସଙ୍କେତ- ଛାଗଲ ଶିର। ଦିଗମ୍ବର ସଙ୍କେତ - ଅଜ୍ଞାତ।

୨। ଦେବ- କ୍ଷେତ୍ରପାଳ (କ୍ଷେତ୍ରରକ୍ଷାକାରୀ)। ବାହନ- ଶ୍ୱାନ (ଶ୍ୱେ), ଶ୍ୱେତାମ୍ବର ସଙ୍କେତ- କଟା କେଶ, ସର୍ପ, ପବିତ୍ର, ଉପବୀତ, ବିଂଶବାୟୁ ଅସ୍ତ୍ର ସଜ୍ଜିତ, ଷଡ଼ବାହୁ ହେଲେ ମୁଦ୍‌ଗର, ପାଶ, ଡମ୍ବରୁ, ଧନୁ, ଅଙ୍କୁଶ ଓ ଗୈଦିକ ଧାରଣ। ଦିଗମ୍ବର ସଙ୍କେତ- (ଅଜ୍ଞାତ)।

୩। ଦେବ- ଗଣେଶ- ଚତୁର୍ନାଥ। ବାହନ- ମୂଷିକ (ଶ୍ୱେ), ଶ୍ୱେତାମ୍ବର ସଙ୍କେତ- ହସ୍ତସଂଖ୍ୟା ଦୁଇରୁ ଚାରି, ୬, ୯, ୧୮ ଓ ୧୧୮ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ପରିବର୍ତ୍ତନ ହୁଏ; କୁଠାର, ବରଦ, ମୋଦକ ଓ ଅଭୟ। ଦିଗମ୍ବର ସଙ୍କେତ- (ଅଜ୍ଞାତ)।

୪। ଦେବ- ଶ୍ରୀ ବା ଲକ୍ଷ୍ମୀ (ଧନ ଦେବୀ) ବାହନ- ଗଜ (ଶ୍ୱେ) ଶ୍ୱେତାମ୍ବର ସଙ୍କେତ-ନଳିନୀ, ଦିଗମ୍ବର ସଂକେତ-ଚର୍ତୁବାହୁ, ପୁଷ୍ପ ଓ ପଦ୍ମ।

୫। ଦେବ- ଶାନ୍ତିଦେବ। ବାହନ- ପଦ୍ମ (ଶ୍ୱେ), ଶ୍ୱେତାମ୍ବର ସଙ୍କେତ- ଚତୁର୍ବାହୁ, ବରଦା, ଜପମାଳା, କମଣ୍ଡଳୁ ଓ କଳସ। ଦିଗମ୍ବର ସଙ୍କେତ- (ଅଜ୍ଞାତ)।

□□

୧ . ଅନୁକ୍ରମଣିକା
ଓଡ଼ିଶାରେ ଜୈନମାନଙ୍କର ନିଦର୍ଶନ

ବାଲେଶ୍ୱର ଜିଲ୍ଲାରେ ତନ୍ତୀମାନଙ୍କର ସଂଖ୍ୟା ୫୬୦୦୦ । ଏମାନେ ପୂର୍ବେ ଭାରି ଭଲ ଲୁଗା ବୁଣୁଥିଲେ; କିନ୍ତୁ ବିଲାତି ଲୁଗା ଆସିବାରୁ ଏମାନଙ୍କର ବ୍ୟବସାୟ ନଷ୍ଟ ହୋଇଗଲା, ଅନେକ ଲୁଗା ବୁଣିବା ଛାଡ଼ିଦେଲେ ଆଉ ଚଷ ଓ ମୂଲିଆ କାମ କରିବାକୁ ଲାଗିଲେ । ଏମାନଙ୍କ ଭିତରୁ ଯେଉଁମାନଙ୍କୁ **ଅଶ୍ୱିନୀ ଓ ଗୌରିଆ** ତନ୍ତୀ କୁହାଯାଏ । ସେମାନେ ପ୍ରଥମେ ବଙ୍ଗଦେଶରୁ ବାଲେଶ୍ୱରକୁ ସରୁ ସୂତାର ଲୁଗା ବୁଣିବା ଶିଖିବାକୁ ଆସିଥିଲେ । ମାନଭୂମ ଗେଜେଟିଏରରୁ ଜଣାଯାଏ ଯେ ସରାକ୍‌ମାନଙ୍କ ଭିତରେ ଅଶ୍ୱିନୀ ତନ୍ତୀ ମଧ୍ୟ ଅଛନ୍ତି । **ଏଥିରୁ ଜଣାଯାଏ ଯେ ବାଲେଶ୍ୱରରେ ଅଶ୍ୱିନୀ ତନ୍ତୀମାନେ ପୂର୍ବକାଳରେ ଶ୍ରାବକ ଥିଲେ ଏବଂ ଏମାନଙ୍କର ଧର୍ମ ଜୈନ ଥିଲା ।** ବାଲେଶ୍ୱର ଜିଲ୍ଲାରେ ଅଘୋରି ବୋଲି ଗୋଟାଏ ଜାତି ଅଛି ଅର୍ଥାତ୍ ସେମାନେ ଉଗ୍ର କ୍ଷତ୍ରିୟ । ସେମାନେ ବେପାର ବଣିଜ କରୁଥିଲେ । ଅନୁମାନରୁ ଜଣାଯାଏ ଯେ ହୁଏତ ସେମାନେ ଏକ ସମୟରେ ଅଗ୍ରବାଲ ଥିଲେ ।

ସୁବର୍ଣ୍ଣରେଖା ନଦୀ ଉପରେ ବାଲିଆପାଳର ୭ ମାଇଲ ପୂର୍ବକୁ **କରତସାଳ ଗ୍ରାମ ଅଛି । ସେଠାରେ କରଟ ରାଜାଙ୍କ ପ୍ରାଚୀନ କିଲ୍ଲା ଅଛି ।**

ସିଂହଭୂମି ଜିଲା

ବେଙ୍ଗଲ ଗେଜେଟିୟର ଖ୍ରୀ: ୧୯୧୦ Vol. No. 20.

ସିଂହଭୂମି- ଛୋଟନାଗପୁରର ଦକ୍ଷିଣପୂର୍ବରେ ଅବସ୍ଥିତ । କ୍ଷେତ୍ରଫଳ-୩୮୯୧ ବର୍ଗମାଇଲ । ଲୋକସଂଖ୍ୟା - ୭୧୩୫୭୯ । ପୂର୍ବରେ ମେଦିନୀପୁର, ଦକ୍ଷିଣରେ ମୟୂରଭଞ୍ଜ, ପଶ୍ଚିମରେ ଗାଙ୍ଗପୁର ଓ ରାଞ୍ଚି ଏବଂ ଉତ୍ତରରେ ରାଞ୍ଚି ଓ ମାନଭୂମ ।

ବାମନଘାଟିରୁ ପ୍ରାପ୍ତ ତାମ୍ରଲେଖ (ଦ୍ୱାଦଶ ଶତାବ୍ଦୀ)ରୁ ଜଣାଯାଏ ଯେ ମୟୂରଭଞ୍ଜର ଭଞ୍ଜବଂଶୀୟ ରାଜାମାନେ ଅନେକ ଗ୍ରାମ ଶ୍ରାବକମାନଙ୍କୁ ଦେଇଥିଲେ । ଉକ୍ତ ବଂଶର ସଂସ୍ଥାପକ **ବୀରଭଦ୍ର ଏକକୋଟି ସାଧୁଙ୍କର ଗୁରୁଥିଲେ ।** (ବେଙ୍ଗଲ

ପ୍ରାଚୀନ ଜୈନ ସ୍ମାରକ (ବଂଗ, ବିହାର, ଓଡିଶା) । ଲେଖକ- ଧର୍ମ ଦିବାକର ସୀତଲ ପ୍ରସାଦ ଜୈନ ଗ୍ରନ୍ଥରୁ ସଂଗୃହୀତ । ଜୈନ ପୁସ୍ତକାଳୟ, ଗାନ୍ଧୀ ଚଉକ, ସୁରଟ ।

ଜର୍ନଲ ଏସ୍, ଖ୍ରୀ: ୧୮୭୧,. ସଂ- ୧୬୧-୬୯)। ଏମାନେ ଜୈନ ଥିଲେ। ସେଠାରେ ତମ୍ବାଖଣିରେ ଏହି ସ୍ଥାନର ଶ୍ରାବକମାନେ କାମ କରୁଥିଲେ।

ସେଠାରେ ପାହାଡ଼, ଘାଟୀ, ଘନ ଜଙ୍ଗଲ ଓ ନିକଟସ୍ଥ ଗ୍ରାମମାନଙ୍କରେ ବହୁ ପ୍ରାଚୀନ ଚିହ୍ନ ଅଦ୍ୟାପି ବିଦ୍ୟମାନ। ଏ ଅଞ୍ଚଳ ଶ୍ରାବକମାନଙ୍କ ଅଧୀନରେ ଥିଲା।

ମେଜର ଟିକଲ ଲେଖିଛନ୍ତି- (୧୮୪୦) ସିଂହଭୂମ ଶ୍ରାବକମାନଙ୍କ ହାତରେ ଥିଲା। କିନ୍ତୁ ବର୍ତ୍ତମାନ ନାହିଁ। ସେତେବେଳେ ସେମାନଙ୍କ ସଂଖ୍ୟା ଅନ୍ୟମାନଙ୍କ ଅପେକ୍ଷା ଅଧିକ ଥିଲା। ସେମାନଙ୍କର ପ୍ରକୃତ ଦେଶର ନାମ **ଶିଖର ଭୂମି ଓ ପାଞ୍ଚେତ**। ସେମାନଙ୍କୁ ବହୁ କଷ୍ଟ ଦିଆଯାଇ ବାହାର କରି ଦିଆଯାଇଛି (ଜର୍ନଲ ଏ ଏସ୍, ବେଙ୍ଗଲ, ୧୮୪୦, ସଂ-୬୯୬)।

କର୍ଣ୍ଣେଲ ଡାଲ୍‌ଟନ୍ ବେଙ୍ଗଲ ଏଥ୍‌ନୋଲଜୀରେ ଲେଖିଛନ୍ତି- ସିଂହଭୂମିର କେତେକାଂଶ ଏପରି ଏକ ଦଳ ଲୋକଙ୍କ ହାତରେ ଥିଲା, ଯେଉଁମାନେ କି ମାନଭୂମରେ ନିଜର ପ୍ରାଚୀନ ସ୍ମାରକ ରଖି ଯାଇଛନ୍ତି। ବସ୍ତୁତଃ ସେଠାରେ ଅନେକ ଆଦିମ ଲୋକ ଥିଲେ। ସେମାନଙ୍କୁ ଶ୍ରାବକ ବା ଜୈନ କୁହାଯାଉଥିଲା। ଏବେ ମଧ୍ୟ କୋଲହନର 'ହୋ' ଜାତିର ଲୋକେ କେତେଗୁଡ଼ିଏ ପୋଖରୀକୁ 'ସରାବକ (ଶ୍ରାବକ) ସରୋବର' କହନ୍ତି।

ଶ୍ରାବକ ବା ଗୃହସ୍ଥ ଜୈନମାନେ ଜଙ୍ଗଲ ଭିତରେ ତମ୍ବାଖଣି ଖୋଜି ସେଥିରେ ସମସ୍ତ ଶକ୍ତି ଓ ସମୟ ଲଗାଇଛନ୍ତି। (A. S. B. 1869. P. 179-5)। ମାନଭୂମିର ଜୈନମନ୍ଦିର ୧୪ଶ ବା ୧୫ଶ ଶତାବ୍ଦୀରୁ ପରେ ନୁହେଁ। ତେଣୁ ସେହି ସମୟ ପୂର୍ବରୁ ଜୈନଧର୍ମ ସେଠାରେ ପ୍ରବେଶ କରିଥିବା ସମ୍ଭବ।

ବେନୁସାଗରରେ କେତେକ ପ୍ରାଚୀନ (୭ମ ଶତାବ୍ଦୀ) ମନ୍ଦିର ଅଛି। ଗୋଟିଏ ବୌଦ୍ଧମୂର୍ତ୍ତି ଓ ଗୋଟିଏ ଜୈନମୂର୍ତ୍ତି ଅଛି। ବେନୁସାଗର କିଶନଗଡ଼ର ରାଜା 'କୃଷ୍ଣ'ଙ୍କ ପୁତ୍ର 'ବେନୁ'ଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ଖୋଦିତ।

କୋଲହନ- ଏଠାରେ ପ୍ରାଚୀନ ଅଧିବାସୀ ଶ୍ରାବକମାନେ ଅନେକ ପୁଷ୍କରିଣୀ ଖୋଳାଇ ଥିଲେ।

ରୁଆମ- ଧଲଭୂମିର ମହୁଲିଆ ଗ୍ରାମଠାରୁ ଦକ୍ଷିଣ ପଶ୍ଚିମରେ ଦୁଇମାଇଲ ଦୂରରେ, କେତେକ ସ୍ଥାନରେ ଶ୍ରାବକମାନଙ୍କର ବସତି ଥିବାର ପ୍ରମାଣ ମିଳେ।

'ଶିକ୍ଷା' (ବାଙ୍କୀପୁର ତା ୪।୫।୧୯୨୨) ପତ୍ରିକାରୁ ଜଣାଯାଏ ଯେ 'ହୋ' ଏବଂ ଭୂୟାଁଙ୍କୁ ଛାଡ଼ି ଅନ୍ୟ ଜାତିର ଲୋକେ ଏ ସ୍ଥାନକୁ (ସିଂହଭୂମ) ଆସିବା ୩୦୦

ବର୍ଷରୁ ଅଧିକ ନୁହେଁ । ଶହେ ବର୍ଷ ପୂର୍ବେ ସିଂହଭୂମିର ଅନେକ ସ୍ଥାନରେ ବିଶେଷ କରି ପୋଡ଼ାହାଟରେ ଅନେକ ଜୈନ ଲୋକ ଥିଲେ । ସେମାନଙ୍କୁ ସେଠାର ଆଦିମ ଅଧିବାସୀମାନେ 'ସୋରାଖ' (ସରାଓଗୀ) କହନ୍ତି । ସେ ସମୟର ପୁରାତନ ମନ୍ଦିର, ମୂର୍ତ୍ତି, ଗୁହା, ପୁଷ୍କରିଣୀ ଆଦିର ଅବଶେଷ ଦେଖି ମନେହୁଏ ଯେ ସେମାନେ ଐଶ୍ୱର୍ଯ୍ୟଶାଳୀ ଓ ସ୍ୱାଧୀନ ଥିଲେ । ସେଠାରେ ମାଟିତଳୁ ଟଙ୍କା, ମୋହର, ଚିତ୍ରିତ ଭଙ୍ଗା କାଚ ଚୂଡ଼ୀ, ମୂଲ୍ୟବାନ୍ ପଥରର ମାଳା ମିଳିଛି ।

ହାଂସୀ, ବୁଣ୍ଡୁ, ମୋତ, ହୁରୁଣ୍ଡି, ଦେଉଳଡିହ, ନୂଆଡ଼ିହ, ମୋଢ଼- ନୌଢ଼ହ ଆଦି ଗ୍ରାମମାନଙ୍କରେ ପ୍ରାଚୀନ ଜୈନମୂର୍ତ୍ତି ମନ୍ଦିର ଓ ସରୋବରର ଚିହ୍ନ ଅଛି । ମୂର୍ତ୍ତିମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରୁ ଅଧିକାଂଶ ପାର୍ଶ୍ୱନାଥଙ୍କର । ହୁରୁଣ୍ଡିରେ ଋଷଭଦେବଙ୍କର ଗୋଟିଏ ବି ମୂର୍ତ୍ତି ଅଛି । ବର୍ତ୍ତମାନ ସେହି ମୂର୍ତ୍ତିକୁ ବାସୁଦେବ ମୂର୍ତ୍ତି ମନେକରି ଲୋକେ ପୂଜା କରୁଥିଲେ । ତେଲ, ସିନ୍ଦୂର ଦିଆ ହୋଇଥିଲା । ନଆଡିହର ଶ୍ରାବକମାନେ ପଇତା ପିନ୍ଧନ୍ତି ଓ ପାର୍ଶ୍ୱନାଥଙ୍କ ପୂଜା କରନ୍ତି । ମହାପାତ୍ର, ପାତ୍ର, ଦତ୍ତ, ସାନ୍ତରା, ବର୍ଦ୍ଧନ, ମହାତ୍ର, ଅହିବୁଧି, ସାମଗ୍ରୀ, ଦେବତା, ପ୍ରମାଣିକ, ଆଚାର୍ଯ୍ୟ, ବେହେରା, ଦାସ, ସାଉ, ପୃଷ୍ଟି, ମହାତ, ମୋହଲା, ମଣ୍ଡଳ, ବୈଶାଖ, ରାଉତ, ନାୟକ, ନିଶଙ୍କ, ଚୌଧୁରୀ, ସୁଦୀ, ସେନାପତି, ଉଚ୍ଚ, ନାହାକ- ଏହି ସଂଜ୍ଞାଧାରୀ ଜୈନମାନଙ୍କର ଗୋତ୍ର ଚାରିଗୋଟି- ଅନନ୍ତଦେବ, କ୍ଷେମଦେବ, କଶ୍ୟପ, କୃଷ୍ଣଦେବ ।

ସରାକ ତନ୍ତୀ ଓ ରଙ୍ଗଣୀ ତନ୍ତୀମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ବୈବାହିକ ସମ୍ବନ୍ଧ ହୁଏନାହିଁ, ଏମାନେ ନିଜେ କୃଷିକାର୍ଯ୍ୟ କରନ୍ତି ନାହିଁ । ଏମାନଙ୍କର ପୁରୋହିତ ନାହାନ୍ତି । ରଙ୍ଗଣୀ ତନ୍ତୀମାନେ ବ୍ରାହ୍ମଣମାନଙ୍କ ହାତରୁ ମଧ୍ୟ ପାଣି ପିଅନ୍ତି ନାହିଁ । ସରାକମାନେ ଡିମିରି ଆଦି ଫଳରେ ପୋକ ଥିବାରୁ ଖାଆନ୍ତି ନାହିଁ ଏବଂ ପିଆଜ କୋବି ଓ ଆଳୁ ମଧ୍ୟ ଖାଆନ୍ତି ନାହିଁ, ଏମାନେ ଖଣ୍ଡଗିରି ଆସନ୍ତି । ବିବାହକାଣ୍ଡ ଓ ଶୁଦ୍ଧିକ୍ରିୟା ନାମରେ ଦୁଇଖଣ୍ଡି ଗ୍ରନ୍ଥ ଏମାନଙ୍କ ନିକଟରେ ଅଛି । ତଦ୍ୱାରା ଏମାନେ ବିନା ପୁରୋହିତରେ ବୈବାହିକ ସଂସ୍କାର କରିଥାଆନ୍ତି ।

କଟକ ଜିଲା

ଆସିଆ ପାହାଡ଼- ଛତିଆ ପାହାଡ଼, ଚାନ୍ଦୋଳ, ଯାଜପୁର, ରତ୍ନଗିରି, ଉଦୟଗିରି (ଯାଜପୁର) ଅଞ୍ଚଳରେ ଜୈନମୂର୍ତ୍ତି ଅଛି । ଆସିଆ ପାହାଡ଼କୁ ବତୁରାବୋଟ ମଧ୍ୟ କହନ୍ତି । ଯାଜପୁରରେ ଅଖଣ୍ଡେଶ୍ୱର ମନ୍ଦିରର ଅନ୍ୟ ମୂର୍ତ୍ତିମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ଗୋଟିଏ

ଛୋଟ ଜୈନମୂର୍ତ୍ତି ମଧ୍ୟ ଅବସ୍ଥିତ । କଟକ ଜିଲାର ତିଗିରିଆ, ବଡମ୍ବା ଓ ବାଙ୍କିର ଏବଂ ପୁରୀ ଜିଲାର ପିପିଲି ଥାନାରେ ସରାକ ତନ୍ତୀ ବାସ କରନ୍ତି ।

କୋରାପୁଟ ଜିଲାରେ ଜୈନମୂର୍ତ୍ତି

ଭୈରବ ସିଂହପୁର- ଜୟପୁର ପଲ୍ଲୁବାର ଗୋଟିଏ ଗାଁ- ପାହାଡ଼ ମୂଳରେ - ୨୦୦୦ ଫୁଟ ଉଚ୍ଚ । ଲୋକ ସଂଖ୍ୟା ୧୧୪୧ (୧୯୪୧ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦରେ) ।

ଏହି ଗ୍ରାମ ଏକ ସମୟରେ ଜୈନଧର୍ମର ଗୋଟିଏ ପ୍ରସିଦ୍ଧ କେନ୍ଦ୍ର ଥିଲା । ଏଠାର ଅନେକ ଜୈନତୀର୍ଥଙ୍କର ମୂର୍ତ୍ତି ଅଛି । କିଏ ଏକ ଫୁଟ, କିଏ ବା ୫ ଫୁଟ, କିଏ ଏକ ପାଦର ମଝିମଝିକିଆ । ଏଠାରେ ଋଷଭନାଥଙ୍କର ଗୋଟିଏ ଆସୀନ ମୂର୍ତ୍ତି ଅଛି । Steatite ପଥରରେ । ବର୍ତ୍ତମାନ ଏହାକୁ ଗ୍ରାମବାସୀମାନେ କୁରାଢ଼ି, ଟାଙ୍ଗିଆ ପଜେଇବା ପାଇଁ ବ୍ୟବହାର କରୁଛନ୍ତି । ଏହିଠାରେ ଗୋଟିଏ ଶିବ ମନ୍ଦିର ଅଛି । ସେହି ଶିବ ମନ୍ଦିରରେ କାନ୍ଥ ଭିତରକୁ ଅନେକ ଜୈନ ମୂର୍ତ୍ତି ରହି ଯାଇଅଛି । ବର୍ତ୍ତମାନ ଏଠାରେ ବ୍ରାହ୍ମଣ ବସତି ହୋଇଛି ।

ନନ୍ଦପୁରଠାରେ କେତେକ ଜୈନମୂର୍ତ୍ତି ଦେଖାଯାଏ । କିନ୍ତୁ ସେ ସମୟରେ କେଉଁ କେଉଁ ଜାତିର ଲୋକେ ଜୈନ ଥିଲେ ତାହାର କିଛି ପ୍ରମାଣ ନାହିଁ । (ପୃଷ୍ଠା ୨୨) (କୋରାପୁଟ ଜିଲା ଗେଜେଟିଅର ୧୯୪୫) ।

□□

କୋରାପୁଟ ଜିଲା ଗ୍ୱାଲଟିଆର - ୧୯୫୫, ପୃଷ୍ଠା ୧୫୯

୨ . ଅନୁକ୍ରମଣିକା

ଓଡ଼ିଶାର ଇତିକଥା

ଓଡ଼ିଶାର ପ୍ରାଚୀନ ଇତିହାସ ଓ କୃଷି ପ୍ରତି ଏକ ଶୋଚନୀୟ ଉଦାସୀନତା ପ୍ରଦର୍ଶିତ ହୋଇଥାଏ । ଆଜିର ଓଡ଼ିଶାକୁ ଦେଖିଲେ ଏହା ଯେ ଦିନେ ଉତ୍ତର-ଦକ୍ଷିଣରେ ଗଙ୍ଗାଠାରୁ ଗୋଦାବରୀ ଏବଂ ପଶ୍ଚିମରେ ଅମରକଣ୍ଟକଠାରୁ ପୂର୍ବରେ ମହୋଦଧି ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଏକ ବିରାଟ ଭୂଖଣ୍ଡ ଥିଲା, ଏହା ଅଳୀକ ମନେହୁଏ । ଏହି ବିଶାଳ ଭୂଖଣ୍ଡ କଳିଙ୍ଗ ଉତ୍କଳ ଓଡ୍ର ଏବଂ କୋଶଳ ଏପରି ଚାରିଗୋଟି ରାଜ୍ୟନେଇ ଗଠିତ ହୋଇଥିଲା ଏବଂ ରାଜ୍ୟ ଚତୁଷ୍ଟୟ ନିଜ ନିଜର ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ଓଡ଼ିଶାରେ ସ୍ୱାବଲମ୍ବୀ ଥିଲେ ମଧ୍ୟ ଏକାରକମ ସଭ୍ୟତା ଓ ସଂସ୍କୃତି ବିଚିତ୍ର ଉପାୟରେ ସେଥିରେ ସାମଞ୍ଜସ୍ୟ ଲାଭ କରିଥିଲା । ଏମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରୁ କଳିଙ୍ଗର ପ୍ରାଧାନ୍ୟ ଓ ଗୁରୁତ୍ୱ ଅପେକ୍ଷାକୃତ ଅଧିକ ଥିଲା ଏବଂ ବେଳେବେଳେ କଳିଙ୍ଗ ଅନ୍ୟ ତିନୋଟି ରାଜ୍ୟ ଉପରେ ନିଜର କର୍ତ୍ତୃତ୍ୱ ସ୍ଥାପନ ପାଇଁ ବଳପ୍ରୟୋଗ ମଧ୍ୟ କରୁଥିଲା । ଉପକୂଳ ଅଞ୍ଚଳର ଉର୍ବର ଭୂମି ଅସଂଖ୍ୟ ନଦୀନାଳ ଦ୍ୱାରା ସୃଷ୍ଟ ଓ ପୁଷ୍ଟ ହୋଇଥିଲା । ସୁଦୀର୍ଘପ୍ରସାରୀ ଦନ୍ତୁରିତ ସାଗରତଟ ଥିଲା ଏହାର ବିଶିଷ୍ଟତା । ଏହାର ପଶ୍ଚିମକୁ ଥିଲା ଗଭୀର ଅରଣ୍ୟ ସମାକୀର୍ଣ୍ଣ ପର୍ବତମାଳା ଏବଂ ବିରାଟ ମାଳଭୂମି । ଏହି ଭୂଖଣ୍ଡହିଁ ଦିନେ ଥିଲା କଳିଙ୍ଗର ଅଧିବାସ । ପୌରାଣିକ ଆଖ୍ୟାନରୁ ଜଣାଯାଏ ଯେ କଳିଙ୍ଗକୁ ଆସିବାକୁ ହେଲେ ତାମ୍ରଲିପ୍ତ, କର୍ବଟ ଏବଂ ସୁହ୍ମ ଦେଇ ଗଙ୍ଗା ନଦୀ ମୁହାଣରୁ ଆସିବାକୁ ପଡୁଥିଲା । ବାଟରେ ପଡୁଥିଲା ବୈତରଣୀର ସିନ୍ଧୁସଙ୍ଗମ ।

ପ୍ରାଚୀନ ବିବରଣୀ

ଦୀର୍ଘନିକାୟ ନାମକ ବୌଦ୍ଧ ଗ୍ରନ୍ଥରୁ ଜଣାପଡେ ଯେ ରାଜା ତରୁଣଙ୍କ ରାଜତ୍ୱ କାଳରେ କଳିଙ୍ଗ ରାଷ୍ଟ୍ର ଭାରତର ସାତଗୋଟି ରାଜନୈତିକ ବିଭାଗର ଅନ୍ତର୍ଗତ ଥିଲା ଏବଂ ରାଜା ଶତଭୂ ଏହି ରାଜ୍ୟକୁ ନିଜର ରାଜଧାନୀ ଦନ୍ତପୁରଠାରୁ ଶାସନ କରୁଥିଲେ । କାଶୀ ରାଜା ଧୃତରାଷ୍ଟ୍ରଙ୍କ ସମସାମୟିକ ହେଉଛନ୍ତି ରାଜା ଶତଭୂ । ଏହି କାଶୀରାଜାଙ୍କ ସମ୍ବନ୍ଧରେ 'ଶତପଥ ବ୍ରାହ୍ମଣ'ରେ ଉଲ୍ଲେଖ ରହିଅଛି । ଏହି ବିବରଣୀରୁ ଏତକ କୁହାଯାଇ ପାରେ ଯେ ବୈଦିକ ଯୁଗରେ ଭାରତ ଯେଉଁ ସପ୍ତ ରାଜନୈତିକ ଖଣ୍ଡରେ ବିଭକ୍ତ

ହୋଇଥିଲା ତହିଁରେ କଳିଙ୍ଗ ଥିଲା ଅନ୍ୟତମ । ବୌଦ୍ଧ ଜାତକମାନଙ୍କରେ କଳିଙ୍ଗ ରାଷ୍ଟ୍ର, ତହିଁର ଲୋକନୀତି, ଧର୍ମଧାରଣା ଏବଂ ସଂସ୍କୃତିର ଭୁରି ଭୁରି ଉଲ୍ଲେଖ ଦେଖିଲେ ସହଜରେ କହିହେବ ଯେ କଳିଙ୍ଗର ପ୍ରାଚୀନତ୍ୱ ନିଶ୍ଚୟ ବୌଦ୍ଧ ଯୁଗର ବହୁ ପୂର୍ବବର୍ତ୍ତୀ । ଶତଭୂ, କରକଣ୍ଡୁ, କଳିଙ୍ଗ, ନଳୀକିର ଏବଂ ଉଦ୍‌ଗତ ପ୍ରଭୃତି ରାଜାମାନଙ୍କର କାହାଣୀ ପଲ୍ଲୀ ଭାଷାରେ ଏପରି ସମୁଜ୍ଜ୍ୱଳ ଏବଂ ଜୀବନ୍ତ ଭାବରେ ଲିପିବଦ୍ଧ ରହିଛି ଯେ ତହିଁରୁ ପ୍ରାଗ୍ ବୌଦ୍ଧ ଯୁଗରୁ କଳିଙ୍ଗର ସତ୍ତା ପ୍ରମାଣିତ । କିନ୍ତୁ 'ଅଙ୍ଗୁତ୍ତର ନିକାୟ'ନାମକ ବୌଦ୍ଧ ଗ୍ରନ୍ଥରେ ଖ୍ରୀଷ୍ଟପୂର୍ବ ୬ଷ୍ଠ ଶତାବ୍ଦୀରେ ଭାରତର ଯେଉଁ ୧୬ଟି ମହା ଜନପଦର ଉଲ୍ଲେଖ ରହିଅଛି ସେଥିରେ କଳିଙ୍ଗର ନାମ ନ ଥିବା ବିଚିତ୍ର ମନେହୁଏ ।

ଅବଶ୍ୟ ଏହି ନିକାୟର ରାଷ୍ଟ୍ର ତାଲିକାକୁ ପୂର୍ଣ୍ଣାଙ୍ଗ ବା ଅଭ୍ରାନ୍ତ ବୋଲି କହିହେବ ନାହିଁ । ବୁଦ୍ଧଙ୍କର ପରିନିର୍ବାଣ ବର୍ଷରେ ଯୁବରାଜ ବିଜୟ ସିଂହଳକୁ ଯାତ୍ରା କରିଥିଲେ ବୋଲି ସିଂହଳ ବଂଶାବଳୀରେ ଲିପିବଦ୍ଧ । ଏହି ଯୁବରାଜ ବିଜୟ ହେଉଛନ୍ତି କଳିଙ୍ଗ ରାଜକନ୍ୟା ସୁସୀମଙ୍କର ନାତି ।

ନନ୍ଦବଂଶ

ଖ୍ରୀଷ୍ଟ ପୂର୍ବ ୬ଷ୍ଠ ଶତାବ୍ଦୀଠାରୁ ଖ୍ରୀଷ୍ଟପୂର୍ବ ୩ୟ ଶତାବ୍ଦୀଯାଏ ଉତ୍ତର ଭାରତରେ ରାଜବଂଶ ପରିବର୍ତ୍ତନ ନିମିତ୍ତ ଯେଉଁ ସଂଘର୍ଷ, ବିପ୍ଳବ ଏବଂ ରାଜନୀତିକ ଆନ୍ଦୋଳନ ଚାଲିଥିଲା ତାହା ସମଗ୍ର ଭାରତକୁ ଦୋହଲାଇ ଦେଇଥିଲା । ହର୍ଯ୍ୟକ୍ଷକୁଳର ରାଜା ବିମ୍ବିସାରଙ୍କ ଅମଳରୁ ମହାପଦ୍ମ ନନ୍ଦଙ୍କଯାଏ ଉତ୍ତରଭାରତରେ ଏହି ରାଜନୈତିକ ବିକାଶ ଯୋଗୁଁ ସାନ ସାନ ରାଜ୍ୟଗୁଡ଼ିକ ଭାଙ୍ଗି ଏକ ସାମ୍ରାଜ୍ୟର ଅନ୍ତର୍ଗତ ହୋଇ ଯାଇଥିଲା । ଠିକ୍ ସେତେବେଳକୁ ଭାରତର ଉତ୍ତରପଶ୍ଚିମ ସୀମାନ୍ତରେ ଆକାମେନିୟାନ୍ ସାମ୍ରାଜ୍ୟ ନାମରେ ଏକ ପାରସିକ ସାମ୍ରାଜ୍ୟ ମଧ୍ୟ ମୁଣ୍ଡ ଟେକିଥିଲା । ଖ୍ରୀଷ୍ଟପୂର୍ବ ୪ର୍ଥ ଶତାବ୍ଦୀ ମଧ୍ୟ ଭାଗରେ ମହାପଦ୍ମ ନନ୍ଦରାଜ ଉଗ୍ରସେନ ସମସ୍ତ କ୍ଷତ୍ରିୟ ରାଜାଙ୍କୁ ଧ୍ୱଂସ କରି ଏକ ସାର୍ବଭୌମ ଚକ୍ରବର୍ତ୍ତୀ ହିସାବରେ ନିଜକୁ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ କରିଥିଲେ ଏବଂ ଉତ୍ତର ଓ ଦକ୍ଷିଣ ଭାରତକୁ ମିଶାଇ ସେ ନିଜର ଅଧୀନ କରିଥିଲେ । ଶିଶୁନାଗ ବଂଶର ସମସାମୟିକ ଯେତେ କ୍ଷତ୍ରିୟ ନୃପତି ଭାରତରେ ଥିଲେ ସମସ୍ତଙ୍କୁ ଏହି ମହାପଦ୍ମ ପରାସ୍ତ କରିଥିଲେ । କଳିଙ୍ଗରେ ମହାଭାରତ ଯୁଦ୍ଧ ପରଠାରୁ ଧାରାବାହିକ ଭାବରେ

୩୨ ଜଣ କ୍ଷତ୍ରିୟ ରାଜା ରାଜତ୍ୱ କରିଥିଲେ । ସେଥି ମଧ୍ୟରୁ ଶେଷ ନୃପତିଙ୍କୁ ନନ୍ଦରାଜା ପରାସ୍ତ ଓ ନିହତ କରି ରାଜାଙ୍କର ରାଜକୀୟ ସମ୍ପତ୍ତି ସହ କଳିଙ୍ଗ ଜିନଙ୍କୁ ବିଜୟସ୍ମୃତି ସ୍ୱରୂପ ମଗଧକୁ ନେଇ ଯାଇଥିଲେ । ଏଥିରୁ ଜଣାପଡ଼େ ଯେ କଳିଙ୍ଗରେ ଖ୍ରୀଷ୍ଟପୂର୍ବ ୪ର୍ଥ ଶତାବ୍ଦୀରେ ଜୈନଧର୍ମ ପ୍ରଚଳିତ ଥିଲା । ଜିନ ବିଗ୍ରହ ନିଜର ବିଜୟ ଗୌରବ ଘୋଷଣା କରିବାକୁ ନେଇଯିବା ଦ୍ୱାରା ମନେହୁଏ ନନ୍ଦ ମଧ୍ୟ ସ୍ୱୟଂ ଜୈନ ଧର୍ମାବଲମ୍ବୀ ଥିଲେ । ଏହିପରି କଳିଙ୍ଗ ନନ୍ଦବଂଶର ଶେଷ ସମ୍ରାଟ୍ ଔଗ୍ରସୈନ୍ୟ (ଆଗ୍ରାମସ୍ ବା ଜାଣ୍ଡ୍ରାମସ୍)ଙ୍କ ରାଜତ୍ୱ କାଳ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ନନ୍ଦବଂଶର ଅଧୀନରେ ରହିଥିଲା । ଏହି ଶେଷ ସମ୍ରାଟ୍ ପ୍ରାଚୀନ ପଣ୍ଡିତମାନଙ୍କ ମତରେ ପ୍ରାସି ଏବଂ ଗଙ୍ଗାରାଡି ଉଭୟ ରାଜ୍ୟର ଅଧୀଶ୍ୱର ଥିଲେ ।

ପାଶ୍ଚାତ୍ୟ ପଣ୍ଡିତ ସ୍ବୁଆନ୍‌ବେକ୍‌ଙ୍କ ମତରେ ପ୍ରାସି ଶବ୍ଦଟି ସହିତ ଭାରତୀୟ ପ୍ରାଚ୍ୟ ଶବ୍ଦରଏତେ ନିକଟ ସାଦୃଶ୍ୟ ଯେ ତାହାକୁ ପ୍ରାଚ୍ୟ ବା ପୂର୍ବାଞ୍ଚଳ ବୋଲି ଧରାଯାଇ ପାରେ । ଏହି ଅର୍ଥର ଏହି ନାମଟି ମଧ୍ୟ ଐତରେୟ ବ୍ରାହ୍ମଣ ଗ୍ରନ୍ଥ ଏବଂ ମହାଭାରତରେ ବ୍ୟବହୃତ । ଗଙ୍ଗାରାଡି ରାଜବଂଶ ଯେ କଳିଙ୍ଗ ରାଜବଂଶର ଗୋଟିଏ ଶାଖା ଏଥିରେ ସନ୍ଦେହ ନାହିଁ । ମେଗାସ୍ଥିନିସ୍ ଏହାକୁ ଗଙ୍ଗାରିଡମ୍ କଳିଙ୍ଗାରମ୍ ରଜିଆ ବୋଲି ଉଲ୍ଲେଖ କରିଅଛନ୍ତି ଏବଂ ପ୍ଲିନୀ ମଧ୍ୟ ନିଜ ଇତିହାସରେ ମାକୋ କଳିଙ୍ଗି, ଗଙ୍ଗାରାଡି କଳିଙ୍ଗି ଓ କଳିଙ୍ଗି ବୋଲି ଏକ ଜାତିର ଉଲ୍ଲେଖ କରିଅଛନ୍ତି । ପ୍ଲିନୀ କଳିଙ୍ଗି ଜାତିକୁ ୩ ଗୋଟି ଜାତିରେ ବିଭକ୍ତ କରିଥିଲେ ହେଁ ସବୁଙ୍କ ପାଇଁ ଗୋଟିଏ ଭୌଗୋଳିକ ଅବସ୍ଥିତି ଓ ସୀମାରେଖା ଟାଣି ଅଛନ୍ତି ଏବଂ ଏହି ତିନୋଟି ରାଜ୍ୟର ରାଜଧାନୀ ପାର୍ଥାଲିସ୍ ନଗରୀ ବୋଲି ସୂଚାଇ ଅଛନ୍ତି । ସେ ଲେଖିଛନ୍ତି ଯେ ଏଠା ରାଜାଙ୍କର ଏକ ସହସ୍ର ଅଶ୍ୱାରୋହୀ, ୭୦୦ଗଜାରୋହୀ ଏବଂ ୬୦ହଜାର ପଦାତିକ ସୈନ୍ୟ ହାତହତୀଆର ସହିତ ମହଜୁତ ଥିଲେ । ସେ ଯାହାହେଉ, ଏତକ ଅବିସମ୍ବାଦିତ ଯେ କଳିଙ୍ଗ ବା ତହିଁର ଗଙ୍ଗରାଢ଼ି ବିଭାଗଟି ନନ୍ଦବଂଶର ଶେଷ ରାଜାଙ୍କ ଅଧୀନରେ ଥିଲା । ପ୍ଲୁଟାର୍କଙ୍କ ବିବରଣୀରୁ ପଢ଼ିବାକୁ ମିଳେ ଯେ ଗଙ୍ଗରାଢ଼ି ଓ ପ୍ରାସିଆର ରାଜାମାନେ ୮୦ହଜାର ଅଶ୍ୱାରୋହୀ, ୮ହଜାର ରଥ, ୬ହଜାର ଗଜାରୋହୀ ଏବଂ ୨୦ହଜାର ପଦାତିକ ସୈନ୍ୟ ନେଇ ନନ୍ଦରାଜାଙ୍କ ପକ୍ଷରୁ ଆଲେକ୍‌ଜାଣ୍ଡାରଙ୍କର ଆକ୍ରମଣ ପ୍ରତିହତ କରିବାକୁ ପ୍ରସ୍ତୁତ ହୋଇଥିଲେ ।

ମୌର୍ଯ୍ୟବଂଶ-ଅଶୋକ

ଦୁର୍ଦ୍ଧାନ୍ତ ନନ୍ଦବଂଶର ଉଚ୍ଛେଦ ସାଧନକଳ୍ପେ କୌଟିଲ୍ୟ ଏବଂ ଚନ୍ଦ୍ରଗୁପ୍ତ ସଶସ୍ତ୍ର ବିଦ୍ରୋହ କରି ପାଟଳିପୁତ୍ର ଅଧିକାର କଲାବେଳକୁ କଳିଙ୍ଗ ମଗଧର ପ୍ରାଧାନ୍ୟରୁ ନିଜକୁ ମୁକ୍ତ ଓ ସ୍ୱାଧୀନ କରିପାରିଥିଲା । ସମ୍ରାଟ୍ ଚନ୍ଦ୍ରଗୁପ୍ତଙ୍କର ପରାକ୍ରମୀ ସାମ୍ରାଜ୍ୟ ଉତ୍ତର ପଶ୍ଚିମରେ ହିନ୍ଦୁକୁଶ ପର୍ବତମାଳାଠାରୁ ପଶ୍ଚିମରେ ସୌରାଷ୍ଟ୍ର ଏବଂ ଦକ୍ଷିଣରେ ମହୀଶୂର ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ବିସ୍ତୃତ ଥିଲେ ମଧ୍ୟ ଏହା ମଧ୍ୟରେ ନିକଟବର୍ତ୍ତୀ ପୂର୍ବାଞ୍ଚଳରେ କଳିଙ୍ଗ ଓ ଗଙ୍ଗରାଢ଼ି ରାଜ୍ୟ ଅନ୍ତର୍ଗତ ନ ଥିଲା । ଚାଣକ୍ୟ ନିଜର ଅର୍ଥଶାସ୍ତ୍ରରେ ଚକ୍ରବର୍ତ୍ତୀ କ୍ଷେତ୍ରରେ ଯେଉଁ ବିବରଣ ଦେଇ ଅଛନ୍ତି, ସେଥିରେ କଳିଙ୍ଗ ଅନ୍ତର୍ଭୁକ୍ତ ହୋଇ ନାହିଁ । ଏଥିରୁ ଏତକ ଅନୁମିତ ହୁଏ ଯେ ନନ୍ଦ ସାମ୍ରାଜ୍ୟ ଲୋପ ପରେ ମୌର୍ଯ୍ୟ ବଂଶର ମହାମହିମ ଯୁଗରେ ସୁଦ୍ଧା କଳିଙ୍ଗ ମଗଧର ପ୍ରାଧାନ୍ୟ ସ୍ୱୀକାର କରି ନଥିଲା । ପକ୍ଷାନ୍ତରେ କଳିଙ୍ଗକୁ ମହାଶକ୍ତିଶାଳୀ ବୁଝିପାରି ଚନ୍ଦ୍ରଗୁପ୍ତ ତାହାକୁ ଆକ୍ରମଣ କରିବାକୁ ସାହସ କରି ନଥିଲେ ।

ସମ୍ରାଟ୍ ଅଶୋକ ତାଙ୍କର ୧୩ଶ ଅନୁଶାସନରେ କଳିଙ୍ଗ ଯୁଦ୍ଧର ଯେଉଁ ଅପରିସୀମ ବର୍ଣ୍ଣନା କରିଅଛନ୍ତି ସେଥିରେ କଳିଙ୍ଗ ପୂର୍ବେ କାହାଦ୍ୱାରା ବିଜିତ ନ ହୋଇଥିବା ସ୍ପଷ୍ଟ ଲେଖିଅଛନ୍ତି । ଏଥିରୁ ଅନ୍ତତଃ ଏତକ ସ୍ୱତଃସିଦ୍ଧ ଯେ ଅଶୋକଙ୍କର ପିତା ବିନ୍ଦୁସାର ଏବଂ ପିତାମହ ଚନ୍ଦ୍ରଗୁପ୍ତ ଅମଳରେ କଳିଙ୍ଗ ନିରଙ୍କୁଶ ସ୍ୱାଧୀନ ରାଜ୍ୟ ଥିଲା ।

ସୁବିଶାଳ ମଗଧ ସାମ୍ରାଜ୍ୟ ସହିତ ସମକକ୍ଷ ଭାବରେ ମୁଣ୍ଡ ଟେକିବା ମୂଳରେ ଯେଉଁ ଶକ୍ତି ସାମର୍ଥ୍ୟ ଓ ବିଭବ ଲୋଡା, ତାହା କେବଳ ଗଙ୍ଗାଠାରୁ ଗୋଦାବରୀ ଯାଏ ବିରାଟ ଉପକୂଳ ଭୂମି ଯୋଗୁଁ ଅଥବା କୌଟିଲ୍ୟ ଏବଂ ଗ୍ରୀକ୍ ବୀର ଡିଓଡୋରସଙ୍କ ଶତ ବଖାଣିତ କଳିଙ୍ଗର ଗଜାରୋହୀ ସୈନ୍ୟଙ୍କ ଅପ୍ରତିହତ ପ୍ରଭାବ ଯୋଗୁଁ ସମ୍ଭବ ହୋଇଥିଲା ଏମନ୍ତ ନୁହେଁ । ଅବଶ୍ୟ ଏପରି ଶକ୍ତିଶାଳୀ ସୁଦକ୍ଷ ଗଜାରୋହୀ ବାହିନୀ ସମଗ୍ର ଭାରତରେ ବିରଳ ଥିଲା । ତଥାପି ଏହି ସୈନ୍ୟବଳ ଉପରକୁ କଳିଙ୍ଗର ଏକ ପ୍ରକାଣ୍ଡ ଔପନିବେଶିକ ସାମ୍ରାଜ୍ୟ ଫିଲିପାଇନ ଏବଂ ସୁଦୂର ପ୍ରାଚ୍ୟ ଦ୍ୱୀପପୁଞ୍ଜରେ ବ୍ୟାପି ରହିଥିଲା । ଜେରିନୀ ଏବଂ ବିଜୟ ମଜୁଦାର ପ୍ରମୁଖ ଐତିହାସିକମାନଙ୍କ ମତରେ ଅଶୋକଙ୍କର ଅଭ୍ୟୁଦୟର ବହୁପୂର୍ବରୁ ବ୍ରହ୍ମଦେଶରେ କଳିଙ୍ଗର ଏକ ଔପନିବେଶିକ ସାମ୍ରାଜ୍ୟ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ହୋଇ ସାରିଥିଲା । ଏପରି ଅପର୍ଯ୍ୟାପ୍ତ ଧନବଳ ଓ ଜନବଳ ଦ୍ୱାରା

ସମୃଦ୍ଧ ଥିବାରୁ ପରିବର୍ତ୍ତନମାନ ମଗଧ ସାମ୍ରାଜ୍ୟ ସବୁବେଳେ ପ୍ରମାଦ ଗଣୁଥିଲା । କଳିଙ୍ଗର ଶକ୍ତି ଯେ କିପରି ସର୍ବଗ୍ରାସୀ, ତାହା ପରବର୍ତ୍ତୀ କାଳରେ ଖାରବେଳ ମଗଧ ଆକ୍ରମଣ କରି ପ୍ରମାଣିତ କରିଥିଲେ ।

ଡାକ୍ତର ଭଣ୍ଡାରକର ଯଥାର୍ଥରେ କହିଛନ୍ତି ଯେ ଅଶୋକଙ୍କର ସାମ୍ରାଜ୍ୟକୁ ଉତ୍ତର ଦକ୍ଷିଣ ଦୁଇ ଭାଗରେ ବିଭକ୍ତ କରି ରଖିଥିଲା ଗଙ୍ଗାଠାରୁ ଗୋଦାବରୀ ଯାଏ ପରିବ୍ୟାପ୍ତ ସ୍ୱାଧୀନ ସାର୍ବଭୌମ କଳିଙ୍ଗ । ମଗଧର ରାଷ୍ଟ୍ରନୀତିଜ୍ଞମାନେ କଳିଙ୍ଗର ସମୃଦ୍ଧି ତଥା ଭୌଗୋଳିକ ଅବସ୍ଥିତିକୁ ଉପେକ୍ଷା କରିବା ସମ୍ଭବ ନୁହେଁ । ମଗଧର କଳିଙ୍ଗ ଅଭିଯାନ ଭିତରେ ଏହି ସାମ୍ରାଜ୍ୟବାଦ ମନୋବୃତ୍ତିହିଁ ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ ।

ବିରାଟ ମଗଧ ସାମ୍ରାଜ୍ୟର ସୈନ୍ୟବାହିନୀରେ ବକ୍ଟ୍ରିୟାର ଗ୍ରୀକ୍‌ମାନଙ୍କଠାରୁ ଆରମ୍ଭ କରି ଆନ୍ଧ୍ର ପୁଲିନ୍ଦ ପ୍ରଭୃତି ନାନାଜାତି ଧର୍ମ ଏବଂ ଅଞ୍ଚଳର ଲୋକ ରହିଥିଲେ । ସ୍ୱୟଂ ସମ୍ରାଟ୍ ଏହି ବାହିନୀର ଅଧକ୍ଷତା କରୁଥିଲେ, ତଥାପି କଳିଙ୍ଗ ମଗଧ ସମ୍ରାଟଙ୍କୁ ପ୍ରବଳ ବାଧା ଦେଇଥିଲା । ରାଖାଲ ଦାସ ବାନାର୍ଜି କହନ୍ତି, ଯେ ମଗଧବାହିନୀ ଖୁବ ସମ୍ଭବ ଉତ୍ତର ଦକ୍ଷିଣ ଦୁଇଆଡୁ କଳିଙ୍ଗକୁ ଆକ୍ରମଣ କରିଥିଲେ । ସୁଦୀର୍ଘ ଉପକୂଳ ଅଞ୍ଚଳର ନାତିପ୍ରଶସ୍ତ କ୍ଷେତ୍ର ମଧ୍ୟରେ ନାନା ସ୍ଥାନରେ ପ୍ରଳୟଙ୍କରୀ ଯୁଦ୍ଧ ହୋଇଥିବା ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ସମ୍ଭବ । ସୁବର୍ଣ୍ଣରେଖା ତଟରୁ କୃଷ୍ଣାନଦୀ ତୀର ଯାଏ ସର୍ବତ୍ର ଯୁଦ୍ଧ ଲାଗିଥିଲା ଏବଂ କଳିଙ୍ଗବାହିନୀ ଦେଶସାରା ରକ୍ତସ୍ରୋତ ବହି ଗଲେ ମଧ୍ୟ ପ୍ରାଣ ଦେଇ ନିଜର ସ୍ୱାଧୀନତା ପାଇଁ ଲଢ଼ିଥିଲେ । କଳିଙ୍ଗ ଯୁଦ୍ଧ କେଉଁ କେଉଁ ସ୍ଥାନରେ କେତେକାଳ ଧରି ଚାଲିଥିଲା ଓ ସେଥିରେ କଳିଙ୍ଗ ରାଜବଂଶର ଅବସ୍ଥା କଣ ହେଲା ଅଶୋକ ସେକଥା କିଛି ଉଲ୍ଲେଖ ନ କଲେ ହେଁ ଅତି ଜୀବନ୍ତ ଓ ପ୍ରାଣସ୍ପର୍ଶୀ ଭାଷାରେ ସେ ଯୁଦ୍ଧରେ ଭୟାବହ ଚିତ୍ର ବର୍ଣ୍ଣନା କରି ଅଛନ୍ତି । ଯୁଦ୍ଧରେ ଦେଢ଼ଲକ୍ଷ ସୈନ୍ୟ ବନ୍ଦୀ ହୋଇଥିଲେ, ଲକ୍ଷାଧିକ ମୃତ୍ୟୁ ଲଭିଥିଲେ ଏବଂ ଏହାର ବହୁଗୁଣ ଲୋକ ଯୁଦ୍ଧ ପରେ ଅନିବାର୍ଯ୍ୟ ଦୁର୍ଭିକ୍ଷ ମହାମାରୀରେ କାଳ କବଳିତ ହୋଇଥିଲେ । ଅଶୋକଙ୍କର ତ୍ରୟୋଦଶ ଶିଳାଲେଖରେ ଏହି ବର୍ଣ୍ଣନା ପଢ଼ିଲାବେଳେ ଜଣାପଡ଼େ ଯେ ଆମ୍ଭେମାନେ କୌଣସି ଐତିହାସିକ ଘଟଣା କଥା ପଢୁନାହୁଁ, ପଢୁଛୁ ସତେ ଯେମିତି ଏକ ମହାକାବ୍ୟର ଯୁଦ୍ଧ ବିବରଣ । କଳିଙ୍ଗ ଜାତି ନିଜର ସ୍ୱାଧୀନତାକୁ ଜୀବନଠୁ ମହାର୍ହ ଜ୍ଞାନ କରି ହତ୍ୟା, ରକ୍ତପାତ ଓ ଧ୍ୱଂସର ସମ୍ମୁଖୀନ ହୋଇଥିଲେ । କିନ୍ତୁ ହଳାହଳରୁ ଅମୃତଜାତ ହେଲାପରି

୨. ଅନୁକ୍ରମଣିକା

ଓଡ଼ିଶାର ଇତିକଥା

ଓଡ଼ିଶାର ପ୍ରାଚୀନ ଇତିହାସ ଓ କୃଷି ପ୍ରତି ଏକ ଶୋଚନୀୟ ଉଦାସୀନତା ପ୍ରଦର୍ଶିତ ହୋଇଥାଏ । ଆଜିର ଓଡ଼ିଶାକୁ ଦେଖିଲେ ଏହା ଯେ ଦିନେ ଉତ୍ତର-ଦକ୍ଷିଣରେ ଗଙ୍ଗାଠାରୁ ଗୋଦାବରୀ ଏବଂ ପଶ୍ଚିମରେ ଅମରକଣ୍ଟକଠାରୁ ପୂର୍ବରେ ମହୋଦଧି ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଏକ ବିରାଟ ଭୂଖଣ୍ଡ ଥିଲା, ଏହା ଅଳୀକ ମନେହୁଏ । ଏହି ବିଶାଳ ଭୂଖଣ୍ଡ କଳିଙ୍ଗ ଉତ୍କଳ ଓଡ୍ର ଏବଂ କୋଶଳ ଏପରି ଚାରିଗୋଟି ରାଜ୍ୟନେଇ ଗଠିତ ହୋଇଥିଲା ଏବଂ ରାଜ୍ୟ ଚତୁଷ୍ଟୟ ନିଜ ନିଜର ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ଓଡ଼ିଶାରେ ସ୍ୱାବଲମ୍ବୀ ଥିଲେ ମଧ ଏକାରକମ ସଭ୍ୟତା ଓ ସଂସ୍କୃତି ବିଚିତ୍ର ଉପାୟରେ ସେଥିରେ ସାମଞ୍ଜସ୍ୟ ଲାଭ କରିଥିଲା । ଏମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରୁ କଳିଙ୍ଗର ପ୍ରାଧାନ୍ୟ ଓ ଗୁରୁତ୍ୱ ଅପେକ୍ଷାକୃତ ଅଧିକ ଥିଲା ଏବଂ ବେଳେବେଳେ କଳିଙ୍ଗ ଅନ୍ୟ ତିନୋଟି ରାଜ୍ୟ ଉପରେ ନିଜର କର୍ତ୍ତୃତ୍ୱ ସ୍ଥାପନ ପାଇଁ ବଳପ୍ରୟୋଗ ମଧ କରୁଥିଲା । ଉପକୂଳ ଅଞ୍ଚଳର ଉର୍ବର ଭୂମି ଅସଂଖ୍ୟ ନଦୀନାଳ ଦ୍ୱାରା ସୃଷ୍ଟ ଓ ପୁଷ୍ଟ ହୋଇଥିଲା । ସୁଦୀର୍ଘପ୍ରସାରୀ ଦନ୍ତୁରିତ ସାଗରତଟ ଥିଲା ଏହାର ବିଶିଷ୍ଟତା । ଏହାର ପଶ୍ଚିମକୁ ଥିଲା ଗଭୀର ଅରଣ୍ୟ ସମାକୀର୍ଣ୍ଣ ପର୍ବତମାଳା ଏବଂ ବିରାଟ ମାଳଭୂମି । ଏହି ଭୂଖଣ୍ଡହିଁ ଦିନେ ଥିଲା କଳିଙ୍ଗର ଅଧିବାସ । ପୌରାଣିକ ଆଖ୍ୟାନରୁ ଜଣାଯାଏ ଯେ କଳିଙ୍ଗକୁ ଆସିବାକୁ ହେଲେ ତାମ୍ରଲିପ୍ତ, କର୍ବଟ ଏବଂ ସୁହ୍ମ ଦେଇ ଗଙ୍ଗା ନଦୀ ମୁହାଣରୁ ଆସିବାକୁ ପଡୁଥିଲା । ବାଟରେ ପଡୁଥିଲା ବୈତରଣୀର ସିନ୍ଧୁସଙ୍ଗମ ।

ପ୍ରାଚୀନ ବିବରଣୀ

ଦୀର୍ଘନିକାୟ ନାମକ ବୌଦ୍ଧ ଗ୍ରନ୍ଥରୁ ଜଣାପଡେ ଯେ ରାଜା ତରୁଣଙ୍କ ରାଜତ୍ୱ କାଳରେ କଳିଙ୍ଗ ରାଷ୍ଟ୍ର ଭାରତର ସାତଗୋଟି ରାଜନୈତିକ ବିଭାଗର ଅନ୍ତର୍ଗତ ଥିଲା ଏବଂ ରାଜା ଶତଭୂ ଏହି ରାଜ୍ୟକୁ ନିଜର ରାଜଧାନୀ ଦନ୍ତପୁରଠାରୁ ଶାସନ କରୁଥିଲେ । କାଶୀ ରାଜା ଧୃତରାଷ୍ଟ୍ରଙ୍କ ସମସାମୟିକ ହେଉଛନ୍ତି ରାଜା ଶତଭୂ । ଏହି କାଶୀରାଜାଙ୍କ ସମ୍ବନ୍ଧରେ 'ଶତପଥ ବ୍ରାହ୍ମଣ'ରେ ଉଲ୍ଲେଖ ରହିଅଛି । ଏହି ବିବରଣୀରୁ ଏତକ କୁହାଯାଇ ପାରେ ଯେ ବୈଦିକ ଯୁଗରେ ଭାରତ ଯେଉଁ ସପ୍ତ ରାଜନୈତିକ ଖଣ୍ଡରେ ବିଭକ୍ତ

ସ୍ୱାଧୀନତାପ୍ରିୟ ଜାତିକୁ ନିଜର ଅଧୀନ ନକରି ସ୍ୱାଧୀନ ବନ୍ଧୁ ଭାବରେ ରଖିଥିଲେ ହୁଏତ ଭଲ ହୋଇଥାଆନ୍ତା । କଳିଙ୍ଗର ଲୋକେ ମଗଧର ଅଧୀନତା ବାଧ୍ୟ ହୋଇ ଗ୍ରହଣ କରିଥିଲେ ମଧ୍ୟ ସେମାନଙ୍କ ମନରେ ଏକ ପ୍ରଚ୍ଛନ୍ନ ଅସନ୍ତୋଷ କୁହୁଳୁଥିବା ସ୍ୱାଭାବିକ । ଅଶୋକ ଏକଥା ଯେ ବୁଝି ନଥିଲେ ତାହା ନୁହେଁ, ଏଣୁକରି ସେ ଏହି କ୍ଷତି ଓ କ୍ଷତିର ସ୍ମୃତିକୁ ଲିଭାଇବା ପାଇଁ ସବୁପ୍ରକାର ଯତ୍ନ କରିଥିଲେ । ଏଥିପାଇଁ ବୋଧହୁଏ ସେ ନିଜର ୧୩ଶ ଅନୁଶାସନକୁ କଳିଙ୍ଗର ସୀମା ମଧ୍ୟରେ ସ୍ଥାପନ କରି ନଥିଲେ । ସେ ଭାବିଥିଲେ ସେତକ କଲେ ପରାଜୟର କଳଙ୍କ ଓ ନୃଶଂସ ବିଭୀଷିକା, କଳିଙ୍ଗବାସୀଙ୍କ ମନରେ ଜାଗରୁକ ରହିଯିବ ! ଡାକ୍ତର ଭଣ୍ଡାରକର କହନ୍ତି ଯେ ଅଶୋକ ଅନୁତାପର ତୀବ୍ର ଦାହନରେ ଏପରି ବିଚାରବନ୍ତ ହୋଇ ସବୁ ସ୍ମୃତି ପୋଛିବାକୁ କଳିଙ୍ଗ ବାହାରେ ୧୩ଶ ଅନୁଶାସନ ପ୍ରତିଷ୍ଠା କରିଥିଲେ । ମାତ୍ର ଏକଥା ଯଥାର୍ଥ ନୁହେଁ । ଧର୍ମ କାରଣ ଛଡା ଏହା ମୂଳରେ ରାଜନୈତିକ କାରଣ ବିଦ୍ୟମାନ ବୋଲି ଭାବିନେବା ଅଧିକ ସଙ୍ଗତ । ଏହି ରାଜନୈତିକ କାରଣ ଯୋଗୁଁ ସେ ଦୁଇଗୋଟି ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ଶିଳାଲେଖ କଳିଙ୍ଗ ନିମିତ୍ତ ସ୍ଥାପନ କରି ସେଥିରେ କଳିଙ୍ଗ ଏବଂ ଆଟବିକ ଜାତି ସହିତ ପ୍ରୀତି ଓ ସଖ୍ୟ ପ୍ରତିଷ୍ଠା ନିମିତ୍ତ ହାର୍ଦ୍ଦିକ ଆଗ୍ରହ ପ୍ରକାଶ କରିଥିଲେ । ଏହି ଦୁଇଜାତି କିପରି ଆଇନ ଅନୁସାରେ ସୁଶାସିତ ହେବେ ଏବଂ ସବୁ ପ୍ରକାର ଦୁଃଖ ଦୁର୍ଗତି ଓ ଆତଙ୍କରୁ ରକ୍ଷା ପାଇବେ, ରାଜକର୍ମଚାରୀମାନେ କିପରି ପ୍ରଜାଙ୍କ ଉପରେ ଅନ୍ୟାୟ ଅତ୍ୟାଚାର କରିବେ ନାହିଁ ଏବଂ କଲେ ତହିଁର କି ପରିଣାମ ଘଟିବ, ସେକଥା ସେ ଉକ୍ତ ଦୁଇଟି ଶିଳାଲେଖରେ ସୁଚାଇ ଥିଲେ । ସୁଶାସନ ପ୍ରତିଷ୍ଠା କରି ପ୍ରଜାସାଧାରଣଙ୍କୁ ସର୍ବତୋଭାବରେ ରକ୍ଷା କରିବା ଅଶୋକଙ୍କର ଶାସନ ନୀତିର ମୂଳମନ୍ତ୍ର ହୋଇଥିଲା । ଏହା ଠିକ୍ ପ୍ରଜାଙ୍କ ପ୍ରତି ପିତୃପ୍ରତିମ ବ୍ୟବହାର । ଏହି ଲକ୍ଷ୍ୟରେ ଅଶୋକ କଳିଙ୍ଗର ଶାସନ ଯନ୍ତ୍ରର ସଂପୂର୍ଣ୍ଣ ସଂଶୋଧନ ଖୁବ ଯତ୍ନର ସହିତ କରିଥିଲେ ଏବଂ ନିଜ ହାତରେ ସବୁ କ୍ଷମତା ରଖି ଦରକାର ଦେଖିଲେ ତାହା ପ୍ରୟୋଗ କରୁଥିଲେ । ଉଜ୍ଜୟିନୀ ଓ ତକ୍ଷଶୀଳାରେ ଯେଉଁ ରାଜପୁତ୍ରମାନେ ରାଜପ୍ରତିନିଧି କାମ କରୁଥିଲେ ସେମାନଙ୍କର ଯେଉଁଭଳି ନିରଙ୍କୁଶ କ୍ଷମତା ଥିଲା, ସେପରି କ୍ଷମତା କଳିଙ୍ଗର ରାଜପ୍ରତିନିଧିଙ୍କୁ ଦିଆଯାଇ ନଥିଲା । ଉଜ୍ଜୟିନୀ ଓ ତକ୍ଷଶୀଳାର ରାଜପ୍ରତିନିଧିମାନେ ନିଜନିଜର ମହାମାତ୍ୟମାନଙ୍କୁ ନିଜ ଇଲାକା ପରିଦର୍ଶନ କରିବା ପାଇଁ ପ୍ରତି ତିନିବର୍ଷରେ ଥରେ ଲେଖା ପଠାଉଥିଲେ ।

କିନ୍ତୁ କଳିଙ୍ଗର ମହାମାତ୍ୟଙ୍କୁ ଏପରି ଗସ୍ତ କରିବା ପାଇଁ ରାଜ ପ୍ରତିନିଧି ପଠାଇ ପାରୁ ନଥିଲେ । ସେ କ୍ଷମତା ସ୍ୱୟଂ ସମ୍ରାଟଙ୍କ ଇଚ୍ଛାଧୀନ ଥିଲା । ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର କଳିଙ୍ଗ ଅନୁଶାସନ-ମାନଙ୍କରେ ଉଜ୍ଜୟିନୀ ଓ ତକ୍ଷଶୀଳାର ରାଜପ୍ରତିନିଧିମାନେ ସ୍ୱାଧୀନ ଭାବରେ ଉଲ୍ଲିଖିତ, ମାତ୍ର କଳିଙ୍ଗର ରାଜ ପ୍ରତିନିଧି ତାଙ୍କର ପାତ୍ରମନ୍ତ୍ରୀ ମାନଙ୍କ ସହିତ ସୂଚିତ । ଏଥିରୁ ସ୍ପଷ୍ଟ ପ୍ରମାଣିତ ହୁଏ ଯେ କଳିଙ୍ଗର ରାଜ ପ୍ରତିନିଧିଙ୍କ କ୍ଷମତା ସୀମାବଦ୍ଧ ଥିଲା ।ଅଧିକନ୍ତୁ ଉଜ୍ଜୟିନୀ ଓ ତକ୍ଷଶୀଳାର ରାଜପ୍ରତିନିଧିମାନଙ୍କୁ ଏକାଏକ ଯେପରି ଚୂଡ଼ାନ୍ତ କ୍ଷମତା ଦିଆଯାଇଥିଲା, ସେପରି କ୍ଷମତା ସପାର୍ଶଦ କଳିଙ୍ଗ ରାଜପ୍ରତିନିଧିଙ୍କର ନଥିଲା । କଳିଙ୍ଗର ଅଭ୍ୟନ୍ତରୀଣ ଶାସନକାର୍ଯ୍ୟ ସମ୍ରାଟ୍ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ ଭାବରେ ନିଜେ ଚଳନା କରୁଥିବାର ନିଦର୍ଶନ ମିଳେ । ଅଶୋକ ନିଜର ପ୍ରଥମ ଅନୁଶାସନରେ ନାଗଲଭିୟୋହାଳକ ଏବଂ ଅନ୍ୟ ଉଚ୍ଚ ରାଜକର୍ମଚାରୀମାନଙ୍କ ପ୍ରତି ନାନାଦି ଅନୁଜ୍ଞା ଏବଂ ଦଣ୍ଡବିଧାନର ବ୍ୟବସ୍ଥା ପ୍ରଚାର କରିଥିଲେ । ଏକଥା ସେ ସପାର୍ଶ୍ୱଦ କଳିଙ୍ଗ ରାଜପ୍ରତିନିଧିଙ୍କ ମାଧ୍ୟମରେ କରି ନଥିଲେ । ନୂତନ ଅଧିକାରଭୁକ୍ତ ଏହି ପ୍ରଦେଶ ଶାସନରେ ରାଜକର୍ମଚାରୀମାନେ ଏବଂ ନଗରର ନ୍ୟାୟପତିମାନେ କାହାକୁ ଆକସ୍ମିକ ବନ୍ଧନ କଲେ, ପରିକ୍ଳେଶ ଦେଲେ କିମ୍ବା କରାକ୍ଷେପ କଲେ ସେମାନଙ୍କ ଶାସ୍ତିବିଧାନ କରିବା ସମ୍ରାଟଙ୍କର ଏକ ଅବଶ୍ୟ କର୍ତ୍ତବ୍ୟ ବୋଲି ପରିଗୃହୀତ ହୋଇଥିଲା । ଅଶୋକ ଏକ ବିଚକ୍ଷଣ ଏବଂ ଉନ୍ନତ ରାଜନୀତିଜ୍ଞ ଥିଲେ । ସେ ତାଙ୍କର ଅନୁଶାସନ ସ୍ତମ୍ଭମାନଙ୍କରେ ଦଣ୍ଡନୀତିର ପ୍ରଧାନ ନିୟମମାନ ବ୍ୟାଖ୍ୟାନ କରି ତହିଁରେ ଭାରପ୍ରାପ୍ତ କର୍ମଚାରୀମାନେ କି କି କାମ କରିବେ, କଅଣ କଅଣ କରିବା ଉଚିତ ନୁହେଁ, ବୁଝାଇ ଦେଇଥିଲେ । ଏପରି ନିୟମ ଅନୁସାରେ କର୍ତ୍ତବ୍ୟ ସମ୍ପନ କଲେ, ଭଲ ଶାସକ ହେବା ସହଜସାଧ । କର୍ମଚାରୀମାନେ ନିର୍ଦ୍ଦୟ ନହେବା, ଭଲକାମ କରିବା, ଦୟା ଦାକ୍ଷିଣ୍ୟସମ୍ପନ୍ନ, ସତ୍ୟବାଦୀ, ନୀତିପରାୟଣ, ବିନୟୀ ଶାନ୍ତ ଶିଷ୍ଟ ହେବାକୁ ସେ ପରାମର୍ଶ ଦେଇଥିଲେ । ଏସବୁ ସୁଗୁଣ ଦ୍ୱାରା ଲୋକର ମହତ୍ତ୍ୱ ବଢ଼ିବ । ପକ୍ଷାନ୍ତରେ ରାଗ, ଗର୍ବ, ବିଦ୍ୱେଷ, ନିଷ୍ଠୁରତା, ନିର୍ମମତା, ଅତ୍ୟାଚାର, କୋପନ-ସ୍ୱଭାବ ପ୍ରଭୃତିର ଅପକାରିତା ସେ ବୁଝାଇ ଦେଇଥିଲେ । ଧରିବସିଲେ କଳିଙ୍ଗରେ ରାଜଧର୍ମ ନୀତି ନିୟମର ପାଳନ ବିଷୟରେ ଅଶୋକ ତୀକ୍ଷ୍ଣ ଦୃଷ୍ଟି ଦେଇଥିଲେ । ରାଜନୈତିକ ଅନାବିଳତା ଯେତେ ଥିଲା ସେହି ରାଜଧର୍ମର ନୀତି, ବୌଦ୍ଧଧର୍ମର ଉପାସନା ଏବଂ ନୀତି ନିୟମ ସେତେ ନଥିଲା ।

ଚେତିବଂଶ-ଖାରବେଳ

ଅଶୋକଙ୍କ ପରେ କଳିଙ୍ଗର ରାଜନୈତିକ ପରିସ୍ଥିତି ନିଶ୍ଚିତ ଭାବରେ ଜଣାନାହିଁ, ତେବେ ଖାରବେଳଙ୍କର ହାତୀଗୁମ୍ଫା ଶିଳାଲେଖରୁ ଏତିକି ସୂଚନା ମିଳେ ଯେ ମୌର୍ଯ୍ୟ ପ୍ରାଧାନ୍ୟ ଖର୍ବ ହେଲାପରେ କଳିଙ୍ଗ ଚେତିବଂଶ ବା ଏକ ନୂତନ ମହାମେଘବାହନ ରାଜବଂଶ ଅଧୀନରେ ନିଜର ସ୍ୱାଧୀନତା ଘୋଷଣା କରିଥିଲା । ଖାରବେଳ ହେଉଛନ୍ତି ଏହି ବଂଶର ୩ୟ ରାଜା ଏବଂ ତାଙ୍କର ରାଜତ୍ୱ କାଳ ହେଉଛି ଖ୍ରୀଷ୍ଟପୂର୍ବ ୧ମ ଶତାବ୍ଦୀର କୌଣସି ସମୟ । ଭାରତର ଇତିହାସରେ ଖାରବେଳ ଜଣେ ଶ୍ରେଷ୍ଠ ସମ୍ରାଟ୍ ବୋଲି ବିଘୋଷିତ । ସେ ଜୈନଧର୍ମାବଲମ୍ବୀ ହେଲେ ମଧ୍ୟ ବିରାଟ୍ ସୈନ୍ୟବାହିନୀ ନେଇ ସେ ଭାରତ ସାରା ଅଭିଯାନ କରିବାକୁ କୁଣ୍ଠିତ ହୋଇ ନଥିଲେ ଏବଂ ତାଙ୍କର ନାତିଦୀର୍ଘ ରାଜତ୍ୱ କାଳରେ କଳିଙ୍ଗ ଭାରତରେ ଅପ୍ରତିହତ ଚକ୍ରବାହନ ବଳଶାଳୀ ସାମ୍ରାଜ୍ୟରେ ପରିଣତ ହୋଇଥିଲା । ରାଜ୍ୟାଭିଷେକର ପରବର୍ତ୍ତୀ ବର୍ଷରେ ସାତବାହନ ବଂଶୀୟ ସପ୍ତକର୍ଣ୍ଣୀଙ୍କୁ ପରାସ୍ତ କରିଥିଲେ ଏବଂ ଆସିକ ନଗର ବା ମୂଷିକ ରାଜ୍ୟର ଲୋକଙ୍କର ହୃତକମ୍ପ ଜାତ କରାଇଥିଲେ । ଏହି ରାଜ୍ୟ ଦକ୍ଷିଣରେ କୃଷ୍ଣାନଦୀ ତୀରରେ ଅବସ୍ଥିତ ଥିଲା । ରାଜତ୍ୱର ୪ର୍ଥ ବର୍ଷ ସେ ନିଜର ବିଜୟ ବାହିନୀ ନେଇ ପଶ୍ଚିମ ଦିଗକୁ ଅଭିଯାନ କରି ରାଷ୍ଟ୍ରିୟ ଏବଂ ଭୋଜକମାନଙ୍କୁ ନିଜର କରଗତ କରି ପାରିଥିଲେ । ଖୁବ୍ ସମ୍ଭବ ଅଶୋକଙ୍କର କଳିଙ୍ଗ ବିଜୟର ପ୍ରତିଶୋଧ ନେବା ତାଙ୍କର ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ ଥିଲା । ଏଇଥିପାଇଁ ରାଜତ୍ୱର ୮ମ ବର୍ଷରେ ମଗଧ ସେନା ବାସ ଗୋରଖଗିରି ଦୁର୍ଗ ଧ୍ୱଂସ କରି ରାଜଗୃହ ଅଧିବାସୀଙ୍କୁ ବିବିଧ କଦର୍ଥନା ଦେଇଥିଲେ । ଏଥର କିନ୍ତୁ ମଥୁରା ଆଡୁ ଏକ ଯବନ ରାଜାଙ୍କୁ ଘଉଡ଼ିବା ପାଇଁ ସେ ପଶ୍ଚାତ୍ ଧାବନ କରିବାକୁ ବାଧ୍ୟ ହୋଇଥିଲେ ମଧ୍ୟ ରାଜଧାନୀ ପାଟଳୀପୁତ୍ର ନଗରୀ ଉପରେ ଚଢ଼ାଉ କରି ପାରି ନଥିଲେ । ଏହାପରେ ୩ବର୍ଷ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ସେ ଉତ୍ତର ଭାରତରେ ରଣ ଅଭିଯାନ ସ୍ଥଗିତ ରଖି ଦକ୍ଷିଣ ଆଡ଼କୁ ଦୃଷ୍ଟି ଦେଇଥିଲେ ।

ରାଜତ୍ୱର ୧୧ବର୍ଷରେ ସେ ପିଥୁଣ୍ଡ ନଗରୀ ଧ୍ୱଂସ କରି ସେଠାରେ ଗର୍ଦ୍ଦଭଚାଳିତ ହଳଯୋଚି ଜମି ତସ୍‌ନସ୍ କରି ପକାଇ ଥିଲେ । ଏହି ନଗରୀଠାରେ ତାମିଲ ସାମନ୍ତମାନେ ପାଣ୍ଡ୍ୟ ନୃପତିଙ୍କୁ ପ୍ରଧାନ କରି ତାଙ୍କର ସମ୍ମୁଖୀନ ହୋଇଥିଲେ । ଏହିପରି ଭାବରେ ଦାକ୍ଷିଣାତ୍ୟରେ ନିଜର ଶକ୍ତି ସୁପ୍ରତିଷ୍ଠିତ କରି ସାରି ରାଜତ୍ୱର ୧୨ବର୍ଷରେ କର ନଜର ବଜୟ ଉତ୍ସବ ଘୋଷଣା କରଥିଲେ । ଏହ ଉତ୍ସବ ଅନେକ ଦନଯାଏ